

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

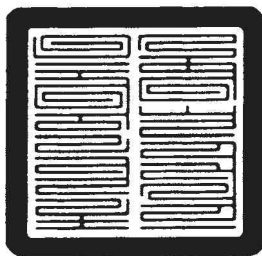
2015. ősz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA, FODOR PÁL ÉS PÉRI BENEDEK

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS ÉS IVÁNYI TAMÁS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:
Szentkatolnai Bálint Gábor 1868-ban

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
Felelős kiadó: Iványi Tamás
Műszaki szerkesztés: Terjék Edina
Készült a Rocket Digitális Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Birtalan Ágnes</i> : „Dzsingisz kán nyíltszívű népének nyelve” – Szentkatolnai Bálint Gábor kalmük és halha nyelvi és népköltészeti anyagairól	5
<i>Vásáry István</i> : Szentkatolnai Bálint Gábor orientalista és utazó (1844–1913).....	31
<i>Baski Imre</i> : Szentkatolnai Bálint Gábor keresztény tatár nyelvi és népköltési gyűjtése	41
<i>Rákos Attila</i> : Szentkatolnai Bálint Gábor és a magyar–mongol nyelvhasználat kezdetei a 18–19. században	61
<i>Kápolnás Olivér</i> : Bálint Gábor és <i>A mandsuk szertartásos könyve</i>	85
<i>Maróth Miklós</i> : Vallások párbeszéde	101
<i>Péri Benedek</i> : I. Szelim szultán kiadatlan perzsa versei II.	113

MISCELLANEA

<i>Csorba György</i> : Kísérletek az önálló magyar konzulátusok létrehozására Keleten 1848-ban	131
<i>Somfai Kara Dávid–Demeter László</i> : Csoma Sándor követői (2014): dokumentumfilm Szentkatolnai Bálint Gábor 1871–1873 között tett kutatóútjáról	145
<i>Végh József</i> : A kalmük művészet újjáélesztése. Zicherman Sándor művészeti tevékenysége Elisztában 1970 és 2002 között.....	153

SZEMLE

KÖNYVEK

<i>Kutasi Zsuzsanna</i> : A ló a középkori arab irodalomban (<i>Zsidai Zsuzsanna</i>)	163
<i>Nicolas Vatin</i> : Ferîdûn Bey, Les plaisants secrets de la campagne de Szigetvár. Édition, traduction et commentaire des folios 1 à 147 du <i>Nüzhetü-l-esrârî-l-ahbâr der sefer-i Sigetvâr</i> (Ms. H 1339 de la Bibliothèque du Musée de Topkapı Sarayı) (<i>Dávid Géza</i>)	166
<i>Nüzhet-i esrârü’l-ahyâr der ahbâr-i sefer-i Sigetvar</i> . Sultan Süleyman’ın son seferi (<i>Dávid Géza</i>)	170

Contents

STUDIES

<i>Ágnes Birtalan</i> : “The language of the open-hearted people of Chingis Khan” – On the Kalmyk and Khalkha records of Gábor Bálint of Szentkatolna	5
<i>István Vásáry</i> : Gábor Bálint of Szentkatolna, orientalist and traveller (1844–1913).....	31
<i>Imre Baski</i> : On the linguistic and folklore collections of Gábor Bálint of Szentkatolna among Christian Tatars	41
<i>Attila Rákos</i> : Gábor Bálint of Szentkatolna and the beginnings of the Hungarian–Mongolian comparative linguistics in the 18–19th centuries.....	61
<i>Olivér Kápolnás</i> : Gábor Bálint and <i>The Book on Rites of the Manchus</i> ...	85
<i>Miklós Maróth</i> : The dialogue of religions	101
<i>Benedek Péri</i> : Unpublished Persian poems of Sultan Selim I. Part 2.	131

MISCELLANEA

<i>György Csorba</i> : Attempts at establishing independent Hungarian consulates in the East in 1848.....	131
<i>Dávid Somfai Kara–László Demeter</i> : The follower’s of Csoma de Kőrös (2014): A documentary on Gábor Bálint of Szentkatolna’s field trip in 1871–1873	145
<i>József Végh</i> : Reanimating Kalmyk art. Sándor Zicherman and his artistic activity in Elista between 1970 and 2002	153

REVIEW

BOOKS

<i>Kutasi Zsuzsanna</i> : A ló a középkori arab irodalomban (<i>Zsuzsanna Zsidai</i>).....	163
<i>Nicolas Vatin</i> : Ferîdûn Bey, Les plaisants secrets de la campagne de Szigetvár. Édition, traduction et commentaire des folios 1 à 147 du <i>Nüzhetü-l-esrârî-l-ahbâr der sefer-i Sigetvár</i> (Ms. H 1339 de la Bibliothèque du Musée de Topkapı Sarayı) (<i>Géza Dávid</i>)	166
<i>Nüzhet-i esrârü’l-ahyâr der ahbâr-i sefer-i Sigetvar</i> . Sultan Süleyman’ın son seferi (<i>Géza Dávid</i>)	170

Birtalan Ágnes

„Dzsingisz kán nyíltszívű népének nyelve” – Szentkatolnai Bálint Gábor kalmük és halha nyelvi és népköltészeti anyagairól

Bevezetés

Régi adóssága a magyar orientalisztikának a vitatott tevékenységű keletkutató, Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913) mongol nyelvi-nyelvjárási gyűjtéseinek annotált kiadása.¹ Bár Bálint Gábor tudósi megítélése – szélsőséges nyelvhasználati és őshazakutatási elméletei miatt – időről időre vitákat gerjeszt, páratlanul értékes mongol nyelvi, népköltési és néprajzi gyűjtéseinek közzététele hozzájárulhat e tehetséges tudós jelentős eredményeket is felmutató munkásságának újraértékeléséhez. Pályája elején meglehetősen elkötelezett volt a mongol nyelvek iránt, és életmódjuk alapján is közel érezte magához a nomád mongolságot. Összehasonlító mongol nyelvtanában (részletesen lásd alább) arra buzdítja olvasóit, hogy tanulják meg Dzsingisz kán utódainak a nyelvét, amit ő elérhetővé tett művében: „I did my best to make easy the learning of this language for even not professional philologists and profitable this work to those who will have opportunity to speak to the open-hearted people of Tshingis khān.”²

Szentkatolnai Bálint Gábor halálának 100. évfordulója adott alkalmat arra, hogy megemlékezzünk kutató tevékenységéről, újraértékelve valós tudományos eredményeit. Az emlékülés az MTA Könyvtárának *Agora* programja keretében került megrendezésre 2014. november 6-án, és a *Keletkutatás* jelen számának több tanulmánya is tisztelgés azon érdemei előtt, amelyek a magyar orientalisztikát a nemzetközi tudományosság élvonalába emelték a 19. században. A konferencián nem volt célunk részletesen elemezni azt, hogy mi változtatta a kiváló képességű tudóst korának ellentmondásos és vitatott személyiségévé, mint ahogy az sem, hogy „helyre rakjuk” a mostanság sokszor – és gyakran helytelenül – idézett munkáinak valódi értékét, életének eseményeit, miáltal napjainkban az áltudományosság emblematisztikus figurájává vált. Inkább az volt a cél, hogy bemutassuk mindazokat az egyedülálló kutatási értékeket, amelyek a személyét

¹ Kara György már a múlt század hetvenes éveiben is felhívta erre a figyelmet: *Bálint Gábor keleti levelei. Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról. Értekezése a manduk szertartásos könyvéről*. Szerk. Kara György. Budapest, 1973, 8.

² *A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With Popular Chrestomathies of both Dialects by Gábor Bálint of Szentkatolna*. Ed. by Ágnes Birtalan (Budapest Oriental Reprints, Series B3.) Budapest, 2009, XII. (A továbbiakban *Grammar*.)

körülvevő viták keresztüztüzeiben már-már feledésbe merültek, és visszajuttassuk a magyar keletkutatás véráramába.

Az emlékülés programja keretében Vásáry István méltatta Bálint tudományos érdemeit, és kitért arra is, hogy miként vált ellentmondásos és a tudományos életet irányító körök számára nemkívánatos személyiséggé. A terepkutató Bálint állt a legtöbb előadás központjában, így a vitathatatlan érdemű kazáni keresztény tatár anyagokat és azok gyűjtési körülményeit mutatta be Baski Imre. A mongolisztika elévülhetetlen érdemű anyagait gyűjtötte össze és jegyezte le Bálint 1871–1873 között, megalkotva a nemzetközileg is első beszélt nyelvi kalmük és halha szöveg-corpusokat. Birtalan Ágnes előadásának középpontjában a mongol anyagok bemutatása és kutatási lehetőségei álltak. Kápolnás Olivér a mandzsuk *Szertartáskönyvével* kapcsolatos kutatásairól számolt be. Míg az előbbi területeken Bálint nemzetközi érdemei vitathatatlanok, problematikusak az összehasonlítás terén végzett kutatásai. Ennek magyarországi tudományos kontextusát ismertette Rákos Attila. Az emlékülésre Magyarországra érkezett Dzs. Bat-Irēdūi (Ĵ. Bat-Irēdūi), a Mongol Állami Egyetem professzora, aki a Bálint által összeállított *Összehasonlító nyelvleírásban* is szereplő, jellegzetes mongol nyelvi-stilisztikai eszközről (szinonimapárral kifejezett jelentés, egy fajta hendiadüoin) tartott előadást. A konferenciát Somfai Kara Dávid és Deme-ter László filmje zárta, mely nyomon követte Bálint kalmükföldi és mongóliai kutatóútját.

A kiadatlan mongol kéziratok

Bálint Gábor mongolisztikai tevékenysége csak egy szűk időszakot ölelt fel tudományos pályája során, de eredményeinek akkori közzétételével a nemzetközi kutatás élvonalába emelhette volna a magyarországi keletkutatásnak ezt az ágát. Máig rejtély, hogy végül is miért nem adta közre páratlanul értékes mongol beszélt nyelvi gyűjtéseit, hiszen a magyar–mongol etimológiai ötleteit tartalmazó szótárát megjelentette magánkiadásban,³ s ezt megtehetette volna a többi kézirrattal is (különösen a késznek tekinthető összehasonlító nyelvttan-nal). Az első keleti kutatóútján gyűjtött kazáni tatár nyelvjárás és népköltési szövegeit nagy pontosságú átírásban jegyzetekkel és fordítással ellátva még az 1870-es években megjelentette (lásd alább). Leveleiben és jelentéseiben utal arra, hogy mongol anyagainak feldolgozásában is előre jutott, de végül csak az angol nyelven megírt összehasonlító nyelvttanát fejezte be. Életének későbbi, nyugalmasabb időszakában, amikor a Kolozsvári Egyetemen professzorátust

³ Bálint Gábor, *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Madsar Monghol khojor khele adalithakho bicsik (Magyar mongol két nyelvet egyenlítő irat)*. Budapest, 1877. Részletesen ld. Rákos Attila tanulmányát a jelen számban.

kapott (1893–1912), sem tért vissza ahhoz, hogy a félbehagyott munkát folytassa. Leveleiből és jelentéseiből úgy tűnik, hogy a jelenleg a MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményének tulajdonában lévő három kéziraton kívül más mongol nyelvi és népköltési anyagait is papírra vetette, e dokumentumok azonban máig nem kerültek elő.

Mindhárom mongol témájú kézírata kiadatlan maradt, bár mutatóványokat közölt a kalmük és a halha népköltészetből is.⁴

A jelenleg ismert három mongol témájú kézirat a következő:

1) *Nyugati mongol (Kálmik⁵) szövegek.* (184 oldal), Nr.: M. Nyelvtud. 4/109.

2) Bálint Gábor, *Keleti mongol (khalkha) szövegek.* (88 oldal), Nr.: Ms 1379/2.

3) *A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With popular Chrestomat[h]ies of both dialects.* ... (222 oldal), Nr. 1: 81, Nr. 2: Ms 1379/1.

A fenti kéziratok egyes részeivel több kutató is foglalkozott,⁶ teljes kiadásukra azonban az elmúlt évekig nem került sor. 2009-ben és 2011-ben az MTA Keleti Gyűjteménye és a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményének támogatásával sikerült megjelentetnünk két kötetet. Elsőként az időben legkésőbb elkészült művet, az angol nyelven megírt *A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With Popular Chrestomathies of both Dialects* reprint változatát adtuk ki, egy részletes tanulmány kíséretében, melyben a források alapján újraépítettem és pontosítottam a kézirat tudománytörténeti és filológiai kontextusát.⁷ Másodikként a kalmük népköltési és nyelvjárási gyűjtés jelent meg a Kalmük Tudományos Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. A kötet tartalmazza a Bálint-corpus alapján írt filológiai és mongolisztikai tanulmányaimat, valamint a kézirat reprint változatát.⁸ A halha anyag feldolgozása és kiadása folyamatban van.

Szentkatolnai Bálint Gábor első keleti kutatóútja (1871–1874)

Az alábbiakban röviden összefoglalom Szentkatolnai Bálint Gábor első – és eredményeit tekintve legnagyobb hatású – terepkutató útját, hogy ismertessem

⁴ Mongol témájú publikációinak részletes bemutatása: Birtalan, *i. m.*, XV–XVI.

⁵ A Bálinttól idézett levelekben és más dokumentumokban a kalmük szó többféleképpen is szerepel: *kálmik*, *kalmik*, *khalymik*; a jelen tanulmányban előforduló idézetekben mindig megfogtam Bálint írásmódját.

⁶ Birtalan, *i. m.*, XVI.

⁷ Birtalan, *i. m.*

⁸ Ágnes Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts.* (Oriental Studies, 15.) Budapest–Elista, 2011.

és bizonyos korábban nem hangsúlyozott adatokkal kibővítsem anyaggyűjtésének körülményeit. A *Keletkutatás* jelen számának több cikke is érinti Bálint Gábor életútjának fontosabb állomásait, ezért itt csak a mongol gyűjtéshez kapcsolódó adatokat említem meg, melyek segítenek elhelyezni terepmunkájának eredményeit egy tágabb kontextusban.⁹ Az 1871–1873-as kutatóútra azért kerülhetett sor, mert a magyar tudományos életben – helyesen – fókuszba került a klasszikus diszciplínák mellett (az írásos műveltség kutatása), a beszélt nyelv és a népi műveltség feltárása is, amit a jelenleg gyakran használatos terminológiával vernakuláris nyelvnek és kultúrának nevez a szakirodalom (vernacular language, vernacular culture). Néhány magyar kutató (Bálint fő patrónusai és támogatói e téren Fogarasi János és Vámbéry Ármin volt)¹⁰ jó érzékkel tapintott rá ennek szükségességére, valamint arra a hiányra, mely e téren mutatkozott a nemzetközi kutatásban is. Bálint maga így összegezte tudományos küldetésének vezérelvét (mely összhangban állt az akadémiai elvárásokkal is): „A kiküldetés megbízást tartalmazott arra nézve, hogy az altaiség három ágát a hely színén tanulmányozva különösen népnyelvi anyagot gyűjtsek a hasonló nyelvészet sz ez által a népszeti tudomány számára.”¹¹

Bálint 1871 júniusában indult el első keleti tanulmányútjára, melyről részletes beszámolót tartott hazatérte után a Magyar Tudományos Akadémia 1874. március 2-i ülésén. A kutatási eredményeit összegző műve: *Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól*, mely értékes életrajzi és kordokumentum, megjelent a Tudományos Akadémiának a korszak tudományos eseményeit bemutató legfontosabb sorozatában (*Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből*). A Bálint tevékenységét méltató művek egy részében hibásan ismertetik kutatási állomásait. Valójában először nem Szentpétervárra, hanem Kazánba utazott, ahol a Kazáni Egyetemen (Kazanskij Universitet) kívánt előtanulmányokat folytatni. Útjának állomásai: hajóval Budapest, Galac, Odessza, vonattal

⁹ Ld. még L[ajos] J. Nagy, G. Bálint's Journey to the Mongols and his Unedited Kalmuck Texts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 9 (1959) 311–316; G[eorg] Kara, O neizdannyh mongol'skih tekstah G. Balinta. *Narody Azii i Afriki* 1 (1962) 161; Cybik Boboevič Cydendambaev, O mongolovedčeskih rabotah vengerskogo učenogo G. Balinta. *Trudy burjatskogo Instituta Obščestvennyh Nauk BF SO AN SSSR* 10 (1968) 4–8; Árpád Berta, *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuauflage der Originalsammlung von G. Bálint 1875–76*. (Keleti tanulmányok. Oriental Studies, 7.) Budapest, 1988, 5–6.

¹⁰ Ld. Bálint levelezése Fogarasival: *Bálint Gábor keleti levelei*, 5–7.

¹¹ [Bálint Gábor], *Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól*. Melléklet öt khálmik dano hangjegye. *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből* 4 (1875) 3; továbbá *Bálint Gábor keleti levelei*, 3. Itt szeretném megjegyezni, hogy az idézetekben követem Bálint helyesírását, amely sok ponton eltér a ma használatos szabályrendszertől.

Moszkva, Nyizsnyij Novgorod, majd ismét hajóval Kazán.¹² Kazánban Nikolaj Ivanovič Il'minskij (1822–1891),¹³ a misszionárius és kutató vette pártfogásába és tudatta vele, hogy: „... most nincs az ottani egyetemen mongol tanszék, s az ott eléadott perzsa–arab elemmel kevert tatár nyelv sem nyelvésznek való, s legjobb nyáron tanulni a keresztyén tatár iskolában, a keresztyének által beszélt igazi tatár nyelvet, téltre pedig lemenni Asztrahán városába a nyugati-vagy Kalmuk-Mongolokhoz.”¹⁴

Mivel indulásakor hiányzott az a fontos információ, hogy az egyetem keletkutató részlegének munkatársai és könyvtárának nagy része már korábban Szentpétervárra költözött, némi keserőséggel írja első jelentésében az Akadémiának: „Alulirt 1871. június 17-én érkeztem Kazán városába, s csakhamar tudtomra esett, hogy a mongol kalmik, s a többi keleti nyelvek tanszéke az itteni egyetemről a keleti könyvtárral együtt Sz. Pétervárra tétetett át s hogy jelenleg említett városban csak árnya maradt az előbbi híres keleti nyelvésznek.”¹⁵

Fontos azonban megjegyezni, hogy annak ellenére, hogy a még József Kowalewski (1801–1878) által alapított tanszék (1833), a mongolisztika bölcsője már nem Kazánban működött, olyan kiváló mesterek, mint Mirotvorcev, akinél Bálint is tanult (lásd alább), folytatták az oktató tevékenységet a Missziós Akadémián.¹⁶ Ez adta számára azt az alapot, hogy nagyon rövid idő alatt jelentős mennyiségű és pontosan adatolt anyagot tudott gyűjteni később Asztrahányban.

Bálint tehát nem utazott Szentpétervárra, hogy az egyetemen készüljön fel kutatásaira, hanem Il'minskij tanácsára nekikezdett a terepmunkának a kazáni kikeresztelkedett tatárok között. Bálint keletkutatói tevékenységének legkitűnőbb, nemzetközi mércével is úttörő munkája a kazáni beszélt nyelvi tatár gyűjtés, melyet a szerző nem sokkal visszaérkezése után feldolgozott és közzé is tett, anyagait három kötetbe csoportosítva: *Kazáni tatár szövegek és fordítás*. Budapest, 1875, *Kazáni tatár szótár*. Budapest, 1876, *Kazáni tatár nyelvtan*. (Hang- alak- és mondatn). Budapest, 1877.¹⁷

¹² Szentkatolnai Bálint Gábor önéletrajzi naplótöredéke. In: *Szentkatolnai Bálint Gábor. Válogatott írások*. Szerk. Zágonyi Jenő. Budapest, 2005, 34–35.

¹³ [Bálint], Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról, 4–10; (ld. még: *Bálint Gábor keleti levelei*.); Berta, *i. m.*, 6. Il'minskij tevékenységének egyik legújabb áttekintése: Eva Toulouze, Mission et école dans la région de la Volga au XIXe siècle: L'œuvre de Nikolaj Il'minskij. *Études finno-ougriennes* 36 (2004) 7–46.

¹⁴ *Szentkatolnai Bálint Gábor önéletrajzi naplótöredéke*, 35.

¹⁵ [Bálint Gábor], Jelentés az Akadémiához 1871. szeptember 2. *Akadémiai Értesítő* 5 (1871) 244.

¹⁶ Mirotvorcevról és a Kazáni Missziós Akadémia oktatói és kutatói tevékenységéről ld. Vladimir Leonidovič Uspenskij, Mongolovedenije v Kazanskoj Duhovnoj Akademii. *Mongolica* 3, Sankt-Peterburg, 1994, 11–17.

¹⁷ A gyűjtés körülményeit és a megjegyzetelt, újra kiadott kazáni tatár anyagot részletesen ld. Berta, *i. m.*

A mongol népek között végzett terepkutatásai

Kazán (1871. június–1871. október?)

Bálint már kazáni tartózkodása során elkezdett kalmükül tanulni a Kazáni Missziós Akadémia híres tanárától, V. V. Mirotvorcevtől (Bálint jelentéseiben Mirotvorczof),¹⁸ aki a beszélt nyelvi elemeket is tartalmazó Bobrovnikov-féle kalmük nyelvtant¹⁹ ajánlotta neki kiindulási pontul és mintául.²⁰ Kettejük közös munkájáról így emlékezik meg Bálint: „... ezt (azaz a tatár tanulmányokat) végezve Astrachan vidékére menni az ottani mongolok s kalmikok nyelvét megtanulandó s nyelvényanyagot gyűjtendő, annnyival is inkább, mert a lelkész akadémiai mongolkalmik nyelv tanára Mirotvorczof ur állítása s Bobrovnikov nyelvtana szerint is a mongol és kalmik beszélgetési nyelv egy és ugyanaz; a kalmik úgy ír amint beszél a mongol,²¹ ez pedig úgy ír mint századokkal ezelőtt.”²²

Bálint megemlítette azt is, hogy a Kazánban élő kalmüköktől már a népköltési gyűjtést is elkezdte: „1 harmadfél hónapi Kazánba lételem alatt magamévá tettem a kalmik népnyelvet annyira, hogy rajta beszélek és írok; gyűjtöttem egy kis Chrestomathiára való anyagot, mely áll tulajdon hallomásom után följegyzett szók, népmesék, népdalok és talányokból, a lehető tiszta népnyelven.”²³

Sajnos semmilyen további részletes információ nem áll rendelkezésünkre sem az adatközlőkről, sem az anyagról, amit gyűjtött. Nem kizárható azonban, hogy ezek közül néhány részét alkotja a kalmük kéziratnak.²⁴

¹⁸ [Bálint Gábor], Levele Fogarasi Jánoshoz 1871. szeptember 2. *Akadémiai Értesítő* 5 (1871) 242; *Grammar*, XII; [Bálint], Jelentés az Akadémiához, 244.

¹⁹ Aleksej Aleksandrovič Bobrovnikov, *Grammatika mongol'skogo-kalmyckago jazyka*. Kazan, 1849.

²⁰ A Bálint kalmük anyagához írt előszóban kimutattam, hogy mind Bobrovnikov, mind pedig a Bálint szövegeiben nem említett Aleksandr Popov kalmük nyelvtanát használta összehasonlító nyelvtanának megírásához (Aleksandr Popov, *Grammatika kalmyckago jazyka*. Kazan', 1847.). Mindkét nyelvleírás bőven tartalmaz beszélt nyelvi elemet, és ezért jó alapot nyújtottak Bálint nyelvtanához. Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 11; *Grammar*, XXII–XXIII. Ld. még Nagy, *i. m.*, 312.

²¹ Ezt az ekkor még nem ellenőrzött kijelentését néhány hónap múlva már megváltoztatta (ld. alább).

²² [Bálint], Jelentés az Akadémiához, 244.

²³ [Bálint], Jelentés az Akadémiához, 244–245. Sajnálatos módon e corpus sorsa nem ismert. Nagy Lajos Gyula arra a következtetésre jutott, hogy a kazáni anyag elveszett, s a Bálint által átírt kalmük szövegek nem tartalmazzák ezt a gyűjtést. Nagy, *i. m.*, 312/11. jegyzet.

²⁴ Részletesen ld. Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 9–15.

Asztrahány (1871. október?–1882. április vége)

A Kazánban szerzett kutatási tapasztalatokat jól hasznosította a kalmükök között folytatott terepmunkája során. Kazánban egy iskola tanára és növendékei jelentették számára a gyűjtési tevékenység központját. Egy hasonló oktatási intézményt keresett Asztrahányban is, ahol legfőbb bázisa a „Kalmük növelde és iskola” lett. Így írt erről: „Valamint Kazánban a keresztyén tatár iskola, úgy Asztrakánban is a khalyimik növelde és iskola, mely a khalmikság költségén tartatik fön, nagy szerencsémre szolgált, mert a különféle törzsből összegyűjtött 75 fiatal khalyimikot naponként hallani s velök folytonosan társalogni a lehető legjobb mód volt tanulmányozhatnom a nép nyelvét.”²⁵

Az asztrahányi kalmükök között több mint fél évig tanult és gyűjtött 1871 őszétől²⁶ 1872. április végéig.²⁷ Bálint Gábor *Jelentésében* említ egy Šamba nevű kalmük nyelv- és műveltségoktató tanárt, aki mind a fiú, mind a leányiskolában működött, s az iskola vezetőjének engedélyével mindennap látogathatta az ő órát; hallgatta az előadásokat és beszélgetett a növendékekkel. Šamba mellett az iskola sebészorvosa, Manĵin Sawyr (Bálint átírásában Mandsin Szabghar) segítette a nyelvtanulásban. A diákok közül különösen egy Mučk(a) Baldr (B. G. Mucska Baldir) nevű növendéktől gyűjtött tetemes mennyiségű anyagot a kalmük népeletről. Bár eleinte az orosz is használta, kiváló képességei csakhamar hozzásegítették ahhoz, hogy képes legyen csak kalmük nyelven érintkezni. Szavai szerint: „A dalok gyűjtését követte a nehezebb szerkezetű népmeséké, melyeket részint a gymnasiumba, részint a sebészeti tanodába, részint pedig az elemi iskolába járó és jó mesélőknek tartott, különböző törzsű, fiatal khalyimikok irtak össze khalyimik írással. Ezen khalyimik írásu meséket tanítom a népkiejtés szerént nekem mondatolta és így láttuk el átírással; ezen átírást azután én fölolvastam és a netán rosszul hallottakat kijavítók, erre következett a mese nyelvtani fejtegetése és értelmezése. Az így eszközölt mesegyűjteményem 15 hosszabb és rövidebb népmesét tartalmaz khalyimik betűkkel és rövidített magyaros átírással. A khalyimik nyelvből gyűjtött anyag mind ilyen kettős írásu.”²⁸

Az iskola diákjain kívül az Asztrahányba vagy a város környéki piacra látogató, írástudatlan kalmüköktől is gyűjtött. Terepre azonban nem ment, ahogy önvallomásként írja a *Grammar* előszavában: „I am convinced that, had I lived under the tents of the Oirat- (Öiräd)-Mongolians – so call the Khalmiks themselves when speaking with confidence – many years long, I could hardly have

²⁵ [Bálint], *Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról*, 10; továbbá *Grammar*, III.

²⁶ Pontos érkezése nem derül ki jelentéseiből és leveleiből.

²⁷ *Szentkatolnai Bálint Gábor önéletrajzi naplótöredéke*, 37–39.

²⁸ [Bálint], *Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról*, 12. Sajnos ezek az ojrát írással készült levelek is – úgy tűnik – elvesztek.

a better opportunity to the pursuit of my propose than I had in the mentioned Institute.”²⁹

A kalmük corpus nagyon gazdag különböző témájú nyelvmutatványokban, melyek alkalmasak a nyelv különböző rétegeinek a bemutatására is. A gyűjtés tartalma: társalgás (6 oldal), találósok (2 oldal), közmondások (2 oldal), áldás-szöveg (*yörāl*, 1 oldal), népdalok (20 oldal), népmesék (103 oldal), népszokások (33 oldal), jogi dokumentumok és kérvénytípusok (8 oldal).³⁰ Asztrahányi tartózkodásának és gyűjtésének eredményét így summázta a *Grammar* előszavában, melyben az említett „vázlat” lehet az összehasonlító nyelvtan kéziratának az alapja: „After having gathered a good number of folksongs, fables, proverbs and other materials for a dictionary and made a draft of the Khalmik-Mongolian grammar, I left Astrachan for St. Petersburg to study the Finnic and other related tongues ...”.³¹

Hazatérve a kazáni tatár gyűjtésen kívül dolgozott a kalmük anyagon is, német nyelvű fordítással³² és magyarázatokkal ellátva kívánta kiadatni, s 1879-ben a Nyelvtudományi Bizottság elé tárta a kéziratot. Az akkor kapott elmarasztaló bírálat hatására azonban sohasem fejezte be művét.³³ A kézirat Bálint Gábor által készített átírási rendszere nagy pontossággal rögzíti a kalmük beszélt nyelv múlt századi állapotát. Népköltési szövegeinek 2011-es kiadásával³⁴ a nemzetközi mongolisztikai kutatás tudomására hoztunk egy olyan jellegű gyűjtést, amelyhez fogható terjedelmű és értékű csak Gustaf Ramstedt³⁵ munkája, melyet jóval később közölt. Ramstedt mellett vélhetően Bálint Gábor anyagai is sokat idézett példái lesznek a nyelvi és folklórkutatásnak, s a kézirat kiadása – nem utolsósorban – jelentős a magyar tudománytörténet szempontjából is.

²⁹ *Grammar*, III; terepkutatói módszeréről részletesen ld. Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 15–16.

³⁰ Introduction. *Grammar*, III.

³¹ Uo.

³² [Bálint Gábor], Levele Fogarasi Jánoshoz 1872. július 16. *Akadémiai Értesítő* 6 (1872) 211; továbbá Nagy, i. m., 315–316.

³³ *Bálint Gábor keleti levelei*, 7.

³⁴ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*.

³⁵ Gustaf J. Ramstedt, Kalmückische Sprachproben. Kalmückische Märchen. I. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 27/1 (1909) 1–154; Uő., Kalmückische Sprachproben. Kalmückische Märchen. II. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 27/2 (1919) 155–237; Gustaf J. Ramstedt–Šamba Balinov–Pentti Aalto, Kalmückische Lieder. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 63 (1962) 1–127.

Urga (1873. április 20–1873. szeptember 12.)

Asztrahányi tartózkodását követően útjának következő állomása (1872 májusától) Szentpétervár volt,³⁶ ahol a 19. század második felében az oroszországi keletkutatás legjobbjai működtek. Kapcsolatba lépett többek között Anton Franz Schiefnerrel (1817–1879), a Cári Tudományos Akadémia munkatársával, a sokoldalú nyelvész-filológussal, aki támogatta Bálint terveit a beszélt nyelvek tanulmányozásában: „Schiefner ur helyeselte, hogy a khalymik nyelvet magyar fülemmel tanulmányoztam.”³⁷

Pétervári tartózkodása alatt elmélyült több mandzsu-tunguz és finnugor nyelv tanulmányában is, továbbá sinológiai konzultációkat is folytatott.³⁸ Közben arra az elhatározásra jutott – fő támogatóját Fogarasi is győzködte –, hogy a kalmük gyűjtés alapján már teljes képet kapott a mongol beszélt nyelvről és a népi kultúráról, tehát nincs értelme a szerinte kétes eredménnyel kecsegtető, ámde az utazás során annál több nehézséget rejtő terepmunkának a halhák, a keleti mongolok között.³⁹ Szívesebben maradt volna Szentpéterváron; kételyeiről és további terveiről így ír Fogarasinak: „Az én itteni (azaz szentpétervári) teendőm a mongol nyelv tovább tanulmányozása és az ugarsággal való ismerkedés. Visszatértem után [azaz Magyarországra] pedig a khalymik népi nyelvet kell megismertetnem német nyelven. Én rám a mongolországi út helyett egyéb vár;”⁴⁰ illetve: „Föltéve, hogy szerencsésen bevégezném az utat (azaz a mongóliait), mi lehetne eredménye? Néhány népdal és népmese. Ezt gyűjtöttem khalymik nyelven.”⁴¹

Azonban Fogarasi nyomására, akinek fontos volt a terepkutatás mongóliai folytatása,⁴² hamarosan megváltoztatta véleményét, és 1872. szeptember 5-én

³⁶ [Bálint Gábor], Levele Fogarasi Jánoshoz 1872. június 17. *Akadémiai Értesítő* 6 (1872) 208.

³⁷ Schiefner támogatta továbbá, hogy tanulmányozza „a finn és más rokon nyelveket” (Finnic and other related languages). Vö. *Grammar*, III.

³⁸ [Bálint], Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról, 4; Nagy, *i. m.*, 311.

³⁹ [Bálint], Levele Fogarasi Jánoshoz 1872. június 17, 208.

⁴⁰ [Bálint], Levele Fogarasi Jánoshoz 1872. június 17, 209. A továbbiakban Bálint kifejti akkori nyelvhasználati ötleteit, de ennek részletezése nem e tanulmány feladata.

⁴¹ [Bálint], Levele Fogarasi Jánoshoz 1872. június 17, 210.

⁴² Bálint gyakran panaszkodott leveleiben Fogarasi Jánosnak arról, hogy milyen nehezen tud megélni a neki juttatott támogatási összegekből. Pedig munkáját figyelemmel kísérték Magyarországról, és többen is támogatták nemcsak erkölcsileg, hanem anyagilag is. Ezt tanúsítják azok a levelek, amelyeket az MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye őriz: például a Nr. RAL 1301/1870; 1315/870, melyet Fogarasi János, Vámbéry Ármin és Szilády János is aláírtak Bálint érdekében. Patrónusai hangsúlyozzák Bálint elkötelezettségét és várható kutatási eredményeinek fontosságát.

már így ír: „Mindennap tapasztalom, hogy a sinai mongolokat saját szememmel kell megnéznem.”⁴³

Végül is hosszadalmas készülődés és a megfelelő időjárási körülmények beállta után 1873. február 20-án⁴⁴ elindult Belső-Ázsia felé. Útjáról részletesen beszámolt töredékesen fennmaradt naplójában, valamint a halha mongol földet és népet bemutató ismeretterjesztő cikkében.⁴⁵ A kalandos és Bálint számára sok tanulsággal szolgáló utazást követően 1873 áprilisában érkezett meg Urgába, a mongol fővárosba (mong. Yeke Kuriyen, mai Ulānbātar). *Jelentéséből* tudjuk, hogy a halhák között megváltoztatta addigi, bevált kutató-gyűjtőmódszerét és nem keresett magának oktatási intézményt, mint a tatároknál vagy a kalmüköknél, hanem többnyire egyetlen adatközlőre alapozta munkáját. Tanítója és egyben adatközlője egy negyvenöt esztendő „fekete”, azaz családos szerzetes, Yondonjamc (Bálintnál Yanden Dsamcza) volt, akitől először szavakra, majd mondatokra kérdezett rá. A folklórgyűjtés során Bálint úgy vette észre, hogy a szerzetes maga is nekiállt dalokat „fabrikálni”, ezért megkérte, hogy más adatközlőket is hívjon magával, akiktől szintén gyűjthetne; néhány dalt egy Lusīn Dorj (Bálintnál Lusin Dords) nevű férfitől jegyzett le.⁴⁶ Az eredeti szövegek gyűjtése mellett volt Bálintnak egy érdekes és jelentős eredményt ígérő ötlete. Beszámolóiból tudjuk, hogy felmondatta és a kiejtés szerint lejegyezte a *Geser* eposz egy változatát, melyhez Isaak Jakob Schmidt szövegkiadását használta.⁴⁷ Ha ez a kézirat nem veszett volna el, rávilágíthatott volna nyelvészeti szempontból több figyelemre méltó jelenségre: például arra, hogy az írott szöveg felmondása mennyire köti a beszélőt az írásban még jelölt, de a beszédben egyébként nem használt nyelvi formákhoz vagy, hogy milyen volt a 19. században az archaizáló eposzmondó stílus, mely elemeket emelt át az írott nyelvből. Mint kifejti: „During 155 days I did nothing else than writing down phonetically all things my lama or other persons called by him to me were able to dictate to me. I read the whole fable of Geser Khān with my lama and transcribed it in the spoken language. I must remark that my lama was no literator (sic!) but cleaverer (sic!) and more experienced than many of the learned ones.”⁴⁸

⁴³ [Bálint Gábor], Levele Fogarasi Jánoshoz 1872. szeptember 5. *Akadémiai Értesítő* 6 (1872) 211.

⁴⁴ *Grammar*, III.

⁴⁵ *Szentkatolnai Bálint Gábor önéletrajzi naplótöredéke*, 43–52; Bálint Gábor, Százötven nap halha-mongol földön. In: *Szentkatolnai Bálint Gábor*, 109–116.

⁴⁶ [Bálint], *Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról*, 14.

⁴⁷ Isak Jakob Šmidt, *Podvigi ispolnennago zaslug geroja Bogdy Gesser Hana, istrebitelja desjati zol v desjati stranah; gerojskoe predanie mongolov, s napečatannago v Pekine ekzemplara*. S. Peterburg, 1836; Uő, *Die Thaten Bogda Gesser Chan's, des Vertilgers der Wurzel der zehn Übel in den zehn Gegenden. Eine ostasiatische Heldensage*. St. Petersburg–Leipzig, 1839; ld. még *Grammar*, IV, VIII.

⁴⁸ Introduction. *Grammar*, IV.

Yondonjamc egyébként megfelelő adatközlőnek bizonyult, és sokat tudott népe életéről, népköltészetéről. Buddhista szerzetes lévén, a legtöbb anyagot, amelyik tőle került lejegyzésre, mélyen áthatja a buddhizmus hagyományos hitvilággal szintetizálódott népvallási változata. Bálint urgai tartózkodásának meghatározó eleme még, hogy szoros kapcsolatba került a mongol–oroszló diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatokat kiépítő és megerősítő Jakov Parfenievič Šišmarjov (1833–1915) konzullal, aki a konzulátuson szállást biztosított számára, és támogatta tudományos tevékenységét is.⁴⁹

Urgai kutatásainak eredménye egy, a kalmük gyűjtéshez hasonló összetételű, de kisebb mennyiségű halha nyelvű folklórszöveg és más buddhista témájú narratíva.⁵⁰ A dalok közül hármát fordítással együtt közölt az *Ethnographia* 2. kötetében,⁵¹ továbbá a kínaiak viselt dolgait gúnyoló tréfás anekdotáiból is kiadott kettőt.⁵² Kara csatolt egy halha népdalt mintaszöveggé a Bálint munkásságát bemutató tanulmányához.⁵³ Magam jelenleg a kézirat teljes kiadásán dolgozom, de néhány különösen érdekes szöveget felhasználva megjelentettem három tanulmányt az alábbi témáknak szentelve: az uralkodók feladata és az uralkodói insigniák a *Dzsingisz kán fekete könyve* című narratíva alapján,⁵⁴ buddhizmus és identitás a 19. századi mongolok körében,⁵⁵ valamint részletesen elemeztem a halha gyűjtés találókérdés-corpusát.⁵⁶

A burját és a csahar gyűjtés (1873)

A kalmük és a halha corpus lejegyzése mellett Bálint érintőlegesen foglalkozott a burját nyelvvel is. *Jelentésében* megemlíti, hogy találkozott és beszélt Bajkál környéki burjátokkal szibériai szánutazása során, de nincs adat arról, hogy burját

⁴⁹ Šišmarjov tevékenységéről részletesen ld. Ágnes Birtalan, Religion and Mongol Identity in the mid-19th Century Urga. On the Basis of a Mongolian Monk's Oral Narratives Recorded by Gábor Bálint of Szentkatolna in 1873. *Quaestiones Mongolorum Disputatae* 8 (2012) 32–34.

⁵⁰ A gyűjtés tartalmának részletes, tematikus felsorolását ld. Kara, O neizdannih mongol'skih tekstah G. Balinta, 162.

⁵¹ Bálint Gábor, Mutatvány a mongol népköltészetből. *Ethnographia* 2 (1891) 138–141.

⁵² Gabriel Bálint, Mongolische Anekdoten. Aus dem Volksmunde aufgezeichnet und mitgeteilt von Gabr. Bálint de Szt.-Katolna. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* 4 (1895) 70–71.

⁵³ Kara, O neizdannih mongol'skih tekstah G. Balinta, 163–164.

⁵⁴ Ágnes Birtalan, The Black Book of the Holy Chingis Khan: Remarks on a 19th Century Mongolian Folklore Source. *Northeast Asian Studies* 16 (2012) 245–259. Internetes hozzáférés: <http://ir.library.tohoku.ac.jp/re/bitstream/10097/53696/1/1343-9332-2012-16-245.pdf>.

⁵⁵ Birtalan, Religion and Mongol Identity.

⁵⁶ Ágnes Birtalan, Riddles in the Khalkha Records of Gábor Bálint of Szentkatolna. In: *A Window onto the Other. Contributions on the Study of the Mongolian, Turkic and Manchutungusic Peoples, Languages and Cultures. Dedicated to Jerzy Tulisow on the Occasion of his Seventieth Birthday*. Ed. by Agata Bareja-Starzińska–Jan Rogala–Filip Majkowski. Warsaw, 2014, 65–78.

beszélt nyelvi szövegmutatványokat is feljegyezett volna: „A postakocsisok job-bára burjátok lévén, csodálkoztak, midőn hallottak engem az övékhez hasonló nyelven beszélni és dalolni, az értelmesebbek torgotnak (öräd, xalymikok neve itten) tartottak.”⁵⁷

1877-ben viszont kiadott egy burját nyelvtant, de ennek alapja nem beszélt nyelvi gyűjtés, hanem egy írott szöveg volt, mégpedig egy keresztény misz-sziós könyv. A *Nyelvtudományi Közleményekben* megjelent burját nyelvleírása,⁵⁸ amely Boldonov cirill betűs könyvecskéje alapján készült, és a korlátozott mennyiségű és behatárolt tartalmú szöveganyag ellenére meglehetősen részletes és alapos.⁵⁹ Még talán azt is érdemes figyelembe venni a burját kapcsán, hogy – mint fentebb említettük – mongolisztikai terveit megvitatta Szentpéterváron Anton Franz Schiefnerrel, aki sajtó alá rendezte Matthias Alexander Castrén terepanyagait, többek között a burjátot is.⁶⁰ Castrén burját nyelvleírása bizo-nyára példaként szolgálhatott Bálint saját burját nyelvtanához.

Urgai tartózkodása alatt megpróbált a déli-mongolhoz tartozó csahar nyelv-ből⁶¹ is adatokat gyűjteni, de hosszabb szövegmutatványt nem sikerült lejegyez-nie. Adatközlői, a csahar kereskedők úton voltak áruikkal és nem volt idejük arra, hogy Bálintnál hosszabban időzzenek. Néhány jellegzetes csahar kifejezés, melyet Bálintnak sikerült feljegyeznie, megtalálható a *Grammar* egyes hangtani jelenségeinél felsorolt példák között: „Lámám vezetett hozzám még a déli vagyis csakhar mongoltörzsből is többeket, kiktől ha népnyelvi anyagot nem is kaphaték, de érdekes volt látnom őket és hallanom beszédüket, mely egy-két mássalhang-zónak ellágyítása által az éjszaki mongol kiejtéstől eltérő színezetű.”⁶²

⁵⁷ [Bálint Gábor], Levele Fogarasi Jánoshoz 1873. április 12. *Akadémiai Értesítő* 7 (1873) 156.

⁵⁸ Bálint Gábor, Az éjszaki burját-mongol nyelvjárás rövid ismertetése. *Nyelvtudományi Közlemények* 13 (1877) 169–248.

⁵⁹ Bálint csak Boldonovként utalt a szerzőre, művének a címét sem említi; a nyelvtan megírásához felhasznált anyagok valószínűleg a következők voltak: N. S. Boldonov, *Russko-burjatskij bukvár*. St. Peterburg, 1866; Uő, *Daida delxein usir. O miroizdanii*. H. n., 1862.

⁶⁰ Alexander Matthias Castrén, *Versuch einer burjätischen Sprachlehre nebst kurzem Wörter-verzeichniss*. Hrsg. von Anton Schiefner. St. Petersburg, 1857.

⁶¹ [Bálint], Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról, 15–16. A csahar nyelvről: Borjigin Sechenbaatar, *The Chakhar Dialect of Mongol. A Morphological Description*. (Suomalais-Ugrilainen Seuran Toimituksia. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 243.) Helsinki, 2003.

⁶² [Bálint], Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról, 15–16. Fontos megjegyezni, hogy Urgában kezdte el mandzsú beszélt nyelvi tanulmányait (ld. Jelentése, 16), ehhez kapcsolódik még egy kiadatlan szószeret, melyet a MTA Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye őriz.

Bálint keleti és nyugati mongol nyelvet összehasonlító nyelvtana

Bálint a mongol népek között végzett két gyűjtőmunkája alapján készített el egy összehasonlító nyelvleírást, mely szintén úttörő munka a maga nemében. Nemzetközileg is ez az első olyan mű, mely beszélt mongol nyelvek terepen gyűjtött adatait veti össze. Bálint nemzetközi közönségnek szánta, mert a kéziratot maga fordította angolra (nem ismert, hogy volt-e előzetesen magyar változata is). A kézirat eredeti címe: *A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With popular Chrestomaties (sic!) of both Dialects. Containing alliterative Folk-Songs, Anecdotes, Conversations, Fables, Proverbs, Prayers, Letters, Writs and the Description of the Characteristical Usages and House-keeping of the Mongolians; every piece with faithful Translation, by Professor G. Bálint of Szentkatolna*. Műve elkészítésének célját így fogalmazta meg: „And yet I think to have had some reason to write such a one, for I would write it in a manner different from that of the extant ones. I had the purpose in writing this Romanized Grammar of the two principal dialects⁶³ of the Mongolian language to show both dialects possibly so as they are on the lips of the respective people and make the knowledge of them accessible to all who wish to know the mentioned nation in her language and genuine literature”.⁶⁴

A nyelvleírás tizenhárom oldalas bevezetőjében (I–XIII) Bálint bemutatta munkamódszereit, az írott és a beszélt mongol nyelvek közötti különbséget, ahogy a terepen tapasztalta,⁶⁵ és közreadta néhány érdekesebb szöveg (*Dzsingisz kán fekete könyve* és a lapockacsontjósítás⁶⁶ menete) tartalmi összegzését. A *Grammar* megírásának idején már a hivatalos tudományos élet peremére került, ezért nem szűkölködött szarkasztikus megjegyzésekben, melyeket a finnugor nyelvek kutatóinak szánt.⁶⁷ A *Grammar* felépítésén és tartalmán (mint ahogy ezt fentebb jeleztem) világosan felismerhető Bobrovnikov és Popov kalmük nyelvtanainak a hatása,⁶⁸ de az is, hogy Bálint nagyon sok nyelvvel foglalkozott. Ezért szinte minden jelenségre kiterjedően sikerült leírnia a két mongol nyelvet az alábbi nagy fejezetekre osztva a nyelvtant: Phonology 15–40, Nouns

⁶³ Az Előszóban Bálint földrajzi alapon a következő nagy nyelvjárásokat határozta meg: „Eastern” azaz a halha, „Western” azaz Dzsungár, Ojrát és Kalmük (Bálintnál Dzünghar, Oirat, Öiräd, Ölöt, Khalmik), „Northern” azaz a burját, és a „Southern”, ahova ő csak a csahart sorolta be. *Grammar*, IX.

⁶⁴ *Grammar*, I.

⁶⁵ Ezt a diszciplínát legrészletesebben a Phonology fejezetben ismerteti.

⁶⁶ A lapockacsontjósítás további forrásairól ld. Ágnes Birtalan, *Scapulimancy and Purifying Ceremony (New Data on Darqad Shamanism on the Basis of Materials Collected in 1992)*. In: *Proceedings of the 35th PIAC September 12–17, 1992 Taipei, China*. Ed. by Chieh-hsien Ch'en. Taipei, Taiwan, 1993, 1–10; Birtalan Ágnes, *A mongol lapockajósítás (történeti források és terepgyűjtés)*. In: *Sors, áldozat, divináció*. Szerk. Pöcs Éva. Budapest, 2001, 58–84.

⁶⁷ *Grammar*, I–II.

⁶⁸ Ld. a 19. és 20. jegyzetet.

49–77, Numerals 78–81, Postpositions 82–84, Verbs 85–109, Adverbs 110–112, Conjunctions 113–114, Interjections 114–115, Word-making 115–127, Syntax 128–141. A nyelvléírást követi két tetemes szöveggyűjtemény-fejezet. A másik két kéziratban használt átírásnál egyszerűbb jelrendszerrel átírt és lefordított sok halha és kisebb számú kalmük szöveget.

Meg kell még jegyezni, hogy a népdalszövegekhez csatolt szószedetekben összehasonlító ötleteit is közli, rokonítva a mongol szavakat magyar, török, mandzsu, kínai, tamil stb. kifejezésekkel.⁶⁹

A kalmük és a halha corpus nyelvi-nyelvjárási sajátosságai

Hangtani jelenségek

Bálint Gábor már a nyelvtanulást összekötötte a szövegek gyűjtésével. A kalmüköknél figyelte az iskola tanulóit, és első lépésként „magyaros átírással” jegyezte le az elhangzó szavakat és mondatokat. Hogy a kiejtést pontosabban tanulmányozhassa, átírt egy ojrát írásos kalmük–oroszlóztárt,⁷⁰ és maga is megkísérelte az ojrát írásos kalmük szövegeket kiejtés szerint olvasni. Annak ellenére, hogy az ojrát írás közelebb áll a hangzó nyelvhez, mint az uigur-mongol írás, Bálint hamar észrevette az írás és az ejtés közötti különbségeket: „Az astrakáni mongol khalmyk nyelv eltér a könyvek nyelvétől, eltér, mert nem úgy ejtik ki a szókat amint írva vannak ...”⁷¹

A kalmük iskola növendékeivel folklórszövegeket íratott le ojrát írással, melyeket aztán ő átírt a saját fonetikai rendszerében, s azután újra ellenőriztette a kiejtést. Ily módon eléggé nagy pontosságú, a kiejtést általában jól tükröző szövegváltozatokhoz jutott, de azt, hogy a leírt szövegektől nem tudott teljesen elszakadni, bizonyítja diftongus- és magánhangzó-jelölése vagy az írott nyelvben szokásos *b* használata a bilabiális spiráns *w* helyett (Bálint *yabo-bi*, kalm. *yaww*, mong. *yabuba bi*). Bálint Gábornál az írott mongolban diftongussal jelölt hangkapcsolatok megőrizték a kettőshangzós jelölést: például Bálint *bäilyad*, kalm. *bäilyād*, mong. *bayilyayad* ’elhelyez, odatesz stb.’⁷², Bálint *xöinön’i*, kalm. *xönn’*, mong. *qoyina inu* ’utána’, Bálint *eime*, kalm. *īm*, mong. *eyimü* stb. Az ojrátban és a kalmükben az írott mongol diftongusai helyén hosszú-

⁶⁹ *Grammar*, XIX–XX.

⁷⁰ Feljegyzéseiben nem ejt szót arról, hogy melyik szótárt használta, de az ismertebbek közül két kiadvány is biztos a rendelkezésére állhatott (bár mindkettő orosz–kalmük és nem kalmük–oroszlóztárt, ahogy azt Bálint írta): Parmen Smirnov, *Kratkij russko–kalmyckij slovar’*. Kazan’, 1857; Konstantin Fjodorovič Golstunskij, *Russko–kalmyckij slovar’*. Sanktpeterburg, 1860.

⁷¹ [Bálint Gábor], Levele Fogarasi Jánoshoz 1872. március 2. *Akadémiai Értesítő* 6 (1872) 206.

⁷² A nyelvi adatokhoz használt rövidítések: kalm. kalmük beszélt nyelvi alak, mong. uigur-mongol írásos alak, oir. írott ojrát forma.

ság áll, erre tanítója külön felhívta a figyelmét: „... minden nap bejártam a kalmük növeldebe, a hol említett tanító (azaz Šamba) figyelmeztetett, hogy noha a khálmik írás határozott s a nyelv hangjainak eléggé megfelelő is, mégis a mai népkiejtés különösen a kettős vagy ikerhangzók tekintetében az írástól eltérő, miért is ő maga adott a tanodában rövid utasítást.”⁷³

Noha nem lehet a kalmük nyelv mai, illetve Bálint utáni forrásokból és alapos nyelvleírásokból ismert állapotát feltétel nélkül visszavetíteni Bálint korába, s csupán ez alapján bírálni átírása pontosságát, az előbb említett hangjelölései bizonyosan túlzók. Bár a *b* és *w* máig jórészt ugyanannak a fonémának a két helyzeti változata, s az 1870-es évek elején könnyen előfordulhatott még *b* ott, ahol a későbbiekben *w* áll, de nem kizárólagosan, mint az Bálint lejegyzéséből következne. A kettőshangzókban létrejött egyszerű hosszú magánhangzókkal kapcsolatban ugyanez mondható el: elképzelhető esetenként kettőshangzós ejtés, de mindig és következetesen semmiképp. Érdemes megjegyezni, hogy a *b > w* változás és a kettőshangzók egyszerű hosszú magánhangzóvá válásának lezárulása egyes kutatók, így például Gerhard Doerfer szerint csupán a 19. század második felében zajlott le.⁷⁴

Bálint Gábor átírási rendszerét mind Nagy Lajos Gyula, mind Kara György vizsgálta a kiadatlan corpusokról írott cikkükben. Nagy készített egy összehasonlító táblázatot, melyben összevetette Bálint átírását a Gustaf John Ramstedt által használt rendszerrel, s kimutatta, hogy számos ponton Ramstedt átírása hübb képet ad a beszélt kalmükről. Ez azonban nem von le Bálint anyagainak az értékéből. Kara megemlíti, hogy Bálint Gábor bármely kitűnően hallotta is a kalmük beszélt nyelvet, átírási rendszerében nem tudott elszakadni bizonyos írott nyelvi formáktól, így például a diftongusok és a redukáltak jelölésétől.⁷⁵ Bálint Gábor rendszeréhez hasonlóan, a 18. század végén kiadott, Peter S. Pallas által írt⁷⁶ enciklopédikus útleírásban található kalmük nyelvi glosszák és a két kalmük nyelven is közölt népdal is vélhetően írott szövegváltozathoz kötődött,⁷⁷ mert hasonló jellegzetességeket mutat, mint a Bálint-szövegek.

⁷³ [Bálint], Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról, 10.

⁷⁴ Gerhard Doerfer, *Ältere Westeuropäische Quellen zur Kalmückischen Sprachgeschichte (Witsen 1692 bis Zwick 1827)*. (Asiatische Forschungen, 18.) Wiesbaden, 1965, 24.

⁷⁵ „... v kalmyckih zapisjah on posledovatel’no pišet diftongi vmesto dolgih.” Ld. Kara, O neizdannih mongol’skih tekstah G. Balinta, 163.

⁷⁶ Peter Simon Pallas, *Sa[m]lungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften*. I–II. St. Petersburg, 1776, 1801.

⁷⁷ „Der Diphthong *ai*, der im Chalcha-mongolischen in mehreren Varianten bekannt ist, und den oiratischen Dialekten meistens als *ā* und *ā* weiterlebt, wird bei Pallas als *ai*, *äi* und zwar *ä* bezeichnet. Vgl. *chairladag* (= *xairladak*), kalm. *xārl-*, oir. *xayirla-*, mong. *qayirla-*; *chargāi* (= *xaryāi*), kalm. *xaryā*, *xaryā*, oir. *xaryai*, mong. *qaryai*. Aus der Verwendung des *ai* folgert man darauf, dass Pallas oder Jährg eine Originalschrift der Lieder vorlag.” Vö. Ágnes Birtalan, Zwei kalmückische Volkslieder aus dem 18. Jahrhundert. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61 (1987) 54–55.

A halha anyag nagyobb része – Kara megállapítása szerint – egy fajta nyugati halha jellegzetességeit mutatja,⁷⁸ mely valószínűleg Bálint első számú adatközlője, Yondonjamc nyelvjárása lehetett. Felmerülhet persze az is, hogy Bálint a kalmükön kidolgozott rendszerét alkalmazva, átírásában megőrzött egyes nyugati mongol sajátosságokat a halha lejegyzésénél is. Mivel azonban a később megírt *Grammar* összehasonlító rendszerében pontosan leírja az egyes hangtani jelenségeket, inkább az lehet a háttérben, hogy fő adatközlője valóban nyugati halhát beszélt.⁷⁹

Alaktani jelenségek

Ahogy Bálint Gábor hangjelölési rendszere nem szakadt el teljesen az írott formáktól, ugyanúgy egyes végződések is az írott alakot követik. Például a *nomen perfecti* mong. *-γsan/-gsen* végződést az írott nyelvi formában használja: *abaksan* 'elvett stb.', kalm. *awsn*, mong. *abuγsan*. Egyes írott nyelvi formák előfordulnak még a 20. századi gyűjtésekben is, de elsősorban a kötött szövegű folklóralkotásokban, eposzokban, népdalokban stb., ahol használatuk egyfajta archaizálást jelent. Vladimircov „szóbeli irodalmi nyelvnek” (устный литературный язык) nevezte az írott nyelvi formákat is tartalmazó, előadásra szánt nyelvváltozatot.⁸⁰ Ez a jelenség Bálint kalmük corpusában⁸¹ csak néhány morféma esetében jelentkezik, a *nomen perfecti* (lásd fentebb) *praesens imperfecti*, *suffixum possessivi*, *adverbium conditionale* végzések esetében.⁸²

⁷⁸ Kara, O neizdannyh mongol'skikh tekstah G. Balinta, 163.

⁷⁹ Tekintettel arra, hogy a halha anyag feldolgozás alatt van, további következtetések levonása csak mélyrehatóbb elemzést követően várható.

⁸⁰ Boris Jakovlevič Vladimircov, *Mongolo-ojratskij geroičeskij epos*. Moskva–Petrograd, 1923, 36–37.

⁸¹ A halha anyagról még nem áll rendelkezésemre pontos összegzés.

⁸² *Grammar*, passim.

FÜGGELEK

Mutatványok Bálint Gábor kalmük és halha anyagából

Kalmük szövegek

A kalmük gyűjtés anyagait szövegtipológiai és műfaji csoportokba rendszerezve elemeztem, és lefordítottam angol nyelvre.⁸³ Az alábbiakban válogatást közlök néhány műfaji és tartalmi szövegcsoporthoz – a teljesség igénye nélkül.

*Xal'mg künden (Xal'imik künden*⁸⁴*) 'Kalmük társalgás' p. 1–8.*⁸⁵

A társalgási szövegmutatványok tizenkét „tanulási témára” (*nom*)⁸⁶ oszlanak. Az egyes témákon belül a kérdések és a válaszok nincsenek tematikus sorrendbe rendezve, de a szövegekből, a mai adatokkal is összevetve, kikövetkeztethető a nyelvi etikett, a találkozásokkor szokásos kérdések sorozata, mely hasonlít a jelenleg is használatos fordulatokhoz. Számos példa (kérdés-felelet) kapcsolódik a buddhizmushoz, s ez jól mutatja, hogy a mindennapi élethelyzeteket idéző mondat típusok között is milyen fontos szerep jutott a hitéletnek – még akkor is, ha a kalmükek között nem a szerzetesek voltak a fő adatközlői.⁸⁷

*Tälyt tül' (Täilyätä tülü) 'Találós kérdések' p. 9–11.*⁸⁸

A huszonhárom találós kérdés legtöbbje jól ismert a mongolság folklórgyűjtéseiből, és meglehetősen jellegzetesnek tekinthetők. Témájuk az emberi test, testrészek, a jószág, az életmód, az életmóddal kapcsolatos használati eszközök, a csilágászati és időjárási jelenségek, valamint a diákok iskolai élete (írás, tanulás). A közismert, a várandós anya méhében lévő gyermekről szóló találós központi motívuma a nomád műveltség jellegzetes tárgya, a csigacsont (*astragallos*).

⁸³ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*.

⁸⁴ Bálint Gábor szövegrészeinek átírásakor mellőztük a redukáltak jelölését; zárójelben a ki-fejezések egyszerűsített, de Bálint rendszerét követő átírása található.

⁸⁵ A számozás Bálint Gábor kéziratának oldalszámozását követi.

⁸⁶ A mongol, ojrát, kalmük nyelvekben a *nom* elsődleges jelentése 'könyv, tanítás, buddhista tan, tudás', és jelenthet 'írás-olvasástudást' is. Feltehetően ebben az értelemben használták az asztrahányi kalmükek is, ld. kalm. *nom* 'gramota, učjoba' (B. D. Munijev/Bembe Munin, *Kalmycko-russkij slovar'./Xal'mg-ors tol'*. Moskva, 1977, 381.). Nagy (*i. m.*, 316/42) hozzáteszi: „We think however, that here it means also something like chapter of exercise.”

⁸⁷ A szövegek angol fordítása és elemzésük: Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 27–31.

⁸⁸ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 43–47.

Awdrt bāksn šayāg alcatāgīn' medxš, yūn bī? (*Abdirtu bāiksen šayāgi alcatagin'i medekiš, yūn bū?*) 'A ládában lévő csigacsont melyik oldalára esett, nem tudni. Mi az?', *gesndk ūrn (gesendeki ūrūn)* 'az anyaméhben lévő magzat'. A párhuzamos szövegek ismeretében magyarázatul hozzá lehet tenni, hogy az, hogy „nem tudni melyik oldalára esett a csigacsont” (azaz játék vagy jóslás közben, amikor eldobják, mint egy dobókockát),⁸⁹ arra utal, hogy nem lehet előre tudni a gyermek nemét.

A találókérdések között előfordul egy lakodalmi áldásszöveg-motívum is, mely az eredeti lírai szövegkörnyezetből kiemelve, önállóan mint találókérdés is szerepelhet:

Xol gazrīg ōr kedek yūn bī? (*Xolo gazarīgi ōirō kedek yūn būi?*) 'A távoli földet közelíti. Mi az?', *mörn erdn (mörin erden'i)* 'a drágakőhöz fogható ló'. A ló azért fogható a drágakőhöz, mert mint az értékes hátszerekapcsolja az embe- reket, lakodalomkor pedig két nemzetséget is összeköt.

Ülgr (Üliger) 'Közmondások' p. 12–13.⁹⁰

A huszonegy közmondás többsége etikai-morális tartalmú, vagy a tanulással és tudással foglalkozik – annak megfelelően, hogy az iskola tanulóitól hallotta őket:

Čonn amn idwčg ulān, es idwčg ulān. (Čonon aman idebe-čigi ulān, ese idebe-čigi ulān.) 'A farkas szája akár evett, akár nem – vörös.'

Nomīn surlgāng-n' gegēn gerl mōn, nomān medkügā mungxk xarangu mōn. (Nomīn surulyangn'i gegen gerel mōn, nomān medekü ügā mungxak xarangu mōn.) 'A tanulás világos fényesség, a nem-tanulás sötét ostobaság.'

Yörāl (Jörāl) 'Áldás' p. 14.⁹¹

A mongol folklór lírai műfajai közül tartalmilag és szerkezetileg is jellegzetes az áldás, amely a közösségek életének jeles napjaihoz, ünnepekhez, munkafolyamatokhoz kötődik. Szerkezeti jellemzője a katalógusszerű felsorolás és a mű végén áldáskérő formula. Bálint Gábor két áldáskérő szöveget gyűjtött: az egyik, az elfogyasztott ünnepi juhhúshoz, a másik a holdújévi szerencsekívánatokhoz kapcsolódik:

⁸⁹ Birtalan Ágnes, A csigacsont szakrális szerepe és a csigacsontjátékok. In: *Mongol játékok és versenyeik*. Szerk. Birtalan Ágnes. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 27.) Budapest, 2006, 24–73.

⁹⁰ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 48–50.

⁹¹ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 50–52.

<i>Maxn cusn čin' (Maxan cusun čin'i)</i>	Húsod és véred
<i>mand aršn boltxā (mandu aršan boltuḡa)!</i>	bennünk életté váljon!
<i>Sünsn čin' Sükbodin ornd törtügā (Sünesüm- čin'i Sükbodin orondu törötügä)!</i>	Lelked a Sukhavāti mennyországba szülessen!
<i>Sürük mal čin' mingyn tümn kütrtxā (Sürük mal čin'i mingyan tüme kürtügä)!</i>	Nyájad százezerre sokasodjon!

Dün (Dün) 'Dalok' p. 15–35.⁹²

Bálint Gábor gyűjtőtevékenységét a népdalokkal kezdte. A mongol népdalok szerkezete a gondolatritmusra, párhuzamosságra épül, ezért a nyelvi szerkezetek ismétlődnek és egyszerűbbek, mint a prózai szövegeké.⁹³ *Jelentésében* huszonöt népdalról szól, közülük kalmük gyűjtése tizenhatot tartalmaz, ötöt kiadott a Nyelvtudományi Közleményekben, és a *Jelentésében* is közöl két szakaszt egy szerelmes témájú dalból. A dalokról Nagy megjegyezte, hogy a korabeli gyűjtésekkel összevetve nem talált párhuzamot hozzá. A Vladimircov-gyűjtésben⁹⁴ számos olyan népdal fordul elő, melyek motívumai a Bálint-anyaghoz hasonlóak, vagy akár – a motívumok szintjén – azonosak is vele. Ez bizonyítja, hogy a Bálint Gábor ottjártakor már 250 éve külön élő kalmükség sokat megőrzött a mongolság (ojrátság) közös kulturális örökségéből.

<i>Saik sāxn sārālīn'</i>	<i>Sājiak sāixān sārālīn in</i>	A félporoszka, szép sárgának
<i>sār dēr n' öslā-bi.</i>	<i>sāiri dēren'i ösölā-bi.</i>	hátán nőttem fel.
<i>Sāxšg zangt ējinān</i>	<i>Sāixašik zanta ējinān</i>	Jólelkű anyámnak
<i>öwör dēr n' öslā-bi.</i>	<i>öbör dēren'i ösölā-bi.</i>	kebelén nőttem fel.
<i>Uruldānī mörnd</i>	<i>Urulddan'i mörindü</i>	A versenylovon
<i>ūd jolā tüšlg.</i>	<i>udā jolā tüšilgen.</i>	a zabla és a kantár a támasz.
<i>Uyn bay nasnd</i>	<i>Uyun baya nasundu</i>	A törékeny ifjúkorban
<i>ēj āw tüšlg.</i>	<i>ēji āba tüšilgen.</i>	az anya, apa a támasz.

⁹² Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 55–83.

⁹³ „Ezen munkát, (azaz a gyűjtést) itt is a dalok gyűjtésével kezdettem meg azért, mert a dalokban a mondatszerkezet általában rövidebb és így könnyebben érthető, nem lévén meg benne a participium és gerundiumokkal szerkesztett prózai hosszúság.” Ld. [Bálint], *Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról*, 11.

⁹⁴ Boris Jakovlevič Vladimircov, *Obrazcy mongol'skoj narodnoj slovesnosti. (S.-Z. Mongolija)*. Leningrad, 1926.

<i>Arxln mörnd arymj dēsñ tüšlg Āl' bay nasnd ēj āw tüšlg.</i>	<i>Arxalan'ī mörindü aryamj dēsün tüšilgen. Ali baya nasundu ēji āba tüšilgen.</i>	A kipányvázott lovon a szörkötél a támasz. Bármikor az ifjúkorban az anya, apa a támasz.
<i>Bay gerīn tüšlg barān baks xoyr bī. Bay bičkn nasnd ēj āw tüšlg.</i>	<i>Baya gerīn tüšilgen barān bakas xoyur būi. Baya bičiken nasundu ēji āba tüšilgen.</i>	A kis jurta támasza a ládák és a polcok. A zsenge ifjúkorban az anya, apa a támasz.
<i>Ik gerīn tüšlg un'n termñ xoyr bī. Uyn bay nasnd ēj āw tüšlg.</i>	<i>Ike gerīn tüšilgen un'in termen xoyur būi. Uyun baya nasundu ēj āba tüšilgen.</i>	A nagy jurta támasza a tetőrúd és a rácsfal. A zsenge ifjúkorban az anya, apa a támasz

Xal'mgīn (ōrdīn) ger awl'yn (Xal'imigīn (ōirādīn) ger abalyan)

'A kalmük (ojrát) házasság' p. 140–146.⁹⁵

A folklórműfajok mellett Bálint Gábor a szokásokról, hagyományokról is gyűjtött anyagokat. Ezek a rövid lélegzetű kis beszámolók értékes néprajzi adatokat tartalmaznak, melyek például Peter Simon Pallas adataival és a későbbi kalmük-ojrát gyűjtésekkel összevetve, teljesebb képet rajzolnak a nyugati mongolság szokásvilágáról. Az esküvőről szóló részben a leánykérés hagyományai tipológiai hasonlóságot mutatnak a több mint száz évvel későbbi xinjiangi ojrát szokásokkal.⁹⁶ Példaként kiemelném a 'menyasszony meghajlása' szertartást, melyről Bálint a következőképpen tudósít: „A menyasszonyt fehér nemezderékaljra ültetik, s elé egy függőnyt vonnak. Nem sokkal később egy faggyúval teli csészét adnak a kezébe. A vőlegény családjából való férfi, aki részt vett a menyasszony és hozománya átszállításában, megfogja a menyasszony fejét: – Meghajolsz Buddha előtt – szól és miután meghajoltatta, egy darab faggyút a tűzre vetnek. Ezt követően: – A férjednek jó felesége légy – mondja, újra meghajoltatja és ismét egy darab faggyút a tűzre vetnek. Harmadszor pedig: – Tiszteld a férjed anyját, apját, testvéreit, rokonait – mondván, ismét meghajoltatják a menyasszonyt.”⁹⁷

A xinjiangi ojrátoknál a menyasszony meghajoltatásának szertartásáról aprólékos részletességű adatokkal rendelkezünk, melyek alapján kiderül, hogy a

⁹⁵ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 139–144.

⁹⁶ *Oyirad-un jang ayalı*. Emxetgegč N. Basang. Kökeqota, 1990.

⁹⁷ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 141.

kalmükök az idegen (török nyelvű népek, oroszok) környezetben is megőrizték a mongol hagyomány alapjait.

*A nomád életmód p. 147–171.*⁹⁸

A néprajzi témájú szövegmutatványoknak nem volt a kéziratban összefoglaló címe, közös bennük, hogy a kalmükök közt, a 19. század második felében még alapvető megélhetési forrást jelentő nomád állattenyésztésről szólnak.

Xāl'mgīn nūdl (Xal'imigīn nūdiul)
'A kalmükök vándorlása' p. 147–148.⁹⁹

A kalmükök vándorlása bevezető az életmódról, azon belül is elsősorban az állattenyésztésről szóló anyaghoz. Bálint Gábor adatai alátámasztják, hogy a kalmükök közt egészen a 19. század végéig uralkodó volt a nomád állattenyésztés, és hogy csak a 19. század végétől kezdett számottevővé válni a letelepülés és a földművelés. A nomadizálásról szóló szöveg részletesen bemutatja a legelőváltó gazdálkodást, a kereksátor felállításának módját, a jószág gondozását.

Xāl'mgūd yayǰ malān xārūldg tusk n'
(*Xal'imigūd yayaji malān xārūldek tuskin'i*)
'Arról, hogyan gondozzák a kalmükök a jószágukat' p. 149–153.¹⁰⁰

Az állattenyésztésről szóló részben Bálint Gábor a kalmükök 'négy féle jószágáról' ír: *dōrwn zūsūn (dörbön züsün): xōn, űkr; temān, mōrn (xōin, űkür; temān, mōrin)* 'juh, marha, teve, ló'.¹⁰¹ A néprajzi szövegek közül a jószág itatásáról szólót választottam mutatványul; a leírás összhangban van a mai pásztorkodási módszerekkel:

Mānī xāl'mgūd adūyān örūnī űdlād usulād bas asxn bürūlā šidr usldg. Usln gegsn caktān kēr gar odgsn adūyān xudyt kesk kūn mōrār xamǰ awč odād taslād taslād usldg mōn. Neg cōn kūn us űsn mōrdīg xārān gargx boln, ter gazr taln' gargdg zügār gūg ödrt zurǰn es geǰ dolā sādḡ. (Bálint Man 'i xal'imigūd adūyān

⁹⁸ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 152–167.

⁹⁹ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 153–154.

¹⁰⁰ Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture*, 156.

¹⁰¹ A halháknál az ötféle jószág az állattartás alapja: halha *tawn xošū mal*, amelybe a fent említettek kívül beletartozik a kecske is. Bálint adatai alapján a kecsketartás kevésbé volt jellemző a kalmükökre a 19. század második felében.

örün'i üdülādū usulād, basa asxn бүрүлā šidar usuldig. Usulna geksn caktān kēre garči odokson adūyān xuduγadu kesek kūn möriär xamji abči odād tasalād tasalād usuldug mön. Nēg cōn kūn usu ūksun möridīgi xārān γaryaxu bolna, tere gazar talan'i γarydig zügär gūgi ödr̄t zur̄ya es geji dolasādig.)

„Mi kalmükök a lovakat reggel és dél körül itatjuk, majd pedig este sötétedéskor még egyszer megitatjuk. Amikor eljön az itatás ideje, a pusztán lévő lovakat néhány ember összegyűjti, s a kútnál a ménest csoportokra osztva itatnak. A megitatott lovakat néhányan hátrébb viszik a rétre [legeltetni]. A kancákat naponta hatszor vagy hétszer fejkik.” (Birtalan Ágnes fordítása)

Halha szövegek

Mivel a halha kéziratnak a kalmükhöz hasonló részletes feldolgozása még folyamatban van, itt olyan szövegmutatványokat közlök, melyek már más, idegen nyelvű tanulmányokban megjelentek (részletesen lásd fentebb).¹⁰² Bálint a halha gyűjtésből sok szöveget illesztett *Grammar* szöveggyűjteményébe, de az alábbi találóskérdés-corpust nem dolgozta fel. Annotált, filológiai részletesen elemzett fordításait a közelmúltban jelentettem meg.¹⁰³ Alább néhányat bemutatok magyar nyelven is. A baloldali oszlopban Bálint egyszerűsített átírása található.

*1. Arāda altan ačir;
öbört mönggön ačir;
tünēg tāson maši säin.*

– *Gegen bogdo, ejen xān xoyor.*

*Ard altan očir;
Öwört möngön očir.
Tünig tāsan [n'] maš sain.
Gegēn bogd, ejen xān xoyor*

1. Hátán – arany jogar, mellén – ezüst jogar. Ha ezt valaki kitalálja, az nagyon jó.
A bogdo gegen¹⁰⁴ és a mandzsú kán.

*2. Xara morine
noyan noktote,
tere činē yū bī?
– γotol.*

*Xar mor' n'
nogōn nogttoi.
Ter čin' yū we?
Gutal*

2. A fekete lónak zöld kantára van. Mi az? Csizma. Magyarázatul hozzáfűzhető, hogy a fekete színű csizmán zöld színű rátétes hímzés van.

¹⁰² Ld. az 54., 55. és 56. jegyzetet.

¹⁰³ Birtalan, Riddles in the Khalkha Records of Gábor Bálint of Szentkatolna; a részletes motívumelemzés és a párhuzamos szövegek megtalálhatók a tanulmányban.

¹⁰⁴ A mongol egyház feje, itt konkrétan a nyolcadik újjászületésről, a bogdo kánról (uralk. 1911–1924) van szó (*mong. boydo qan rje bcun dam pa qutuytu*).

3. *Xorong idešite,*
xoryol bāsūte,
tere činē yū bī?
 – *bō.*

Xoron idēštei,
Xorgol bāstai.
Ter čin'yū we?
Bū.

3. Étele méreg, ürüléke juhtrágya. Mi az? Puska.

Egy készülő tanulmányomban Bálint átok- (halha *xarāl*) és eskü-szövegeivel (halha *tangarag*) foglalkozom. Az alábbiakban a meglehetősen ritkán gyűjtött átokszöveget és fordítását közlöm. A bal oldali oszlopban Bálint egyszerűsített átírása található.

*Xarāl*¹⁰⁵
Či ecege (ek'ige) alson.
Či saba ügē tärk'i bol.
Či ecegīge (ekīge) max idesen.
Mongyonoson teneksen tärk'i.
Ecege ek'e äl baidagēnxan maxaīg
idesen tärk'i.
Γajrīn dond emēlt xajart
morinēsän xayaca!
Ere dond' emēsän xayaca!
Erlīk ab čamaēg'!

Átok
 Megölted apádat (anyádat).
 Veszítsd el a fejed!¹⁰⁶
 Megetted apád (anyád) húsát.
 A pénzedtől elváltál te ostoba.¹⁰⁷
 Apád és anyád húsát is
 megetted, te ostoba.
 Ha a pusztán vagy, hagyjon el a
 nyerges, kantáros lovad!
 Ha az emberek közt vagy,
 hagyjon el az asszonyod.
 Vigyen el Erlig (a pokol fejedelme)!

A halha szövegek közül kétségtelenül az egyik legizgalmasabb a *Dzsingisz kán fekete könyvének* nevezett mű,¹⁰⁸ mely eddigi ismereteim szerint egyedülálló a mongol szóbeli és írásos hagyományban. Alapgondolata a buddhizmus eredete és legitimitása a mongolok között, mely a dzsingiszi történeti korszakban – a narratíva szerint – a mongolok között keletkezik, és tőlük terjed el a szomszédos népeknél. Bár a műnek valós történeti folyamatokhoz, eseményekhez semmi köze, megjelennek benne olyan fontos motívumok, mint a dzsingiszi hatalmi insigniák, a birodalom felosztásának motívuma és az öröklési rendszer visszasságai.¹⁰⁹ Továbbá megjelennek benne Dzsingisz bölcs mondásai, melyek többféle redakcióban feltűntek a mongol irodalom története során, kró-

¹⁰⁵ Bálint halha kézírata: 66. oldal.

¹⁰⁶ Szó szerint: 'Légy olyan, akinek az agya edény (azaz fej) nélkül van!'

¹⁰⁷ Szó szerint: 'A pénzedtől elvándorolt agyvelő vagy.'

¹⁰⁸ Teljes címe: *Činggis bogdo xānē xara depterēn dotorās yaryakson uge* (halha *Čingis bogd xānī xar dewtrēs gargasan üg*) „Részlet (szó szerint 'szavak') a Szent Dzsingisz kán Fekete könyvéből”.

¹⁰⁹ Részletes elemzése: Birtalan, *The Black Book of the Holy Chingis Khan*.

nikák részeként vagy önálló műként is.¹¹⁰ Lámatanítója a buddhista profetikus irodalomból¹¹¹ ismert motívumokat Dzsingisz szavaként mesélte el Bálintnak. A jövőndölés egyben a nagykan szóbeli végrendelete is.

„[p. 78.] Terjesszéték sokaknak, ezek az én szava[i]m! Amikor eljön a végétélet (Bálint *cak cub[-]on bolxod*), a mongol népek (Bálint *mongyol izaŷurtonē*) elméje, elborul (Bálint *uxān sanāne mungxok bolxo*), tehetetlenekké válnak (Bálint *čadel ugē bolxo*); a majdani emberek búzája, rizse nem fog kihajtani (Bálint *tāriē būda ɣarxugē bolxo*); a szarvasmarha ára felszökik (Bálint *uk'ur mal unēd oroxo*);¹¹² a nemesek nem teszik majd a kötelességüket (Bálint *nojin k'ün k'erek medek'ugē bolna*); nem lesz eső, csak forróságból adódó állatvész (halha *jud*; Bálint *xora borā oroxugē bolxo, jot bolxo*), a hegyekben nem nő majd fa és fű (Bálint *ōland modo öbösö urɣuxugē bolxo*); a Gangesz folyam kiapad (Bálint *Γangya muren tasorxo bolxo*); a szerzetesi gyülekezet nem tanulmányozza a Tant (Bálint *xobarik k'ün erdem bilik ujek'ugē bolxo*); a világiak, a tisztviselők és miniszterek nem ismerik majd a törvényeket (Bálint *xara k'ün, tušimel, säid xaōli medek'ugē bolxo*); a *geleng*-rangú szerzetesek megnősülnek majd (Bálint *geleng k'ün ek'ener abxa bolxo*); minden völgyben kolostor lesz majd (Bálint *jilya bugud xurul bolxo*); holló károg majd a hajnali sötétben (Bálint *urēn xarangxoēd k'eriē dōɣorxo bolxo*);¹¹³ asszony kormányozza majd az államot (Bálint *ek'ener-k'ün törö bārix bolxo*); a kutya úgy fog vizelni, mint a ló (Bálint *noxaē morišik (moričilajī) šēk'e*); akkor fognak Dzsalaír herceg (mong. *Ĵalayir qongtayījī*)¹¹⁴ és alattvalói [vezetésével] egyesülni a mongol származásúak (Bálint *tere cakta Ĵalar xungtāijīen albate ergen mongyol ijaŷurtonē sanā nēgen nīlek'e*). [p. 79.] [Ők együtt] elfoglalják majd az egész világot (Bálint *Xamok ɣajarēn k'emejīeg abolcoxo bolxo*).” (Birtalan Ágnes fordítása)

¹¹⁰ Pl. Hidehiro Okada, The Bilig Literature in Čingis Qayan-u čadig, *Mongolica* 6 (27) (1995) 456–471.

¹¹¹ Részletesen: Alice Sárközi, *Political Prophecies in Mongolia in the 17–20th Centuries*. (BOH, 38.) Budapest, 1992.

¹¹² A tagmondat (szintagma) talán hibásan lett lejegyezve; esetleg *unēd* helyett *uned oroxo* 'megdrágul' (?) kellene.

¹¹³ Az állati viselkedés mint előjel értelmezéséről: L. Xürelbātar, „Aliw mū yorīg űjex bičig” ba mongol nūdelčēdīn mal am'tnī mū juršlās űdeltei jön belgīn űjelt. *Acta Mongolica* 1/182 (2002) 95–106.

¹¹⁴ A dzsalaír nemzetségnév Dzsingisz legkisebb fia (Tolui-oticsigin, halha Tolui-otčigin) nevéként szerepel a történetben, mely szintén nem felel meg a történelmi valóságnak; részletesen ld. Birtalan, *The Black Book of the Holy Chingis Khan*.

“The language of the open-hearted people of Chingis Khan” – On the Kalmyk and Khalkha records of Gábor Bálint of Szentkatolna

Ágnes BIRTALAN

Gábor Bálint of Szentkatolna (1844–1913) was a scholar with versatile interest and knowledge, but in the second half of his life with controversial ideas about linguistic affinity. His indisputable result is, however, the recording of large corpora of 19th century vernacular Christianised Tatar (1871), Kalmyk (1871–1872) and Mongolian proper – a kind of Western Khalkha dialect (1873). The manuscript of Mongolian dialectal materials attracted the scholarly attention of some Hungarian and foreign researchers, but the critically revised publication had been waiting for its release until the recent years¹¹⁵ (the Khalkha material¹¹⁶ is still under elaboration).

In the present paper I am going to introduce Bálint’s academic legacy concerning the Mongolian material focusing on the following aspects:

1) Introducing the context of Bálint’s texts – the field research among Mongolic speaking people (the Kalmyk and the Khalkha).

2) Presenting the text-corpora – as sources of that time language, folklore, ethnography and religious views of the Kalmyks and the Khalkhas.

3) Offering some specimens with context and translation from the Kalmyk and to lesser extent from the Khalkha records for the Hungarian audience, too.

¹¹⁵ *A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With Popular Chrestomathies of both Dialects* by Gábor Bálint of Szentkatolna. Ed. by Ágnes Birtalan. (Budapest Oriental Reprints. Series B, 3.) Budapest, 2009; Ágnes Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna’s Kalmyk Texts*. (Oriental Studies, 15.) Budapest–Elista, 2011.

¹¹⁶ Bálint Gábor, *Keleti mongol (khalkha) szövegek*. (88 pages). ‘East Mongolian (Khalkha) Texts.’ Budapest, Hungarian Academy of Sciences, Department of Manuscripts and Rare Books, Nr. 1:81, Nr. Ms 1379/2.

Vásáry István

Szentkatolnai Bálint Gábor orientalista és utazó (1844–1913)

Halálának századik évfordulója alkalmából emlékezünk a jeles magyar orientalista Szentkatolnai Bálint Gáborra. Centenárium és egyéb évfordulós emlékezéseknél gyakran esünk a sokunkban alapigazságként rögzült „halottakról jól vagy semmit” alapelv következetes alkalmazásának hibájába, melyet Sigmund Freud világosan, így írt le: „A halottakkal szemben sajátos viselkedést veszünk fel, majdnem valami csodálatfélét, amit azok iránt érzünk, akik egy nagyon nehéz feladatot hajtottak végre. Minden kritikát velük szemben felfüggesztünk, minden rosszat, melyet esetleg elkövetett, elhallgatjuk, és követjük a *De mortuis nil nisi bene* parancsolatát. Úgy teszünk, mintha fel lennénk jogosítva, hogy dicsőséget zengjünk neki egy temetési szónoklaton, és sírkövére csak azt vés-sük fel, ami előnyére szolgál. A halottak iránti ezen tapintat, melyet ők már nem igényelnek, fontosabb számunkra, mint az igazság, és legtöbbünk számára még az életben levők iránti tapintatnál is fontosabb.”¹

Ez a közvetlenül a halált követő időszakban tán érthető és méltánylandó tapintat azonban hosszabb távon nem tartható fenn, s különösen egyes emberek életművének megítélésében a „*De mortuis nil nisi bene*” alapelve nem követhető, hiszen így a munkásság objektív értékeléséről mondanánk le. A száz esztendő kellő történeti távlatot biztosít a nyílt vizsgálathoz és értékítéllethez. Tudós életmű és a tudós életének megítélése eltérő is lehet, és bár nem ugyanaz, szorosan összefügg. Ezért a kövekezőkben először Szentkatolnai Bálint Gábor életútját és munkásságát ismertetem röviden, majd életművének helyét próbálom meghatározni a magyar tudományosságban.

Bálint Gábor Háromszék Szentkatolna nevű falvában született, 1844. március 13-án. A szülőfalujában kezdődő elemi oktatását rövidesen Kézdivásárhely, majd több erdélyi város követte, így Csíksomlyó, Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Nagyvárád. Kivételes nyelvtelenségével hamar kitért, egymás után ismerkedett

¹ We assume a special attitude towards the dead, something almost like admiration for one who has accomplished a very difficult feat. We suspend criticism of him, overlooking whatever wrongs he may have done, and issue the command, *De mortuis nil nisi bene*: we act as if we were justified in singing his praises at the funeral oration, and inscribe only what is to his advantage on the tombstone. This consideration for the dead, which he really no longer needs, is more important to us than the truth, and, to most of us, certainly, it is more important than consideration for the living. (Sigmund Freud, *Reflections on War and Death*. Trans. by A. A. Brill and Alfred B. Kuttner. New York, 1918; Bartleby.com, 2010. = www.bartleby.com/282/.) (2015. október 29.)

meg a különböző halott és élő nyelvekkel, így a héber, görög, latin, német, francia, olasz, angol, újböög, arab, török, mind érdeklödésének előterébe került. Állítólag mintegy tucat nyelvet ismert már iskolái befejeztéig.

Ezután fiatalemberként Bécsben, majd Pesten tanult. Egyre inkább a keleti nyelvek felé fordult érdeklödése, hiszen mint minden tehetséges székely fiatal, a székely és magyar eredetkérdés izgatta, s előtte volt a nagy székely utazó Kőrösi Csoma Sándor példája. Jogi tanulmányai mellett ez időben elsősorban arab, perzsa és török ismeretei fejlesztésével foglalkozott. Kapcsolatba került a kor leghíresebb magyar turkológusával, Vámbéry Ármínnal, aki kezdetől fogva támogatta az ígértes és elszánt fiatal tudóspalántát. Pesten Vámbéry révén megismerte Fogarasi János akadémikust, a híres gyökelmélet megalkotóját, a későbbi Czuczor–Fogarasi nagyszótár egyik szerzőjét, aki szintén szárnyai alá vette a tehetséges székely fiatal. Bár nem tudományos fejlődésének része, de ez idő tájra esik vallásváltása is, mely személyiségének fejlődésében jelentős szerepet játszhatott: 1868–1869-ben katolikusból áttért unitáriusnak. E lépése mögött az állt, hogy szülei fiatal kora óta erőltették az intenzív katolikus nevelést, sőt igazából papnak szánták volna, a fiatal Bálint Gábor azonban ellenállt, s végül az unitárius hitet választotta. Fogarasi János biztatására és ajánlására kezdhetette meg oroszországi kutatásait, melynek elsődleges célja a mongol és a mandzsu nyelvek tanulmányozása volt. Bálint Gábor még elutazása előtt elkezdte az orosz és a finn nyelv tanulmányozását, valamint a tanulmányai majdani tárgyát képező mongol és mandzsu nyelvvel ismerkedett.

1871-ben huszonhét évesen indult el évekig tartó nagy utazására az Orosz Birodalomba. Odesszán és Moszkván át jutott el Kazánba, ahol a keresztény kazáni tatárok között töltött el négy hónapot, és tanulmányozta a finnugor zürjének és votjakok nyelvét is. Itt gyűjtötte azt a jelentős tatár nyelvi anyagot, amely későbbi tatár tárgyú könyvének alapjául szolgált. 1871 szeptemberétől 1872 májusáig a Volga torkolatánál fekvő Asztrahánban dolgozott, ahol elsősorban az Asztrahán és környékén élő nyugati mongol idiómát beszélő kalmükök nyelvét tanulmányozta és jelentős mennyiségű anyagot gyűjtött. Ezután Szentpétervárra, az akkori orosz fővárosba és az orosz tudományos világ központjába utazott, ahol finnugor, mongol és mandzsu tanulmányait folytatta. Már-már úgy tűnt, hogy lemond a távolabbi mongóliai útról, végül is 1873 februárjában, a pétervári „pihenő” után, mégiscsak elindult Mongóliába, ahova hosszú és nehéz téli utazás után 1873 áprilisában érkezett meg. Hosszabb ideig tartózkodott itt, a mongol fővárosban, Urgában (a mai Ulánbátor város elődjében), ahol nagy mennyiségű halha-mongol nyelvi anyagot gyűjtött és tanulmányozta a mandzsu nyelvet is. Többéves expedíciójáról 1874-ben, harminc évesen tért haza.

Nagy reményekkel érkezett vissza, hiszen derekas feltáró munkát végzett, ha ennek java még nem is tükrözödött megírt művekben. Ez idő tájt jelenteti meg

Vámbéry biztatására és segítségével, Török nyelvtanát², mely igen takarosan megírt, jó munka, a mai napig bizonyos haszonnal forgatható. A nagy várakozások azonban csak lassan akarnak valóra válni. Ugyan magántanári kinevezést kapott a Pesti Egyetemen, s utazási beszámolóinak hallatán többen, köztük Vámbéry Ármin, Hunfalvy Pál és Ballagi Mór az MTA külső tagjának is ajánlotta a tehetséges keletkutatót. Páratlan nyelvtelenségét azonban csak rövid ideig kamatoztathatta Budapesten. Fogarasi János halála után egy ideig Arany János is támogatta az Akadémián, de budapesti karrierje hamar véget ért, egyetemi állása megszűnt. Az Akadémián nagy hatalommal rendelkező Hunfalvy Pál és Budenz József teljesen kiszorította a tudományos közéletből. Írásai nem jelenhettek meg, az Akadémia tagjai eszelősnek nevezik. Mindebben több tényező játszott szerepet, ezeknek a pontos feltárása még kutatásra vár: hogyan volt lehetséges, hogy a mindenki által rendkívül tehetségesnek elfogadott fiatal tudóst, akit a fent említett kiválóságok (maga Hunfalvy Pál is!) akadémiai külső tagnak ajánlottak, pár év alatt a magyar akadémiai tudományosság fekete báránya lesz. Anélkül, hogy a végső szót kimondhatnánk ebben a kérdésben, két tényező meglétét és szerepét mindenképpen le kell szögezünk. Egyrészt Bálint Gábor ezekben a magyar nyelvhasználat szempontjából perdöntő 1870-es években, amikor az ugor–török háború is elindult, egyértelműen érzelmi alapon a finnugor nyelvrokonság ellen foglalt állást. Elméleti képzettsége nagyon kevés volt, a modern nyelvhasználat módszerei lepattantak róla, viszont a nyelvek megfigyelésében és leírásában kiváló tehetséggel rendelkezett. A történeti következmények levonásában már a régi hun–szittyá és más zavaros elméleteket követte, melyek már saját korukban is elavultak voltak. Jól látja ezt a róla szóló legjobb összefoglalás írója, mikor így fogalmaz: „... a nyelvészeti-
leg képzetlen Vámbéry Ármin iskolájába került, – így aztán még mesterén is túltett olyan téves elméletek hirdetésében és erőszakolásában, amelyeket a mai tudomány már a dilettantizmus és a fantazmagóriák eltévelyedései közt tart számon.”³ Először a magyar–mongol nyelvhasználat híve volt,⁴ később a kabard–magyar és a dravida–magyar délibábos nyelvhasználat propagátora lett. Mivel mind a finnugor, mind a török kapcsolatokat kisebbitette, illetve tagadta, így minden tudományos szekértáborot sikerült ellenségévé tennie. A másik tényező Bálint Gábor személyiségében rejlik, aki láthatólag rendkívül önfejű, a maga igazában biztos, kompromisszumra képtelen és harcias tudós típus volt, akinek összeférhetetlen természete még a támogatóit is eltávolította tőle. Ha valaki ennyire nem alkalmazkodik, ne csodálkozzék, hogy nem boldogul abban a

² Bálint Gábor, *Török nyelvtan. Alak-, mondattan, olvasókönyv és szótár*. Budapest, 1875.

³ György Lajos, Bálint Gábor emlékezete. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944*. Kolozsvár, 1945, 87.

⁴ Bálint Gábor, *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. Madsar Monghol khojor khele adalithkhakho bicsik (Magyar mongol két nyelvet egyenlítő irat)*. Budapest, 1877.

közegben, ahol mindenkit megsértett és ellenségévé tett. Arany János megkísérli kibékíteni a szembenálló feleket, anélkül, hogy állást foglalna, de Bálint nem enged. A szelíd Arany János próbálta az ellenfeleket kibékíteni, de Bálint Gábor hajthatatlan volt. Arany két jól ismert epigrammájában örökítette meg ezeket a kísérleteket:

„Igazi vasfejű székel ez a Bálint,
Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int.”

A másik pedig:

„Szegény Bálint Gábor, boldogtalan góbé
Amennyit Te szenvedsz, mi ahhoz a Jóbé.”

Érdemes itt megállnunk egy percre, Szentkatolnai Bálint Gábor életének döntő szakaszánál, mikor hazatért hosszú utazásairól és harmincegy évesen fényes tudományos karrier lehetett volna az osztályrésze. 1875-ben a *Vásárnapi Ujság* mutatta be arcképével együtt a „fiatal nyelvész és utazó”-t, idézve Vámbéry Ármin pozitív méltató szavait. Ma is érdemes Vámbéry értékelését végigolvasnunk: „Bálint Gábor oly természeti nyelvtelenség, mely nemcsak az egész nyugoti világban, de polyglott hazánkban is a ritkaságok közé tartozik; midőn legelőször megismerkedtem vele, már akkor a német, latin, görög, francia, angol és olasz nyelveken kívül, a törököt és perzsát elég folyékonyan olvasta, és az arabról is meglehetősen ismeretekkel bírt. Nálam a klasszikai perzsa irodalmat mivelte és ujjur olvasmányokba kezdett. Bámulatossá emlékező tehetségénél fogva egyszeri elolvasással többre ment, mint mások több heti fáradozással és mindjárt beláttam, hogy e fiatal ember némi anyagi támogatással a tudománynak, különösen a hazai nyelvtudománynak hasznára válhatnék. Szerencse, hogy oly nemeslelkű, a tudományért igazán buzgó férfira akadtam, mint veterán nyelvészünk Fogarasi János, ki tetemes áldozattal járult Bálint utaztatásához, ki e szerint főrészes azon érdemekben, melyeket hazai utazónk a nyelvtudomány eddigelé ismeretlen ágában szerzett.

Mit várhatunk Bálint Gábortól a nyelvészet terén, miután csak most fogott szerzett tapasztalatai kidolgozásához, arra következővel felelek: Várhatjuk a kazáni vagy nogai tatár szójárás ismeretét, melyről eddigelé csak orosz révén, névszerint Kazembeg, Berezin és Trojanszky után hallottunk valamit, és tekintve azt, hogy az orosz nyelv csak keveseknek hozzáférhető, a magyar akadémia helyesen cselekszik, hogy a fiatal tudós ezen, valamint egyéb közleményeit német nyelven is kiadni készül, hogy a külföldi tudós világ is megismerhesse. Várhatunk továbbá a kalmük nyelvről és nép-irodalomról közléseket. E nyelvről Zwack nagyon is kezdetleges könyomatu nyelvtanán és Julynek „Szidi Khür”

nevű mesegyűjteményén kívül, az európai tudós világ semmit sem tud, úgy hogy Bálintnak tapasztalatai valódi kincsnek tekinthetők. Legnagyobb értékűek lesznek azonban fiatal tudósunknak azon kilátásba helyezett dolgozatai, melyek a mongolos mandzsú nyelveket illetik. A mongolokról Schmid és Kovalevszky érdekes munkákat irtak, de nem a népnyelvről, melyről legegyszerűbben Bálint fog fölvilágosítást adni; a mi pedig a nagy khinai birodalom ismeretéhez okvetlenül szükséges mandzsut illeti, annak fiatal tudósunk H. C. von der Gabelenz halála óta egyedüli ismerője az egész nyugoti világban. Mindezekből látni való – végzi Vámbéry –, hogy Körösi Csoma Sándor ezen közelebbi földije nagy reményekre jogosít, és annál inkább sajnálható, hogy a fináncziális dinomdánomot követő mámor korszakában jövén haza még eddig oly állásra nem tehetett szert, melyen ha nem is kényelemmel, de a mindennapi élet gondjaitól mentve folytathassa nagy munkáját.”⁵

Vámbéry jó érzékkel ismeri fel Bálint Gábor ritkaságszámba menő óriási nyelvtelhetségét és biztos kézzel vázolja fel azokat a területeket, ahol a tudományos kutatás sokat várhat tőle, így a kazáni tatár, a kalmük, a mongol és a mandzsú filológia és nyelvészet területén. Ezekből Bálint életében csak a kazáni tatár projekt valósult meg teljességgel,⁶ és három mongol,⁷ valamint két mandzsú témájú cikkekse került kiadásra,⁸ a mongol és kalmük gyűjtései mind publikálatlanok maradtak.

Összefoglalva, hosszú oroszországi és mongóliai expedíciójából hazatérvén, 1874 és 1877 között Bálint Gábor minden lehetőséget és támogatást megkapott Budapesten, hogy összegyűjtött anyagát elkezdje feldolgozni és elinduljon egy akadálymentes tudományos pályán. Módszeres, elméleti képzettség híján

⁵ Vámbéry Ármán, Bálint Gábor. *Vasárnapi Ujság* 22/48 (1875. november 28.) 753–754.

⁶ Bálint Gábor, *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok*. I–III. Budapest, 1875–1877. – Új, kritikai kiadása: Árpád Berta, *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875–76*. (Keleti tanulmányok – Oriental Studies, 7.) Ed. Éva Apor. Budapest, 1988.

⁷ Bálint Gábor, Az éjszaki burját-mongol nyelvjárás rövid ismertetése. *Nyelvtudományi Közlemények* 13 (1877) 169–248; Uő, Mutatvány a mongol népköltészetből. *Ethnographia* 2 (1891) 138–141; Gábor Bálint, Mongolische Anekdoten. Aus dem Volksmunde aufgezeichnet und mitgeteilt von Gabr. Bálint de Szt.-Katolna. *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* 4 (1895) 70–71.

⁸ Bálint Gábor, A mandsuk szertartásos könyve. (Olvastatott a M. T. Akadémia 1875. nov. 15-ki ülésén). In: *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből*. VI/2. Budapest, 1876–1877, 1–16.; ennek reprint kiadása Kara György bevezetőjével: *Bálint Gábor keleti levelei, Jelenléte Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról, Értekezése A mandsuk szertartásos könyvéről*. Budapest, 1973; Bálint Gábor, A mongol császárság története. Első közlemény. *Erdélyi Múzeum* 12/3 (1895) 121–128; Uő, A mongol császárság története. II-ik közlemény. *Erdélyi Múzeum* 12/4 (1895) 209–219; Uő, A mongol császárság története. III-ik és befejező közlemény. *Erdélyi Múzeum* 12/5 (1895) 248–259. Utóbbi három cikk a kínai Yuan shi 17. századi mandzsú fordításából vett egyes részeinek fordítását tartalmazza. – Bálint Gábor mandzsú témájú munkásságáról ld. Kápolnás Olivér, Bálint Gábor és *A mandsuk szertartásos könyve* című cikkét a *Keletkutatás* jelen számában.

és kompromisszumokat nem tűrő, önérzetes személyisége, valamint másokat támadó és sértegető stílusa miatt sikerült pár év alatt az akkori akadémiai tudományosság jelentős részét bizalmatlanná tenni, így állását sem tudta megszilárdítani az akadémián. Ekkor még egy lehetőséget kapott, hogy megkapaszkodjék a hazai tudományosságban: 1877-ben gróf Széchenyi Béla meghívta három évre tervezett nagy Ázsia-expedíciója nyelvész tagjának. Bálint Gábor az indiai Bangalorban töltött pár hónap után, ahol alkalma volt a dravida nyelvek tanulmányozására, továbbutazott Sanghajba. Itt azonban olyan betegséget kapott, ami hazatérésre kényszerítette; az expedíció elindulása után fél évvel. Egy más vélemény szerint Bálint Gábor elégedetlen volt az expedíció lassúságával, ezért tért haza.⁹ Lázasan próbál állást szerezni magának, de egyetemi tanári kinevezését Hunfalvy Pál elvágta: mint arra méltatlant és nem megfelelően képzettet, nem javasolta a posztra.

Minden kapu bezáródván, Bálint Gábor ekkor sértődötten önkéntes „számozatásba” vonult. 1879-ben, harmincöt évesen külföldre távozott és tizenhárom évig bolyongott, láthatólag minden cél nélkül. Élt Spanyolországban, majd az Oszmán Birodalom különböző részein, Libanonban, Damaszkuszban és Bagdadban. Volt nyelvtanár és hivatalnok, Damaszkuszban és Bagdadban pénzügyi tisztviselőként dolgozott. Végül az athéni egyetemen kötött ki, ahol újjörög nyelven adott elő, többek között arab nyelvet is. Felesége, Spielmann Rozália, akiről szinte semmit sem tudunk, mindenüvé hűségesen követte.

Már tizenkét éve tartott külföldi hányattatása, amikor a székely történész, Jakab Elek kísérletet tett, hogy javasolja Bálint Gábor hazatértét az Akadémia segítségével, de az MTA, nyilván nem felejtván Bálint Gábor szakítását az akadémiai tudományossággal és a mongol gyűjtemény feldolgozásának abbahagyását, nem fogadta el a javaslatot, ezzel a kitéttel: „Bálint Gábor úr maga forduljon az Akadémiához.”¹⁰ Végül is a barátok és a székely vármegyeiek anyagi támogatásával Bálint Gábor 1892-ben hazatért, és negyvennyolc évesen szülőfalujában telepedett le, és gazdálkodni kezdett szentkatolnai birtokán. Rövidesen azonban felcsillant végre a szerencse Bálint életében: a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemről a budapestire távozó Szinnyi József helyére meghívták és kinevezték professzornak az urál-altáji tanszékre. Két fő ellenfele, Hunfalvy Pál (megh. 1891) és Budenz József (megh. 1892) az előző években hunytak el, így kinevezésének nem volt ellenzője. Tehát negyvenkilenc évesen először révbe ért életében. Kolozsvárt az 1893–1894-es tanév második félévétől kezdve folyamatosan adott elő, 1912-es nyugdíjba vonulásáig. Elsősorban nyelvi kurzusokat tartott: a török, tatár, mongol, mandzsu, arab, perzsa, japán és kabard nyelveket oktatta, s rövid ideig a finnet is. Utóbbiban nem volt sok

⁹ Ligeti Lajos, *Az ismeretlen Belső-Ázsia*. Budapest, é. n., 187. Jó lenne tudni, honnan vette Ligeti ezt az értesülését, amely egyébként, ismerve Bálint alkatát, egyáltalán nem kizárt.

¹⁰ *Akadémiai Értesítő* 1890, 169–172.

köszönet, mert óráit elsősorban az általa megvetett finnugor elmélet cáfolására használta. Érdekes módon, bár maga briliáns poliglott volt, nagy energiát fordított a Zamenhof által az akkor még épphogy megalkotott világnyelv, az eszperantó magyarországi propagálására. A hazai eszperantisták egyik úttörőjüket tisztelik személyében.¹¹

Már kolozsvári egyetemi tanárként még egyszer adódott lehetősége egy hosszabb keleti utazásra, mely ismét új horizontok felé irányította érdeklődését. 1895-ben meghívást kapott a gróf Zichy Jenő szervezte expedícióba, s ennek tagjaként hónapokat töltött a Kaukázusban. Kaukázusi útjának folyománya, hogy a kabarddal, ezzel a keleti cserkesz nyelvvel kezdett foglalkozni. Fantáziáját ez úgy megragadta, hogy rögtön a kabardot is beillesztette a magyar nyelv rokonai közé, amellet, hogy korábbi dravida-tamil rokonítását sem adta fel (legalább is erről nem tesz említést). Dravida tanulmányait két könyvben, magyarul és németül adta közzé,¹² míg kabard vizsgálódásainak szintén két könyvet szentelt.¹³ Úgy érezte, hogy e nagyobb összegző munkái lehetővé teszik, hogy a magyar őstörténet kérdésében is kifejtthesse nézeteit, így 1901-ben jelenteti meg őstörténeti témájú könyvét.¹⁴ E munkában fejt ki Bálint Gábor évtizedek alatt egyre jobban megszilárduló nézeteit a magyarság eredetéről. Mint fentebb láthattuk, Bálint a finnugor és a török nyelvrokonságnak egyaránt ellensége volt, és nem tudott szabadulni a középkorból hagyományozott szemléleti keretektől. A magyart egy meghatározhatatlan szkíta és hun eredetű önálló népnek és nyelvnek tartja, mely a hatalmas turáni nyelv- és népcsalád tagja. Koncepcióját követni szinte lehetetlen, mert annyira konfúzus, és messze elmarad a korabeli tudományosság színvonalától. Szinte elképesztő a tudományos módszernek az a hiánya Bálintnál, amely rögtön szembeötlik, ha munkáját, mondjuk, összevet-

¹¹ Berényi Zsuzsanna, Az eszperantista Bálint Gábor. In: *A magyarság eredetének nyelvészeti kérdései. Szentkatolnai Bálint Gábor emlékkonferencia, 2006. december 8.* Szerk. Obrisánszky Borbála. Sepsiszentgyörgy, 2007, 7–16.

¹² Bálint Gábor, *Tamul (dravida) tanulmányok. Első rész: tamul nyelvtan (latinos átírással), tekintettel a többi tizenegy társnyelvre és a magyarra. Második rész: Magyar–tamul gyöknyomozó szótár, tekintettel a közép turánság főbb nyelveire.* In: Gróf Széchenyi Béla keletászai útjának tudományos eredménye. II. Budapest, 1897, 1–341 és külön is: 341 old.; Gábor Bálint, *Tamulische (Dravidische) Studien. In zwei Teilen. I. Grammatikalischer Teil. II. Lexikalischer Teil.* Separat- abdruck aus dem II. Bande des Werkes „Wissenschaftliche Ergebnisse der Reise des Grafen B. Széchenyi in Ostasien. 1877–1880.” Budapest, é. n., 429 old. – Bálint Gábor dravida-tamil tanulmányainak új, szerkesztett kiadása: *A magyar nyelv Dél-Indiában.* Szentkatolnai Bálint Gábor tamil–magyar szögyeztető szótárát mai magyar nyelvezetre igazította és az ismertető fejezeteket írta Tharan-Trieb Marianne. [Budapest, 2008].

¹³ *Kabard nyelvtan. (Grammatica Cabardica: seu lingua progeniei Hunnorum Chazari et Utiguri dictorum).* Kolozsvár, 1901, 320 old., saját kiadás (könyomat); Gabriel Bálint-Illyés (de Szentkatolna), *Lexicon cabardico-hungarico-latinum.* Kolozsvár, 1904, XXIII + 611 old., saját kiadás.

¹⁴ Bálint Gábor, *A honfoglalás revíziója, vagyis a hún, székely, magyar, besenye, kun kérdés tisztázása (Revisio historiae occupationis Hungariae).* Kolozsvár, 1901, 206 old., saját kiadás.

jük egy két évvel később megjelent művel, Joseph Marquart német professzor hatalmas monográfiájával,¹⁵ amelyet a magyar őstörténeti irodalom ma is gyakran idéz és felhasznál, mint az idők próbáját kiállt alapmunkát.

Életének majdnem teljes egészében Kolozsvárt töltött utolsó két évtizedében az oktatáson és a fent említett terjedelmes könyveken kívül apróbb cikkeket írt és előadásokat tartott, amelyek főleg az *Erdélyi Múzeum* füzeteiben jelentek meg.¹⁶ 1912-es nyugdíjba vonulását követően röviddel, hatvankilenc évesen 1913. május 26-án hunyt el Temesvárott. Hamvai a kézdivásárhelyi református temetőben nyugszanak.

Az élet és az életmű rövid ismertetése után feltehetjük a kérdést, hogy mi a maradandó és elfogadható Szentkatolnai Bálint Gábor tudományos tevékenységéből. Egész munkásságát a magyarság eredetének felderítése motiválta, ezért vállalkozott nagy utazásokra és expedíciókra. E téren, felelősen állíthatjuk, hogy semmi maradandót nem tudott alkotni. Bár rendkívüli nyelvtelenséggel megáldott ember volt, a tudományos módszerek, elsősorban a történeti és összehasonlító nyelvészet korabeli ismereteinek hiánya eleve kudarcra ítelték ez irányú munkásságát. A finnugor és török kapcsolatok reális alapját sohasem vette figyelembe, és újabb és újabb nyelvi stúdiumainak hatása alatt a magyart először a mongollal, majd a tamillal és a kabarddal rokonította. Legtöbb valóság alapja a mongol–magyar nyelvi kapcsolatok taglalásának volt, de a későbbi kutatás, elsősorban Ligeti Lajos máig alapvető munkája tisztázta,¹⁷ hogy a mongol–magyar párhuzamok nem közvetlen mongol–magyar nyelvi érintkezés eredményei, hanem török nyelvi közvetítéssel jöttek létre. *A honfoglalás revíziója* című munkájában (ld. a 14. jegyzetet) a magyar őstörténetnek olyan zavaros tárgyalását adja, mely már a saját korában használhatatlan volt.

Bár nyelvhasználati és magyar őstörténeti munkásságát fiasónak tarthatjuk, nyelvi leírásait, melyek elsősorban helyszíni gyűjtéseken alapultak, igen nagyra értékelhetjük. Nemcsak nyelvtelenség volt, de éles megfigyelő, aki pontosan és jól tudta leírni a nyelvi jelenségeket. Török nyelvtana és kazáni török nyelvtanulmányai (lásd a 6. jegyzetet), különösen az utóbbi, időtállóan bizonyultak. Nem véletlen, hogy kazáni tatár gyűjtését több mint száz évvel megjele-

¹⁵ Joseph Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig, 1903.

¹⁶ A tamul nyelv a turáni nyelvek szanszkritja vagy van-e a magyarnak testvére? *Erdélyi Múzeum* 1888, 33–35, 215–236. – Minő fajúak a japánok (nipponiak)? *Erdélyi Múzeum* 1894, 583–591. (Felolvasás az Erdélyi Múzeum Egyesület bölcsészeti szakosztályának 1894. október 13-i ülésén „A japánok faja és eredete felől” címmel.) – A hindu vallások. *Erdélyi Múzeum* 1894, 649–663. – A mongol császárság története. *Erdélyi Múzeum* 1895, 121–128, 209–218, 248–259.

¹⁷ Ligeti Lajos, Mongolos jövevényszavaink kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 49 (1935) 190–271. Újra kiadva: Ligeti Lajos, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. I. Szerk. Schütz Ödön–Apor Éva. (Budapest Oriental Reprints. Series A 1.) Budapest, 1977, 202–283.

nése után ismét ki lehetett adni. Mongol és kalmük gyűjtései képezik terepmunkájának legértékesebb részeit, melyeknek többsége azonban kéziratban maradt és nem ismerhette meg idejében a tudományos világ. Pedig ezen a területen úttörő lehetett volna Bálint Gábor. A második világháború után több cikk foglalkozott kiadatlan mongol és kalmük szövegeivel,¹⁸ de igazából Birtalan Ágnes kezdte meg Bálint Gábor mongolisztikai hagyatékának kiadását és feldolgozását.¹⁹ Mongol nyelvi gyűjtéseit nagyra értékelhetjük tehát, s csak sajnálhatjuk, hogy ez az értékes anyag több mint száz évvel a gyűjtés után lett csak hozzáférhető a kutatás számára. Persze Bálint Gábort így is a mongolisztika jeles korai úttörőjének tarthatjuk. Ami pedig nagy terjedelmű tamil és kabard témájú könyveit illeti, itt óvatosnak kell lennünk az ítélettel. A szerző tamil–magyar illetve kabard–magyar nyelvhasznításai egyértelműen módszertelenek és elfogadhatatlanok. Ugyanakkor az a nagy és eredeti nyelvi anyag, különösen a kabard esetében, amelyet Bálint Gábor személyesen gyűjtött fel, értékes lehet a dravida nyelvek, illetve a kaukázusi cserkesz nyelvek tanulmányozásához. Mivel hazánkban ilyen irányú nyelvészeti kutatás sohasem folyt, a nemzetközi tudományosságnak kell majd ítélni ebben a kérdésben.

Szentkatolnai Bálint Gáborban tehát a mongolisztika egy korai úttörőjét tisztelhetjük, akinek más irányú nyelvhasznítási és magyar őstörténeti munkái nem kerülhettek bele a tudomány vérkeringésébe, lévén már korukban elfogadhatatlanok. Bálint Gábort tehát szerény, de biztos hely illeti meg a magyar orientalisták panteonjában.

Hosszú ideig senki sem méltatta érdemben a székely tudós életművét, az első komoly, nagyrész máig helytálló értékelés 1945-ben jelent meg György Lajos tollából.²⁰ Azután, főleg az 1990-es évektől kezdve, több tanulmány látott napvilágot személyéről és munkásságáról,²¹ melyek többnyire a megfelelő helyen

¹⁸ Louis J. Nagy, G. Bálint's Journey to the Mongols and his Unedited Kalmuck Texts. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 9 (1959) 311–327; G. Kara, O neizdannyyh mongol'skih tekstah G. Balinta. *Narody Azii i Afriki* 1 (1962) 161–164; Lajos Bese, Two Western Khalkha Tales. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1964) 49–67; C. B. Cydendambaev, O mongolovedčeskih rabotah vengerskogo učénogo G. Balinta. *Trudy burjatskogo Instituta Obščestvennyh Nauk BF SO AN SSSR* 10 (1968) 4–8.

¹⁹ *A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With Popular Chrestomaties of both Dialects* by Gábor Bálint of Szentkatolna. Ed. by Ágnes Birtalan. (Budapest Oriental Reprints, B 3.) Budapest, 2009; Uő, *Kalmyk Folklore and Folk Culture in the Mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts* (Keleti tanulmányok / Oriental Studies, 15.) Budapest, 2011.

²⁰ György Lajos, Bálint Gábor emlékezete. *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944.* Kolozsvár, 1945, 82–110.

²¹ Bakk Pál, Bálint Gábor Szentkatolna emlékezetében. In: *Szentkatolnai Bálint Gábor.* Szerk. Borcsa János. (Erdélyi tudományos füzetek, 220.) Kolozsvár, 1994, 177–187; Birtalan Ágnes, Bálint Gábor keleti utazó tudósításai. *Magyar Tudomány* 45 (2000/5) 608–611; Bodor András, Szentkatolnai Bálint Gábor, a nyelvtudós. In: *Szentkatolnai Bálint Gábor.* Szerk. Borcsa János. (Erdélyi tudományos füzetek, 220.) Kolozsvár, 1994, 6–12; *Szentkatolnai Bálint Gábor.* Szerk.

kezelik Bálint Gábor tudományos szerepét. Szülőhelye, Szentkatolna, 1990 után több alkalommal tisztelgett, méltán, a falu legnagyobb szülöttének emléke előtt, a Magyar Tudományos Akadémia pedig halálának századik évfordulóján külön ülésszakkal emlékezett meg hazai orientalisztikánk e korai és ellentmondásos alakjáról.

Gábor Bálint of Szentkatolna, orientalist and traveller (1844–1913)

István VÁSÁRY

The present paper aims to give a short overview of the life and works of Gábor Bálint of Szentkatolna, Hungarian scholar in Oriental studies. In evaluating his achievement the paper endeavours to define his place in Oriental scholarship. He was a polyglott with an exceptional talent to learn and memorise dozens of languages but has never acquired the methods of comparative and historical linguistics. Consequently, his comparative linguistic studies in which he related the Hungarian language to Mongolian, Tamil and Kabardian, cannot be approved of by contemporary research. Nevertheless, as a keen observer of languages Gábor Bálint was successful in collecting valuable material of the Tatar, Mongol and Kalmuk languages on the spot, although he published only a small part of it. He can rightly be regarded as a pioneer of Mongolian and Kalmuk studies whose works, preserved in the Hungarian Academy of Sciences, are gradually published by Hungarian Mongolists.

Borcsa János. (Erdélyi tudományos füzetek, 220.) Kolozsvár, 1994; Rákos Attila, Szentkatolnai Bálint Gábor emlékezete I.: Szentkatolnától Mongóliáig és vissza. In: <http://www.nyest.hu/hirek/szentkatolnatol-mongoliaig-es-vissza>; Uő, Szentkatolnai Bálint Gábor emlékezete II.: Méltatlan nyelvek, csiri-biri népecskék. In: <http://www.nyest.hu/hirek/meltatlan-nyelvek-csiri-biri-nepecskék>; Senga Toru, Bálint Gábor, Pröhle Vilmos és a japán–magyar nyelvhasználat története. *Magyar Nyelv* 90 (1994/2) 200–207; Szentkatolnai Bálint Gábor, *Válogatott írások*. Szerk. és kiadta Zágonyi Jenő. Budapest, 2005. – Itt térek ki, csak említőleg, arra a sajnálatos jelenségre, hogy az 1990 után szárbá szökkenő és elburjánzó östörténeti dilettantizmus (finomabban szólva alternatív östörténet) hamar megtalálta kedves alakját Bálint Gáborban. A székely tudós leggyengébb oldalát, azaz védhetetlen nyelvhasználati kísérleteit, „anti-finnugrizmus”-át és zavaros östörténeti konstrukcióit próbálják rehabilitálni. E törekvések tárháza az a gyűjteményes kötet (*A magyar-ság eredetének nyelvészeti kérdései. Szentkatolnai Bálint Gábor emlékkonferencia, 2006. december 8.* Szerk. Obrusánszky Borbála. Sepsiszentgyörgy, 2007. – Online is: Mikes International, Hága, Hollandia, 2008), mely egy-két használható cikk mellett, többségükben a fent említett körök jól ismert, elfogult „anti-finnugrizmus”-át és igazolhatatlan legendáit tartalmazza (Hunfalvy Pál elégette Bálint Gábor rovásírásos gyűjteményét, Budenz Józsefet személyes bosszúvágy fűtötte, mivel az ő cseremis nyelvtenát Bálint Gábor kipróbálta a helyszínen és a cseremiszek egy szót sem értek belőle, Budenz és Hunfalvy osztrák bérencek stb. stb.).

Baski Imre

Szentkatolnai Bálint Gábor keresztény tatár nyelvi és népköltési gyűjtése

Berta Árpád, a körünkből idő előtt eltávozott kiváló turkológus, 1988-ban még többek között azzal vezette be Bálint Gábor kazáni tatár „nyelvtanulmányainak” általa készített szövegkritikai újrakiadását, hogy immár több mint egy évszázad múlt el azóta, hogy az eredeti mű három „füzetben”, három egymást követő esztendőben megjelent. Íme, elrepült újabb negyed század, s ez alkalommal már Szentkatolnai Bálint Gábor halálának századik évfordulóján tekintünk vissza a jeles tudós életművére és annak időtálló értékeire.

Az emlékkonferencia előadásainak sorában Bálint Gábor munkásságának azon szeletével foglalkozunk, amelynek eredményeit a turkológia több területén (dialektológia, tatár hangtörténet, folklór és lexikológia) máig a legkorábbi források között tartják számon. A nyitó előadásban már elhangzott életrajzi adatok megismétlésétől jelen esetben célszerű eltekintenünk. Bálint Gábor életútjának egyes állomásait csak oly mértékben említjük, amennyire kazáni nyelvjárásgyűjtő tevékenysége szempontjából az indokolt.¹

Semmiképp sem lehetett a pusztá véletlen műve, hogy a bámulatos nyelvtelenséggel megáldott diák alig húszévesen – latin, görög, olasz, francia és héber nyelvismeret birtokában – arabul kezdett tanulni, s attól fogva, hogy a keleti és török útleírásokból a török–magyar rokonságról értesült, leginkább a török nyelv érdekelte. Gondoljunk csak arra, hogy szülőfalujától nem messze található Körös, az a másik háromszéki falucska, ahonnan negyedszázaddal korábban Körösi Csoma Sándor kelt útra azzal a céllal, hogy a magyarok őshazáját megtalálja. György Lajos „Bálint Gábor emlékezete” című, születésének századik évfordulóján felolvasott megemlékezésében kifejti, hogy „Szentkatolnai Bálint Gábort is már gyermekkorában efféle ábrándképek izgatták s későbbi tudományos pályájának hasonló törekvés szabta meg az irányát.”²

Ezt a szinte otthonról hozott érdeklődést erősítette fel benne a Vámbéry Árminnal való ismeretsége, ami döntően meghatározta további pályáját, annak összes negatív és pozitív következményével egyetemben. Ne feledjük azt sem,

¹ Életútját több visszaemlékezés, nekrológ és lexikoncikk ismerteti, amelyek közül itt csak néhányra utalunk: György Lajos, *Bálint Gábor emlékezete. Egy kolozsvári egyetemi tanár oroszországi és belsőázsiai nyelvtanulmányai*. Kolozsvár, 1945; Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. I. Budapest, 1891, 419; Gulyás Pál, *Magyar írók élete és munkái*. Megindította: Id. Szinnyei József. Új sorozat I. Budapest, 1939, 1227.

² György, *i. m.*, 82.

hogy az úgynevezett „ugor–török háború” előszele már érezhető volt azokban az értelmiségi körökben, amelyekben az ifjú Bálint Gábor forgolódott.³

A másik meghatározó ismeretség, amelynek szinte közvetlen következménye lett a tatár fővárosba, Kazánba való elutazása és az ottani nyelvjárásgyűjtés, Fogarasi János akadémikushoz fűzte. Fogarasi ugyanis 1868-ban „Mongol nyelvtanulmányok” című akadémiai értekezésének felolvasása után indítványozta, hogy az Akadémia küldjön ki „a mongol és magyar nyelv rokonságának kinyomozása tekintetéből egy fiatal nyelvtudóst”, aki „előbb Oroszország valamelyik intézetében, később a mongolok, tatárok és sinaiak között tanulmányozná azon nyelveket, melyek rokonságuknál fogva fényt derítenek a magyar nyelvre”.⁴ Végül is Vámbéry javaslatára a választás Bálint Gáborra esett, aki jogi tanulmányainak befejeztével, s miután a mongol, a mandzsu és az orosz nyelvben a szükséges jártasságot megszerezte, 1871 nyarán elindult Kazánba, hogy az ottani híres egyetemen további két éven keresztül tanulmányozza a tatár, mongol és mandzsu nyelvet, mielőtt továbbindulna Mongólia felé. Időközben azonban az egyetem keleti nyelvek tanszékét Szentpétervárra helyezték át, s így az utolsó lehetősége is megszűnt annak, hogy komoly nyelvtudományi iskolázottságot szerezzen.⁵

A váratlanul előállott helyzetben úgy döntött, hogy mindaddig Kazánban marad, amíg a tatár nyelvet meg nem tanulja, s elegendő anyagot nem gyűjt össze a tatár nyelv grammatikájának a megírásához. Rendkívüli nyelvtelhetségének, már meglévő török tudásának és kivételes emlékezőképességének köszönhetően rövid időn belül már folyékonyan beszélt tatáru.⁶ Közben naponta bejárta a központi (keresztény) tatár általános iskolába és a tanítóképzőbe, ahol a környékbeli keresztény tatár falvak ifjúsága, a leendő falusi tanítók, akkor éppen 70 fő tanult. Bálint Gábor nagyjából nekik köszönheti népköltési gyűjteményét.⁷

A *keresztény tatárok* (tatáruл *крәшен татарлары*, vagy egyszerűen csak *крәшен*, amelynek nyelvjárási alakja *керәшен*; oroszul *крещёный татарин*, röviden *кряшен*) etnikai csoportja a 16. század közepétől a 17. század elejéig terjedő időszakban alakult ki. A kazáni és részben a miser tatárok között kisebb-

³ György, *i. m.*, 82.

⁴ György, *i. m.*, 87.

⁵ Ezt a körülményt sem ártana figyelembe venniük azoknak, akik Bálint Gábor nyelvhasználatát, különösen a magyar nyelvrokossággal kapcsolatos megállapításait a kelletténél komolyabban veszik.

⁶ György, *i. m.*, 89.

⁷ Szentkatolnai Bálint Gábor, *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. III. füzet. Kazáni-tatár nyelvtan. (Hang-, alak-, és mondattan.)* A M. Tud. Akadémia megbízásából írta Szentkatolnai Bálint Gábor. Egyetemi m. tanár. Budapest, 1877, VII + 160 old. (A továbbiakban *Nyelvtan.*)

nagyobb csoportokban élő keresztény tatárok összlétszáma a 20. század első negyedében készült összeírások alapján 100.000–120.000 fő között lehetett.⁸

A keresztény tatárság az erőszakos keresztény hittérítő politika terméke. A cári kormányzat a pravoszláv vallás terjesztésével próbálta megszilárdítani politikai befolyását a középső Volga-vidéken.⁹ Talán ezzel magyarázható, hogy a keresztény tatárok a kazáni tatárság szegényebb részét alkották, s az ő esetükben még Bálint Gábor idejében is csupán felszínes kereszténységről beszélhetünk.¹⁰

A keleti nyelvek tanszékének és tanárainak Szentpétervárra való költözése után sem maradt Bálint Gábor turkológiai szakmai támogatás híján. A hittudományi főiskola tanára, majd igazgatója, ugyanakkor a keresztény tatárok központi iskolájának is a tanára volt a „török–tatár” nyelvek kitűnő ismerője, az Akadémia levelező tagja, Nyikolaj Ivanovics Ilminszkij, aki a Bálint által nehézkesnek, máshol „nyomorék”-nak nevezett arab írás helyett egy módosított cirill alapú ábécét állított össze a keresztény tatárok számára.¹¹ Ezt a reformált cirill ábécét használták a kazáni keresztény tatár központi iskolában¹² 1863-tól kezdődően:

А а Ä ä Б б (В в) Г г Д д Е е Ё ё Ж ж З з И и Ы ы К к Л л М м Н н Њ њ
О о Ö ö П п Р р С с Т т У у Ъ ѡ (Ф ф) (Х х) (Ц ц) Ч ч Ш ш (Щ щ) (Ъ ѡ)
Ы ы (Ь ь) Э э Ю ю Я я.

A Kazáni kormányzóságban beszélt keresztény tatár tájszólásokkal és a nyelvjárásgyűjtéssel kapcsolatos kérdéseivel bizalommal fordulhatott a kazáni hittudományi főiskola egykori tanulóához, magához Nyikolaj Petrovics Osztroumovhoz (1846?–1930), az imént említett Nyikolaj Ivanovics Ilminszkij akadémikus tanítványához. Osztroumov ugyanazon főiskola fiatal tanáraként szerzett 1871-ben doktori címet, tatár nyelvet tanított a kazáni misszionárius tanítójelölteknek, miközben nyelvjárásgyűjtést végzett a keresztény tatár falvakban, majd a gyűjtött anyagból összeállította és kiadta keresztény tatár–orosz szótárait.¹³

⁸ Flera Szaidovna Bajazitova, *Govorü tatar-krjasen v szravnyityelnom oszvescsenyii*. Otvesztvennűj redaktor Farid Szabirzjanovics Hakimzjanov. Moskva, 1986, 5. Bálint Gábor nem tudni melyik csoportjuk lélekszámát becsülte 32.000 főre. (Bálint, *Nyelvtan*, VI.).

⁹ Bajazitova, *i. m.*, 5.

¹⁰ Bálint, *Nyelvtan*, VI.

¹¹ Bálint, *Nyelvtan*, VII–VIII.

¹² Oroszul: Centralnaja Krescseno-Tatarszkaja Skola.

¹³ Nyikolaj Petrovics Osztroumov, *Pervűj opűt szlovarja narodno-tatarszkogo jazűka po vűgovoru krescsennűh tatar Kazanszkaj gubernii*. Kazany, 1876, 146 old.; Uő, *Tatarszko–russzkij szlovar*. Kazany, 1892, IV + 246 old.

1. Bálint Gábor tatár nyelvjárásgyűjteményének tartalma és tudományos jelentősége

Kétségtelen, hogy kazáni tatár gyűjtéseit a szerény „Kazáni-tatár nyelvtanulmányok” cím alatt összegezte és három „füzetben” (azaz kötetben) adta közre.¹⁴ A szövegközlésre általában érvényes, hogy az egyes típusok esetében megnevezi a szövegek gyűjtőjét és lejegyzőjét, aki – figyelembe véve a gyűjtés körülményeit – semmiképp sem tekinthető a kérdéses szöveg(ek) forrásának, vagyis a szokásos terminus szerint adatközlőjének.

A tatár szövegek jelentős hányadát Simon Gäüärlä ulı Boris (Szimon Gáborfi Borisz), Bálint Gábor helyszíni gyűjtőmunkájának legfőbb segítője „írta össze” (tatáruł: *jıjıb jazdı*), ami a gyűjtemény egyéb helyein kisebb-nagyobb eltérésekkel megfogalmazva lényegében azt jelenti, hogy „gyűjtötte és jegyezte le”, tehát a tényleges adatközlők személye és származási helye ismeretlen.¹⁵

Az alább következő bekezdésekben a már többször említett „füzet”-ek közül az elsőt mutatjuk be úgy, hogy a benne található szövegek tematikája és terjedelme megállapítható legyen. E rövid ismertetésünket színesítik a tatár szövegmutatványok és magyar fordításuk, amelyek a főszövegben vagy a Függelékben olvashatók.

I. füzet. Szövegek és [magyar] fordítás (1875)

I. Boronyılar äjtkän süzlär (1–5. old.) – *Közmondások* (85–90. old.)

A gyűjtemény 144 közmondást és azok magyar fordítását tartalmazza. Feltehetőleg saját ismeretei és a keresztény tatár iskola tanulóinak közlése alapján jegyezte le őket Simon Gäüärlä ulı Boris. Az elődök évszázados megfigyeléseit életbölcsességgé kristályosító gyöngyszemekből elegendő csupán néhányat idézni az eredeti sorszámozást megtartva:

5. *Ač kešenen ačıulı jaman. – Éhes embernek haragja gonosz.* [Éhes ember – dühös ember.]¹⁶

¹⁴ Szentkatolnai Bálint Gábor, *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. I. füzet. Szövegek és fordítás.* A M. Tud. Akadémia megbízásából gyűjtötte és fordította Szentkatolnai Bálint Gábor. Budapest, 1875, 170 old. (A továbbiakban *Szövegek.*); Uő, *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. II. füzet. Kazáni-tatár szótár.* A M. Tud. Akadémia megbízásából írta Szentkatolnai Bálint Gábor. Egyetemi m. tanár. Budapest, 1876, 178 old. (A továbbiakban *Szótár.*); ld. még a 7. jegyzetet.

¹⁵ Bálint, *Szövegek*, 16, 90; *jazıb kujyanča* „leírása szerint” (Uő, *Szövegek*, 17, 101); *jazyanča* „leírása szerint” (Uő, *Szövegek*, 59, 145).

¹⁶ Szögletes zárójelben a saját értelmező (magyar) változatunkat vagy megjegyzésünket közöljük.

19. *Äkren barsaň küb barırsın, jät barsaň äz barırsın.* – *Lassan menve, sokat mégy, gyorsan menve keveset mégy.* [Lassan járj, tovább érsz!]
 24. *Ejäsənä kürä bijäse.* – *Amilyen a gazda, olyan a kancza.*
 40. *Öjö barnın köjö-dä bula.* – *A kinek háza van, annak baja is van.*
 72. *Jakşı isem maldan artık.* – *A jó név több a vagyonnál.* [A becsület mindennél többet ér. / A becsület a legdrágább kincs.]
 92. *Tauıknı kükäj öjerätmej.* – *A tyukot nem tanítja a tojás.*
 96. *Tatar tüürä bulsa, ėabatasın türgä elär.* – *Ha a tatár bírónak lesz, bocsorát a fő helyre akasztja.*
 97. *Tatarnın akılı töştän suň.* – *A tatárnak az esze az alkalom után (jó meg).* [A tatár utólag okos.]
 126. *Nej ėäėsäň, šunı urırsın.* – *A mint vetsz, úgy aratsz.*

II. Jomaklar (5–7. old.) – Találós mesék (90–92. old.)

Az ebben a fejezetben olvasható 46 találós kérdés közül 36 bekerült a 4054 találós kérdést (találós mesét) tartalmazó modern tatár népköltési gyűjtemény vonatkozó kötetébe, a megfejtésének megfelelő tematikai csoportba. A kézimunkázás témaköréből hat közmondás szerepel az új válogatásban is. A szellemes találós kérdéseket a kazáni keresztény tatár iskola fiútanulói gyűjtötték össze és jegyezték le. E ravasz feladványok az emberek mindennapi életének alapos megfigyelésén alapulnak és a népi képzelőerőt dicsérik:

3. *Ak jir kara tarı kem ėäėsä šul urır.* – *Jazıu.* – *Fehér föld, fekete köles, aki veti, az aratja.* – *Írás.*
 20. *Öj töbäsindä jartı ipej.* – *Jartı aj.* – *A ház tetején félkenyér.* – *Félhold.*
 38. *Timer tiėkan süs kojrok.* – *Ejnä.* – *Vas egér, szösz a farka.* – *Varrótű.*
 39. *Dürt tatar katını ber ešäl bürkengän.* – *Östäl.* – *Négy tatár asszony egy sállal borította be magát.* – *Asztal.*

III. Jırlar (7–12. old.) – Dalok (92–101. old.)

A tatár folklór kutatói Bálint Gábor gyűjtését a rövid négy sorosok (tatár *kıska jırlar, dürtıyullıklar*) legkorábbi forrásai (gyűjteményei) között tartják számon. A hétkötetes *Tatar Ħalik İjatı* (Tatár népköltészet) című tatár folklórsorozat első kötetében az 1842–1875 között megjelent forrásmunkák között Bálinté időrendben az ötödik legkorábbinak számít. A 63 négy soros versből a kötet szerkesztője

16 négysorost tartott érdemesnek az újraközlésre.¹⁷ A négysoros dalok többségét Simon Gäüärlä ulı Boris gyűjtötte és jegyezte le. (Függelék, No. 1.)

IV. Bäjjetler (16–23. old.) – Elbeszélő versek (101–108. old.) [Balladák]

A gyűjtemény mindössze 4 (nép)balladát tartalmaz, amelyeknek „utóéletéről”, újrakiadásáról egyelőre semmit sem sikerült kiderítenünk. Az első balladát Timofejev Băčlej ulı Borı̄s a továbbiakat pedig Simon Gäüärlä ulı Boris jegyezte le.

A gyűjtemény e részét az egyes történeteket elbeszélő, 7 szótagú sorokat tartalmazó, *xaxa* rímképletű négysoros versszakokból álló balladák teszik ki. Példaként közöljük mindegyik első versszakát tatár nyelven és Bálint Gábor magyar fordításában. (Függelék, No. 2.)

V. Ākejätlär (23–59. old.) – Mesék (108–145. old.)

Bálint Gábor mesegyűjteménye 34 rövidebb-hosszabb mesét tartalmaz. A szeminárium tanulói, illetve tanítójelöltjei írták le az egyes meséket, amelyeknek adatközlőiről ezért pontosabb ismeretekkel nem rendelkezünk.

A kazáni akadémiai folklórcsoport kutatói Bálint Gábor meséi közül – a forrás feltüntetésével – kilencet érdemesnek tartottak újraközlésre, hetet pedig a fontos mesevázlatok közé soroltak.¹⁸ A hétkötetes *Tatar Ĥalik İfatı* (Tatár népköltészet) című akadémiai könyvsorozat három kötetét több mint háromszáz, különböző szempontok és mesetípusok szerint kiválasztott népmese foglalja el. Az első kötetben, az állatmesék között *Ayu xezmäte* „A szolgálatkész medve” cím alatt található Bálint 2. számú meséje,¹⁹ amely alább a példák között is szerepel teljes terjedelmében. A tatár népmese-válogatás második kötetében kaptak helyet

¹⁷ *Tatar ĥalik İfatı. Kıska ĵırlar (dürtyullıklar)*. Tomnı tözüče... İlbaris Nadirov. Kazan, 1976. A források ismertetése során a szerkesztő Bálint 62 négysorosáról tesz említést (*i. m.*, 378), ám a valóságban – az 1–64-ig tartó sorszámozás ellenére – 63 dal van a gyűjteményben, mivel az 55. kimaradt, vagy elírás folytán az 54. után az 56. következik (Bálint, *Szövegek*, 15, 100). Berta Árpád a hiányosságot észlelve pótolta az 55-ös számot, de tatár szöveg nem lévén, üresen hagyta a német fordítás helyét. Ld. *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Bálint 1875–76.* Hrsg. von Árpád Berta. (Oriental Studies, 7.) Budapest, 1988, 154.

¹⁸ *Tatar ĥalik İfatı. Ākiyätlär*: 1. kitap. Tomnı tözüčelär... Halida Gatina–Hämit Järmi. Kazan, 1977; *Tatar ĥalik İfatı. Ākiyätlär*: 2. kitap. Tomnı tözüčelär... Halida Gatina–Hämit Järmi. Kazan, 1978; *Tatar ĥalik İfatı. Ākiyätlär*: 3. kitap. Tomnı tözüče... Lenar Ĵamaletdinov. Kazan, 1981.

¹⁹ Bálint, *Szövegek*, 23, 108. Bálint Gábornál az eredeti kiadásban a mesének nincs címe, csak sorszámuk különbözteti meg őket egymástól, ekképpen: „2. Ākejät” – „2. Mese”, „3. Ākejät” – „3. Mese” stb.

a varázsmesék – mágikus, illetve mitikus (valódi!) mesék. Közülük a *Hezmätče häm košlar patšasi* „A szolga és a madarak ura”,²⁰ valamint a *Mujik belän patša kizi* „A parasztfiú és a padisah lánya” című származik Bálint gyűjtéséből.²¹ Az akadémiai meseválogatás harmadik kötetében az úgynevezett reális (realisztikus vagy hétköznapi) mesék találhatók. Ezeknek egyik alcsoportját teszik ki a szatirikus mesék, amelyek közül a következő négyet Bálint Gábortól vették át: *Hönärle ülmäs*²² „Aki mestere valaminek, az megél”, *Hezmätče Hriton*²³ „Hriton szolgalegény”, *Ubir-Taz*²⁴ „Ubir-Táz”, *Pop belän hezmätče*²⁵ „A pópa és a szolgáló”. A tréfás (humorisztikus) mesék között is szerepel kettő Bálint anyagából, nevezetesen a *Kurkak soldat*²⁶ „A félénk katona” és a *Tile malaj*²⁷ „A bolond fiú”, amelyek közül az utóbbi inkább morbid, mintsem humoros.

Az új kiadásban Bálint Gábor keresztény tatár meséi tatár irodalmi nyelvi köntösben jelentek meg. A szerkesztés folyamán a különböző változatok összevetéséből nyilvánvalóan kikerekedett a legmegbízhatóbb változat. Bálint Gábor gyűjteményének első kiadása csaknem száz évvel korábban jelent meg. Az időközben elvégzett tatár dialektológiai és folklórkutatások eredményeire támaszkodva lehetővé vált a szövegek javítása, a hiányosságok pótlása, illetve a pontosabb értelmezés. Ennek példáit ld. Függelék No. 3. alatt.

Az Európa Könyvkiadó 1981-ben adta ki Agyagási Klára szerkesztésében a „*Ma mentem, holnap jöttem*”²⁸ talányos főcímű kazáni tatár mesekötetet a „Népek meséi” sorozatban. Ebben a válogatásban is helyet kapott nyolc, ritkaságnak számító mese Bálint Gábor gyűjteményéből: Ha Isten is úgy akarja (175. old.), Az igaz leány (176. old.), Ubir-Táz (180. old.), Az egyszeri szabó és a namaz²⁹ (182. old.), A gonosz ember és a próféta (183. old.), A leány és a fehér szakállú öregember (226. old.), A hóbortos fiú (228. old.) és Keten Ivanics

²⁰ Bálint, *Szövegek*, 54, 140.

²¹ Bálint, *Szövegek*, 47, 133.

²² *Tatar halik ijaŧi. Äkiyätläŧr.* 3. kitap, 160; Bálint, *Szövegek*, 49 (32. *Äkejät*). A mese tatár címe az ismert *Hönärle ülmäs, hönärsiz kön kürmäs* 'Akinek mestersége van, nem hal meg, aki- nek mestersége nincs, nem boldogul' értelmű közmondásra utal.

²³ *Tatar halik ijaŧi. Äkiyätläŧr.* 3. kitap, 66; Bálint, *Szövegek*, 41 (28. *Äkejät*).

²⁴ *Tatar halik ijaŧi. Äkiyätläŧr.* 3. kitap, 168; Bálint, *Szövegek*, 38 (26. *Äkejät*). Berta Árpád fordításában olvasható a *Ma mentem*, 180–181. című kötetben. Ld. még lejjebb a szövegmutatványok között is. (Függelék, No. 3. alatt)

²⁵ *Tatar halik ijaŧi. Äkiyätläŧr.* 3. kitap, 174; Bálint, *Szövegek*, 39 (27. *Äkejät*).

²⁶ *Tatar halik ijaŧi. Äkiyätläŧr.* 3. kitap, 261; Bálint, *Szövegek*, 27 (12. *Äkejät*).

²⁷ *Tatar halik ijaŧi. Äkiyätläŧr.* 3. kitap, 286; Bálint, *Szövegek*, 27 (13. *Äkejät*). Berta Árpád fordításában olvasható a *Ma mentem*, 180–181. című kötetben.

²⁸ Az eredeti tatár népmesei záró fordulat feltehetően *Bügen bardım, kičä (~tönägen) kaytıŧım* lehetett. Ez magyarul: 'Ma mentem (el), tegnap jöttem (vissza)'. (vö. *Tatar halik ijaŧi. Äkiyätläŧr.* 1. kitap, 25).

²⁹ A muszlimok imája.

(242. old.).³⁰ Mi sem természetesebb, hogy e meséket Berta Árpád turkológus fordította le, aki Bálint tatár anyagának akkoriban a legjobb ismerője volt, mint-hogy ugyanabban az évben befejezett kandidátusi értekezésében éppen Bálint szövegei alapján írta le a keresztény tatárok nyelvjárását.³¹ Szerkesztői utószavában Agyagási Klára jogos büszkeséggel említi meg, hogy kötetükben másod-alkalommal szólaltak meg tatár népmesék magyarul. Az elsőség mindenképpen Bálint Gábor mesefordításait illeti meg, amelyek több mint száz évvel korábban készültek, jóllehet nem irodalmi, inkább csak filológiai igénnyel, ezért azokat újra át kellett ültetni.³²

A tatár népmesegyűjtés és kiadás viszonylag későn, 1842-ben kezdődött, ezért Bálint 1870-es vonatkozó anyaga ezen a téren előkelő helyet foglal el.³³ Érdemes lenne Bálint Gábor meséit összevetni az égeri (ma Cheb) első világháborús mohamedán hadifogolytáborban 1916 és 1917 nyarán gyűjtött kazáni tatár mesékkel is. Kúnos Ignác szokatlan körülmények között lejegyzett kazáni tatár népmeséi pontos német fordítással és jegyzetekkel ellátva 1989 óta a kutatók rendelkezésére állnak.³⁴

VI. Keräšennärnen išana toryan kirämläre (59–64. old.) – A keresztény tatárok által hitt babonák (145–150. old.)

„A mi keresztényeink Krisztus igaz vallását tartják; mindazonáltal a keresztények nagy része hisz még az ördögnek különféle sötét hatalmában...” – így összegzi a mindennapi életből szerzett tapasztalatait ennek a fejezetnek az elején Simon Gäüärlä ulı Boris, aki ez esetben is egy személyben lehetett a babonák adatközlője, gyűjtője és lejegyzője.³⁵

A keresztény tatárok primitív hitvilágában fontos szerepet játszanak a különböző gazdaszellemek (tat. *ejä* ’gazda, úr, nemtő; Wirt, Schutzgeist’).³⁶ Bálint informátorai részletesen elmesélik, leginkább a saját magukkal megtörtént esetek alapján, a házi manó (*öj ejäse*), az istállómanó (*saraj ejäse, at ejäse*), a vízi

³⁰ *Ma mentem*, 271. A magyarra fordított mesék eredeti forrása: Bálint, *Szövegek*, 24, No. 6; 52, No. 33; 38, No. 26; 30, No. 17; 28, No. 14; 33, No. 21; 27, No. 13; 35, No. 24. Ez utóbbi szám Bálintnál elírás miatt tévesen 23, amely változatlanul került bele a *Ma mentem* kötetbe (279. old.).

³¹ Árpád Berta, *Materialien zur historischen Dialektologie des Kasantatarischen. Beschreibung der Mundart der getauften Tataren aufgrund der tatarischen Aufzeichnungen von Gábor Bálint*. (PhD Dissertation). Kézirat. Szeged, é. n.

³² *Ma mentem*, 271.

³³ *Tatarszkie narodnüe szkazki*. Sostavitel... i spec. redaktor. Lenar Žamaletdinov. Kazany, 1986, 6.

³⁴ *Kasantatarische Volksmärchen*. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos herausgegeben von Zsuzsa Kakuk und Imre Baski. (Oriental Studies, 8.) Budapest, 1989.

³⁵ Bálint, *Szövegek*, 145.

³⁶ Bálint, *Szótár*, 17.

manó (*sü ejäse*), az erdei manó (*urman ejäse*), a *sürele* (tat. *šüräle* 'erdei szellem, manó') és egyéb boszorkányok (*albastı* 'boszorkánynyomás; Alpdrücken', *ubır* 'boszorkányság', *šajtan* 'ördög', *pärej* 'rossz szellem, démon', *žen* 'gonosz szellem, démon'³⁷) viselt dolgait, szokásait.

VII. Jaziü belderä torıyan kenäğädän alyan bülek (65–66. old.) – *Az abéczés könyvből vett fejezet* (151–153. old.)

Kazáni tatár nyelvtanának előszavában Bálint Gábor enyhe maliciával írt a korabeli keresztény tatárok felszínes vallásosságáról, s annak okát abban látta, hogy a keresztény vallást a tatárok csak az oroszul prédikáló pópáktól, illetve a számukra legalább annyira érthetetlen török–arab–perzsa keverék irodalmi nyelvű kátékból ismerhették meg, ami láthatóan nem volt sikeres. Nyilvánvalóvá vált, hogy könnyen elsajátítható írásrendszerre és a nép számára is érthető, egyszerű tatár nyelvű vallási szövegekre, többek között bibliafordításokra van szükség. Ezért üdvözölte Ilminszkij írásreformját és nyelvújító törekvéseit, amelynek első eredményeit ott tartózkodása idején már láthatta.³⁸

A fent említett követelményeknek feleltek meg a tatár ábécéskönyv (*Bukvar*) első kiadásai (1862), amelyek közül a tatár szavakat az első kettőben még tisztán cirill betűkkel írták, a következő két kiadásban (1867, 1871) már a sajátos tatár hangok jelölésére alkalmas reformált cirill ábécét használták.³⁹ Ha Bálint utalását helyesen értelmeztük, akkor az alábbi bölcsességek forrása az említett ábécéskönyv negyedik, javított kiadása.⁴⁰

A hátralévő szövegrészek tagolása meglehetősen következtelen. Feltételezve, hogy Bálint Gábor a népköltési szövegek után a keresztény tatár vallási szövegekből csupán ízelítőt kívánt nyújtani, alábbi kivonatos ismertetésünkben változatlanul hagytuk az eredeti szövegrészek sorrendjét és a fejezetcímeket.

Izgelär äjtkän ügetlär (65–66. old.) – *A jámborok tanácsszavai* (151–153. old.)

Ič kemgä došmannık usallık kılma. „Senkinek ellenséges és gonosz dolgot ne tégy.”

Äče tille bulma, sabırıklı bul.; süzcän bulma, az sөjle. „Ne zugolodjál, türelmes légy, fecsegő ne légy, keveset szólj.”

Siņa nej-genä kiräk bulsa-da ešlāb tabarya tırış. „Ha neked valami szükséges is, azt munkálkodva igyekezzél megszerezni.”

Julda očorayan belän isännäš. „Azt, akivel az úton találkozol, köszöntsd.”

³⁷ Bálint, *Szótár*. 99.

³⁸ Bálint, *Nyelvtan*, VI–VII.

³⁹ Bálint, *Nyelvtan*, VIII–XI.

⁴⁰ Bálint, *Nyelvtan*, XI: „*Bukvar* (*žaziü belderä*). Kazán. 1871.”

Isännäškängä süz kajtar. „A köszöntést viszonzod.”

Šuš űgetlär to tob torsaň, űňarsın. „Ha ezeket a tanácsokat megtartod, boldogúlni fogsz.”

Čin den kenägäsennän alyan bülek (67–70. old.) – Az igaz vallás könyvéből vett fejezet (153–157. old.)⁴¹

A VII. fejezet bevezetőjében már említett vallásos tárgyú publikációk közül közreadta az 1868-ban megjelent „káté” egy részletét is, melynek címe:

Xristos dene apostollardan suň niček jăjeleüe (67–68. old.) – Miként terjedt el Krisztus vallása az apostolok után (153–154. old.)

Annak bemutatására, hogy néhány esztendő alatt mennyivel kiforrottabb – Bálint szóhasználatában „megállapodott”-abb – lett a cirill betűs tatár írásrendszer, a III. füzet előszavában ismételten közreadja a Miatyánk szövegét. Mivel ezúttal is csak latin betűs tudományos átírásban láthatjuk az imaszöveget, így az csak igen áttételesen lehet alkalmas a cirill betűs tatár írás fejlődésének a megállapítására.

Ej küktäge Atabız, dannı bulıb torson isemeň sineň, kilsen patšalıyın sineň, žirdä-dä küktägečä bulsın irkeň sineň. Bögön könnek ikmägebezne bir bezgä. Boričlarıbizni kičer, bez-dä bezgä boričlı bulıannarya kičeryän kük. Bezne aldatırıya irek birmä, žamannan kotkar bezne. Sineke patšalık, küat ololık-ta, yumerdän yumergä. Amin.⁴²

Az Úri imádság fordítása:

„(Ó,) Mennyei Atyánk, magasztalt (dicső) legyen a te neved, jöjjön (el) a te hatalmad (birodalmad), a földön is, akár csak a mennyben, legyen (meg) a te akaratod. A napi kenyerünket add (meg) nekünk ma. Adósságunkat (vétünk) engedd el, amint mi is elengedjük (megbocsátjuk) a nekünk tartozóknak (az ellenünk vétőknek). Ne hagyd, hogy kísértésbe essünk, a gonosztól szabadíts meg minket. Tied a birodalom, a hatalom (erő) és a nagyság (dicsőség) (mind)örökre.”

⁴¹ Bálint, *Nyelvtan*, X: „Nacsalnoe Ucsenie stb. (čín den kenägäse az igaz vallás könyve = káté). Kazán. 1868.”

⁴² Uo. Az általunk ismert közel egy tucat tatár nyelvű Miatyánk-szöveg egyikével sem mutat a Bálintnál megtalálható két változat tökéletes egyezést. Ennek az oka lehet másolási hiba vagy eltérő fordítás átvétele.

Tixon äülejänen ügetennän alyan bülek (68–70. old.) – *Szent Tichon beszédéből vett töredék* (155–157. old.)

A gyűjteményben itt közel három oldalon a görög Szent Tichon (Tihon) tanításait tartalmazó, 1870-ben önálló tatár cím alatt megjelent kiadványból olvashatunk részleteket.⁴³

Äüäleze izgelär jazılıuinnan alyan büleklär (70–82. old.) – *A régi szent emberek leírásából vett fejezetek* (157–170. old.)

Az *Äüäleze izgelär jazılıu* (A régi szentekről szóló leírás) című könyv valójában az Ó- és Újszövetség. Bálint Gábor ebből a forrásból vette át a legtöbb vallási témájú szövegmutatványt, mivel ezt a (biblia)fordítást tartotta a legkitűnőbbnek.⁴⁴ Az egyes alcímek alapján körvonalazódnak előttünk az ismert bibliai történetek, s ezért nem látjuk szükségesnek a részletes tartalmi ismertetést. (Ld. a Függelék, No. 4.).

II. füzet. Kazáni-tatár szótár (1876)

Mint ismeretes, Bálint Gábor kazáni tanulmányútjának a célja nem egy majdani tatár szótár anyagának az összegyűjtése volt, hanem a tatár és további keleti nyelvek elsajátítása a helyi egyetemen. A körülmények kedvezőtlen alakulása miatt azonban terveit meg kellett változtatnia. A rendelkezésére álló idő csupán arra volt elegendő, hogy a tatár beszélt nyelvet elsajátítsa és minél több(féle) szöveget gyűjtson össze egy tatár nyelvtan későbbi megírásához.

A körülmények ismeretében azt kell mondanunk, hogy mind a *Szövegek*, mind pedig az itt ismertetett *Szótár* minden kiválósága ellenére is csak „melléktermék”, abban az értelemben, hogy egy magasabb rendű (elsődleges) cél megvalósulását szolgálták. Így el kell fogadnunk, hogy a *II. Füzet* lexikai anyaga alapvetően a szövegekben előforduló szavakat, kifejezéseket tartalmazza. Berta Árpád a szövegek és a szótár szókincsének alapos összevetése alapján megállapította, hogy Bálint tematikus szógyűjtéseket is végzett, majd a feljegyzett szavakat szintén felvette a szótárba. Egy Kazánhoz közeli faluban például a cipész-mesterség, máshol pedig az aratás és cséplés terminológiáját jegyezte le.⁴⁵

⁴³ Bálint, *Nyelvtan*, XI: „Üget. Tixon Äülejänen ügete (Tichon szentnek tanítása). Kazán. 1870.”

⁴⁴ Bálint, *Nyelvtan*, XI: „Szvescennaja Isztorija stb. (*äüäleze izgelär jazılıu* az ez előtti dolgok leírása = Az ó- és új szövetség története.). Kazán. 1873.”

⁴⁵ Erről részletesebben ld. *Wolgatatarische Dialektstudien*, 6.

Ugyanazon a nyelvjárási területen és szinte azonos időszakban – tehát Bálint kazáni tartózkodása alatt – végzett módszeres nyelvjárási (szó)gyűjtéseket Nyikolaj Petrovics Osztroumov, akinek első szótára 1876-ban, ugyanabban az évben jelent meg, mint amikor Bálint Gábor *Kazáni-tatár szótára* Budapesten. Osztroumov folytatta a gyűjtőmunkát, amelynek eredményeként több mint másfél évtized múltán a kísérleti szótárt követte a kereken száz oldallal terjedelmesebb és talán már véglegesnek szánt második, bővített kiadás.⁴⁶

Összegzésül – a fenti negatívumokat is figyelembe véve – el kell ismernünk, hogy a maga idejében Bálint Gábor kazáni tatár nyelvi anyagához hasonlót csak olyan honi tudósok voltak képesek összegyűjteni, mint Alekszandr Trojanszkij (1814, 1833), Lazar Budagov (1869), Vilhelm Radlov (1872, 1888), Nyikolaj Osztroumov (1876, 1892), Nyikolaj Fjodorovics Katanov (1898, 1912) és mások jóval később.⁴⁷

III. füzet. Kazáni-tatár nyelvtan (1877)

Az imént részletesen kifejtettük, hogy Bálint Gábor kazáni tatár tanulmányútjának elsődleges célja volt egy később megírandó tatár nyelvtanhoz való nyelvi anyag összegyűjtése. A sok nyelvet beszélő nyelvzseni, akit ráadásul a török nyelvek is érdekeltek, s aki mindvégig lelkes nyelvtanuló maradt, jól látta, hogy egyes kisebb nyelvek esetében mekkora a hiány szótárakból és nyelvtanokból.

A legkorábbi nyelvtan, amelyet ezzel összefüggésben említenünk kell, a *Grammatika turecko-tatarszkogo jazüka* címet viseli – igaz, még nem kizárólag a kazáni tatár nyelv(járások) nyelvi rendszerét írja le, hanem más török nyelv-járásokét is –, a neves orientalista, Mirza Alekszandr Kaszimovics Kazembek nevéhez fűződik, és közel negyven esztendővel Bálint nyelvtana előtt, 1839-ben jelent meg Kazánban.⁴⁸ Ezt a nyugati tudományos körökben is ismert összehasonlító grammatikát hosszú ideig tankönyvként használták nemcsak az oroszországi egyetemeken, hanem Julius Theodor Zenker 1849-ben megjelent német fordításának köszönhetően egészen a 20. század elejéig Nyugaton is.⁴⁹ Ezt a nyelvtant Bálint Gábor megismerhette már Kazánba érkezése előtt, de még nagyobb valószínűséggel kazáni tartózkodása idején.

Ha a fenti nyelvtanok közül egyik sem került volna a kezébe már korábban, még kisebb lehetett a valószínűsége annak, hogy ne ismerte, vagy ne forgatta volna Trojanszkij tatár nyelvtanát, amelynek javított és bővített változatát

⁴⁶ Ld. a 13. jegyzetet.

⁴⁷ Alekszandr Trojanszkij, *Szlovar tatarszkogo jazüka i nekotoryh upotrebitelnih v nem recsenij arabszkij i persidszkij...* I–II. Kazany, 1833–1835.

⁴⁸ Második kiadása: *Obscsaja grammatika turecko-tatarszkogo jazüka*. Kazany, 1846.

⁴⁹ Hasan Eren, *Türklük bilimi sözlüğü*. I. *Yabancı türkologlar*. (Türk Dil Kurumu yayınları, 705.) Ankara, 1998, 189.

1860-ban éppen az az egyházi oktatási igazgatóság adta ki, amelynek iskoláiban Bálint Gábor naponta megfordult kazáni tartózkodása idején.⁵⁰

Minthogy Bálint Gábor az általa összeállított nyelvtannak sem forrására, sem mintájára nem utal, csak meglehetősen aprólékos összehasonlító-elemző munkával lehetne, szerencsés esetben, körvonalazni azokat a nyelvészeti irányzatokat és grammatikai mintákat, amelyeket munkája során követett.

2. Bálint Gábor gyűjtésének értékelése a kazáni tatár nyelv- és nyelvjáráskutatás szempontjából

Bálint Gábor nyelvjárásgyűjtő tevékenysége a kazáni tatár nyelvjáráskutatás történetének első korszakára, az ún. „Besszonov előtti” periódusra esett. Alekszandr Grigorjevics Besszonov (1848–1917) nyelvész, néprajzkutató volt az első, aki tudományos igénnyel és módszerességgel gyűjtött tatár és baskír meséket. Az ő fellépését megelőző időszakot a spontán gyűjtőmunka jellemezte, ám ennek ellenére a feltérképezett anyag még ma is jól használható. Akkoriban igyekeztek minél több nyelvjárást alaposan megismerni, de még nem volt cél a rendszerezés, illetve az összes tájszólás számbavétele.⁵¹

Nagy általánosságban ez volt érvényes Bálint Gábor kazáni tatár nyelvi, nyelvjárási gyűjtőmunkájára is, amelyet mindenekelőtt a spontaneitás jellemezett. Nem tervezte meg előre a gyűjtőterületet, az adatközlőket; témaköröket sem választott ki meghatározott szempontok szerint, nem használt kérdőívet, nem kötelezte el magát egyik vagy másik gyűjtési módszer mellett sem.

Részben Bálint Gábor úti beszámolóí, részben pedig magában a gyűjteményben az egyes szövegrészek forrására, adatközlőjére vonatkozó megjegyzései alapján megállapítható, hogy

1) a szövegeket *maga Bálint Gábor jegyezte le* a tanítójelöltek elmondása alapján, majd később visszaolvasta a lejegyzett szöveget az adatközlőknek. Amint segítségükkel pótolta a hiányokat és a szövegek elkészültek az akkor érvényes cirill alapú helyesírással, informátoraival, főként Tyimofejevvel, értelmezte és lefordíttatta magának a szövegeket. Ily módon került a gyűjteménybe a dalok (64 négysoros vers) kisebb hányada, valamint a tematikus szólisták (Bálint *saját szógyűjtései*);

2) egyéb tartalmú szövegek esetén az adatközlőktől *írott szövegeket kapott*. Ide sorolandók a közmondások, a találós kérdések, a dalok (nagyobbrészt), a népballadák, a mesék és a babonák;

⁵⁰ Alekszandr Trojanszkij, *Kratkaja tatarszkaja grammatika*. Kazany, 1860. (Ennek tankönyvi változatát felényi terjedelemben már 1814-ben megjelentette Szentpétervárott.)

⁵¹ Árpád Berta, *Lautgeschichte der Tatarischen Dialekte*. (Studia Uralo-Altaica, 31.) Szege, 1989, 25.

3) saját kezűleg másolt ki szövegrészeket különböző cirill betűs ábécés könyvekből és szöveggyűjteményekből (például *Az igaz vallás könyvéből vett fejezet; A régi szent emberek leírásából vett fejezetek*).

A kazáni tatár nyelvjárások rendszerét azóta már alaposan megismerték és leírták a tatár dialektológusok. A tatár nyelvjárások alaposabb megismeréséhez járult hozzá maga Bálint Gábor is úttörő jelentőségű gyűjtőmunkájával, őt követve pedig majd több mint egy évszázaddal később Berta Árpád, amikor német fordítással és kommentárokkal 1988-ban újra kiadta Bálint gyűjtését, és szinte ezzel egy időben megírta a tatár nyelvjárások hangtörténetét, amely 1989-ben látott napvilágot.⁵² A keresztény tatár nyelvjárást beszélők nagy területen szétszórta, 14 járás és egymástól nagy távolságban levő *oblasztyok* (pl. Cseljabinszk, Kirov) területén, valamint Baskíriában élnek, azonban nagyobb részt a központi nyelvjárascsoporthoz tartoznak.

Berta Árpád hívja fel a figyelmet arra, hogy a kutató tévútra juthat, ha Bálint szövegeit felületesen ismeri és csak a szótárban közölt adatokra támaszkodva próbál nyelvészeti következtetéseket levonni, nyelvjárási sajátosságokat, fonetikai megfeleléseket megállapítani. Csakis a gyűjtött szövegek alapos ismeretében lehet felfedezni például az ún. „fantomszavakat”, az ortográfiai következetlenségeket, hangjelölési nehézségeket, a különböző váltakozásokat és az esetleges félreértéseket.⁵³

Befejezés

Annak, hogy Bálint Gábor turkológusi munkássága fentebb méltatott eredményei ellenére sem kapott kellő figyelmet – főleg a külföldi kortársak részéről –, az lehet elsősorban az oka, hogy nyelvjáráskutatás-történeti ritkaságnak tekinthető tatár népköltési szövegeit magyar fordítással adta ki, s ezzel a magyarul nem olvasó kutatók számára azok gyakorlatilag hozzáférhetetlenné váltak. Nyilvánvaló, hogy Bálint Gábor tisztában volt ezzel a veszéllyel, mivel maga is tervezte gyűjteményének német nyelvű publikálását is, ami azonban az ő életében nem valósult meg. Némi elégtételt jelenthetne számára, hogy – ha több mint egy évszázad múltán is – az általa gyűjtött tatár folklór szövegek egyik tudós követőjének, Berta Árpádnak a német fordításában, alapos szövegkritikai megjegyzések és a kellő filológiai apparátus kíséretében megjelentek az MTA Könyvtárának Keleti Tanulmányok című sorozatában.⁵⁴

⁵² Berta, *Lautgeschichte*.

⁵³ *Wolgatatarische Dialektstudien*, 5.

⁵⁴ Ld. fentebb *Wolgatatarische Dialektstudien*. Pusztán a véletlen műve, hogy az említett sorozat következő köteteként jelent meg 1989-ben Kúnos Ignác kazáni tatár népmesegyűjteménye, amely önmagában is sokrétű összehasonlításra nyújt lehetőséget (ld. *Kasatatarische Volksmärchen*).

FÜGGELEK

No. 1.

Dalok

38.

*Jögöröb čiktım uramya,
Tägäräb bara ber alma;
Ul almanı totar ejem
Bojormadı miña alla.*

39.

*Jögöröb čiktım uramya
Tägäräb kilä par alma
Sineñ belän ikebezne
Söjüb kauıştırsın ber alla.*

3356.

*Йөгерең чыктым урамга,
Тәгәрәп килә бер алма;
Синең белән икебезне
Кавыштырсын бер алла.⁵⁵*

38.

Futva mentem ki az utcára,
[Ott] gurul egy alma;
hogy azt az almát fölvegyem,
nem rendelte nekem [Alla] az isten

39.

Futva mentem ki az utcára,
gurulva jó egy pár alma:
téged engem kettőnket
szeretettel hozzon össze [Alla] az isten.

[3356.]

[Kiszaladtam az utcára,
Arra gurult egy alma;
Téged s engem mi kettőnket
Adjon egymásnak Alla.]

No. 2.

Elbeszélő versek [Balladák].

*Galej bājete**(Galejnen [büre]⁵⁶ dib – et ütereüe)*

1.

*Ak izelnen bujlarında
Jomor jomor kamiš bar;
Alla jazıb büre alsañ
Tänkä jarım tabıš bar.*

Ali verse

*(hogy öli meg Ali a [farkasnak vélt]
kutyát)*

1.

Káma folyó part hosszában
gömbölyű gömbölyű nád[as]⁵⁷ van;
isten rendeletéből ha farkast fogsz,
másfél rubel nyereség van.

⁵⁵ *Tatar ǧalık ıjatı*, 249. A fenti két vers szövegét kontaminálták ebben a négysorosban.

⁵⁶ Az alcímből és magyar fordításából is kimaradt a „farkas” jelentésű szó, illetve a „farkasnak vélt” kifejezés, amint arra már Berta (*Wolgatatarische Dialektstudien*, 100.) is rámutatott.

⁵⁷ Talán inkább kerek, végeláthatatlan nádasokról van itt szó, miként a magyar folklórban a „kerek erdő” esetében.

Patimanın üleü

1.

*Ātekāj pečāngā barīb-tīr;
Kara kičkā kalīb-tīr;
Ātekāj mine ütēreb
Pečān astīna salīb-tīr.*

Fatima halála

1.

Apakám széna gyűjteni ment,
sötét estig oda maradt;
apakám engem megölvén
a széna alá dobott.

Ünicne Āxmāt ütēreü

1.

*Sikreb töštöm bakčaya,
Kizarīb peškān alma öčön;
Āxmāt abizīj, siña äjtām:
Sujmasana Alla öčön.*

Akhmet megöli Ünicset

1.

Beugrottam a kertbe
piroslón megért almaért
Akhmet bácsi, neked mondom:
meg ne ölj az istenért [Allahért].

Saldatka kiteü

1.

*Utīrdīm kajīn töbönä
Kajīn jiläge peškenče;
»Piser kilä« dib ešetkäč,
Jīladīm küzem češkenče.*

Katonának menés

1.

Leültem a nyirfa tövébe
a szamóca éréskor;
midőn hallottam, hogy jó a piszar⁵⁸ (az
összeíró tiszt),
sírék, hogy szemem kidagadt.

No. 3.

Mesék

2. Ākejät

*Äüle ber mužik belän ajiu duslašiškannar-da dej ikese bergä urmanya
baryan dej. Urmanda mužiknīn joklasī kilgān-dä dej jatīb joklayan dej;
joklayač ajiu karauillab tora ikän dej. Mužikka ber čeben kunyan dej,
ajiū anī tīrnayī belän kiūyan dej. Kiūib kitmägäč, ajiū kešegä ajaī belän
kütāreb taš atīb bārgān dej; keše šunda jänčeleb üleb kalyan de.⁵⁹*

2. Mese

Régente egy paraszt és egy medve összebarátkoztak és együtt elmentek az erdőbe. A paraszt elálmosodván lefeküdt és elaludt. Míg ez aludt, a

⁵⁸ Bálint, *Szövegek*, 106: „piszar”; „piszar (az összeíró tiszt)”; az orosz *pisar* ’írnok’ szó átvétele.

⁵⁹ Bálint, *Szövegek*, 23.

medve őrt állott. A parasztra légy szállván, ezt a medve körmével elhajtotta. Midőn a légy a hajtás daczára sem ment el, a medve lábával fölvelt egy követ és úgy a parasztra dobta, hogy ez szétzúzódva halva maradt.⁶⁰

Ugyanez a mese mai tatár irodalmi nyelven, cirill betűs írással az új meseválogatás első kötetében így jelent meg:

21. АЮ ХЕЗМӨТЕ

Әүәле бер Мужик белән Аю душлашканнар да, ди, икесе бергә урманга барганнар, ди. Урманда Мужикның йоклуйсы килгән де, ди, ятып йоклаган, ди. Йоклагач Аю каравыллап тора икән, ди. Мужикка бер чебен кунган, ди, Аю аны тырнагы белән куган, ди. Куып китмәгәч, Аю кешегә, аягы белән күтәрәп, таш алып бәргән, ди, кеше шунда яньчелеп үлеп калган, ди.⁶¹

26. Äkejät

(Рészlet Bálint Gábor mesegyűjteményéből)

Äüäle bulyan dej öc aɣaj-ene keše; bilarnın ikese akıllı dej, öcönčese tile dej: Ubır-Taz atlı dej. Ubır-Taz ber eş-tä eşlej belmej dej. Miñar aɣaları ajttelär dej: »Ubır-Taz, sin tik torıonçı kejekkä tozak kor« didelär dej. Ubır-Taz tozak kordı dej; korıannın ikenče könönä barıb karasa, eläkkän dej bik zur aju. Ubır-Taz ajuıni içkindirib jibärde-dä dej öjönä kajtıb kitte dej; öjgä kajtkaç aɣaları minnan sorayannar dej: »Ne eläkkän tozaɣına?« dib. Ubır-Taz ajtte dej: »Eläkkän pupnın kara sıjırı« dide dej.⁶²

67. Убыр-Таз

(Ugyanaz a részlet a fenti mese cirill betűs új kiadásából)

Әүвәле булган, ди, өч агай-эне кеше. Боларның икесе акыллы, ди, өченчесе тиле, ди. Убыр-Таз атлы, ди. Убыр-Таз бер эш тә эшли белми, ди. Моңа агалары әйттеләр, ди:

– Убыр-Таз, син тик торганчы киеккә тозак кор, – диделәр, ди.

Убыр-Таз тозак корды, ди. Корганның икенче көнөндә барып караса, эләккән, ди, бер бик зур аю. Убыр-Таз аюны ычкындырып жибәрде, ди, өөнә кайтып китте, ди. Өйгә кайткач, агалары моннан сораганнар, ди:

– Ни эләккән тозагыңа? – дип.

Убыр-Таз әйтте, ди:

– Попның кара сыеры эләккән, – диде, ди.⁶³

⁶⁰ Bálint, *Szövegek*, 108.

⁶¹ *Tatar ǵalik ijatı. Äkiyätlä: 1. kitap*, 61.

⁶² Bálint, *Szövegek*, 38.

⁶³ *Tatar ǵalik ijatı. Äkiyätlä: 3. kitap*, 168.

26. Mese

(Részlet Bálint Gábor fordításából)

Rége volt három testvér, kettő közülök eszes volt a harmadik hóbertos. A hóbertost Ubir Tázna hívták. Ubir Táz semmi dolghoz se értett; miért is bátyjai neki mondták: »Ubir Táz te a helyett, hiába ülj, vess tört a vadakra.« Ubir Táz tört vetett, másod napra rá el is megy és midőn nézi, látja, hogy törbe egy igen nagy medve akadt. Ubir Táz a medvét elszasztotta és elment haza. Midőn hazatért, bátyjai kérdeék tőle: »Mi akadt a törődbe« »A papnak fekete tehene akadt bele« felelé Ubir Táz.⁶⁴

Ubir-Táz

(Részlet Berta Árpád több mint száz évvel későbbi fordításából)

Élt régen három testvér. Kettő közülük eszes volt, a harmadik együgyű. Ubir-Tázna hívták. Ubir-Táz semmihez sem értett.

Egyszer így szóltak hozzá a bátyjai:

– Ubir-Táz, állíts csapdát a vadaknak!

Ubir-Táz csapdát állított. Két napra rá, ahogy kimegy, látja ám, hogy egy nagy medve esett a csapdába. Ubir-Táz kiszabadította a medvét, elengedte, majd hazatért.

– Mi akadt a csapdába? – kérdezték otthon a bátyjai.

– A pap fekete tehene – válaszolta Ubir-Táz.⁶⁵

No. 4.

Bibliai történetek

Jakov ullarĩnĩn tormošo (70. old.) – *Jákob fiainak élete* (157–159. old.)

Josifnen Jegipettä torouĩ (71. old.) – *Józsefnek Egyiptomban tartózkodása* (159. old.)

Josif ötörmändä (72–73. old.) – *József a börtönben* (159–160. old.)

Josifnĩn ötörmännän čıyarĩliũ, zur urĩnya kujĩliũ (73–74. old.) – *Józsefnek kiszabadulása a börtönből és nagyhivatalba tételése* (161–162. old.)

Josifnĩn ayalari Jegipet jirenä ašlik alĩrya eleke bariũ (74. old.) – *József bátyjainak első menete Egyiptom földére gabonáért* (162–163. old.)

Ayalarĩnĩn Josif katĩna ikenče bariularĩ (76–78. old.) – *József bátyjainak második menetele öccsükhöz* (164–166. old.)

Josif üzen ayalarina beldereüe (78–79. old.) – *József megismerteti magát bátyjaival* (166–167. old.)

⁶⁴ Bálint Gábor fordítása, ld. Bálint, *Szövegek*, 123.

⁶⁵ *Ma mentem*, 180.

Azyñ ul turisındayı mäsäl (79–80. old.) – *Példázat a tékozló (kicsapongó) fiúról* (167–168. old.)

Tiñ tüläü turisındayı mäsäl (80–81. old.) – *Példázat az egyenlő fizetésről* (168–169. old.)

Čirkäügä barıb anda keläü betkenče toroıa kiräk (81–82. old.) – *Ha az ember templomba megy, ott kell maradnia, míg az isteni tisztelet bevégeződik* (169–170. old.)

On the linguistic and folklore collections of Gábor Bálint of Szentkatolna among Christian Tatars

Imre BASKI

Sponsored by the Hungarian Academy and encouraged by academicians Ármin Vámbéry and János Fogarasi, in the summer of 1871 Gábor Bálint set out to his journey in the East so that he could study the languages which might help clearing up the relations of the Hungarian language. According to his plans, he was to spend two years at the famous University of Kazan studying Tatar, Mongol and Manju languages. In the meantime however, the chair of Oriental languages was moved to Saint-Petersburg. Despite of the unfavourable change, he decided to stay in Kazan until he learns the Tatar language and gathers sufficient amount of texts for compiling a grammar of the Tatar language.

We tried to evaluate the importance of Gábor Bálint's fieldwork from the point of view of Tatar dialectology. Bálint happened to spend a summer in Kazan among the Christened Tatar, a specific ethnic group of the Kazan Tatars. His collection of songs, tales, riddles, religious texts, and dialectal words was published in three booklets between 1875 and 1877 under the common title *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok* (Kazan Tatar Linguistic Studies). Since he published these Tatar folklore texts with their Hungarian translation only, they remained inaccessible for those not being competent in reading Hungarian.

Rákos Attila

Szentkatolnai Bálint Gábor és a magyar–mongol nyelvhasználat kezdetei a 18–19. században

Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913) munkásságának egyik alapvető részét alkotta az az igyekezete, hogy megtalálja a magyar nyelv eredetét s feltárja a vele rokonságban levő nyelvekkel fennálló kapcsolatokat. Már pályája kezdetén kialakított egy elképzelést, mely szerint a magyar egy nagy nyelvcsaládba tartozik, melyet ő turáninak nevezett.¹ A turáni nyelvekhez sorolta többek között a ma altajinak és finnugornak nevezett nyelveket is, de a hajdani hun nyelvet is. Ennek megfelelően a 19. század utolsó harmadában zajló ugor–török háborúban nem értett egyet egyik féllel sem, a magyar nyelv finnugor és török voltát egyaránt tagadta, s a magyart a turáni nyelvcsalád egy önálló ágaként határozta meg, amelynek azonban a többi ággal közelebbi vagy távolabbi kapcsolatai lettek volna. Igyekezett megtalálni azt a nyelvet, amely szerinte a legközelebbi lett volna a turáni nyelvek közös őséhez, hogy ennek segítségével tanulmányozhassa a magyar nyelv szókincsét és nyelvi jellemzőit. Elképzelései fokozatosan változtak élete során, ahogy újabb és újabb nyelvek tanulmányozásába kezdett bele. Eleinte az 1871–1874 közti kutatóútján közelebről vizsgált mongol nyelvben vélte megtalálni a „kulcsot” turáni elképzeléseihez és a magyar nyelv legközelebbi rokonságához, majd a továbbiakban a Széchenyi Béla gróf 1877-es expedíciójának tagjaként Indiában tanulmányozott tamil (Bálintnál tamul), később pedig a Zichy Jenő gróf 1898-as kaukázusi expedícióján megismert kabard (adige, cserkesz) nyelvet adta hozzá turáni nyelvcsaládjához és jelölte meg mint annak legfontosabb, „legeredetibb” és a magyar nyelv megértéséhez nélkülözhetetlen tagját.

¹ A turáni elnevezés természetesen nem Bálinttól ered, hanem Max Müller (1823–1900) vezette be. Müller részben nyelvi, részben kulturális szempontok alapján meghatározott összefoglaló gyűjtőnévként alkalmazta a nem indoeurópai és nem sémi nyelvekre: „Az úgy nevezett turáni osztálynak egész nagy tömege ragozó vagy agglutinatív nyelvekből áll, és ez a turáni osztály magában foglalja valamennyi európai és ázsiai nyelvet, a mely nem tartozik az árja vagy a sémi családhoz, kivéve – ámbár még ez is kérdés – a sinai nyelvet, s a rokon nyelvjárásokat.” (Müller Miksa *felolvasásai a nyelvtudományról*. Budapest, 1874, 272.) Az elnevezés később megalkotója szándékaitól függetlenül is „nagy karriert” futott be, s részben a *turáni* kifejezés későbbi „lejáratódása” is hozzájárulhatott, hogy Bálint Gábor művei halála után sokak számára tartalmuktól és tudományos értéküktől függetlenül „gyanúsak” számítottak.

Bálint Gábor 1875-ben, nem sokkal kalmükföldi és mongóliai kutatóútja után, még „mongol korszakában” állította össze azt a munkáját, melyben több mint 1000 magyar szó megfelelőjét vélte megtalálni a mongol nyelvben.² Noha ez a mű több tekintetben is új volt, nem Bálint Gábor volt az első, aki mongol–magyar nyelvi egyeztetéssel foglalkozott Magyarországon. A 18–19. században megnövekedett a figyelem a magyar nyelv eredete és más nyelvekkel való kapcsolataira, s ez az érdeklődés több okból is a keleti nyelvek felé fordult. A mongol és a magyar nyelv tipológiai egyezései is belejátszhattak volna ebbe, de inkább a közös történelmi múlt feltételezésének, a közös nomád hun és szkíta ősökbe vetett hitnek volt fontosabb szerepe. Bálint Gábort is leginkább az motiválta, hogy a magyar népnek és nyelvnek olyan rokonokat találjon, akik világtörténelmi szerepüket nézve kellően jelentősek és „arisztokratikusak”, s ódzkodott a szerinte „jelentéktelennek” minősíthető népektől és nyelvektől.

A Bálint Gábor mongol–magyar nyelvhasználati kísérleteit megelőző időszakból négy szerző (Pray György, Beregszászi Nagy Pál, Horvát István és Fogarasi János) egyeztetési próbálkozásairól lesz szó a továbbiakban, valamint a számukra rendelkezésre álló mongol nyelvi forrásokról. A mongol–magyar egyezéseket kereső és találó szerzők jellemzően megelégedtek csupán szavak összevetésével, ez teszi ki a párhuzamok döntő részét, de Fogarasi szórványosan nyelvtani jellemzőket is egybevetett, s Bálint Gábor közösnek vélt képzőket is felsorol. A szerzők általában nem határozták meg közelebbről, hogy miként képzelik el az érintett mongol és magyar szavak közti kapcsolatot: közös alapnyelvből való leszármazás útján-e, esetleg valamilyen irányú közvetlen vagy közvetett kölcsönzéssel a két nyelv egyikéből vagy épp egy harmadikból.

Jelen tanulmánynak nem célja, hogy részleteiben tárgyalja a különböző szerzők által felvetett szavak eredetét, s mélyenszántó etimológiai fejtegetésekbe bocsátkozzon. Erre már csak terjedelmi okokból sem lenne lehetőség, így az egyes szerzők és műveik ismertetésére szorítkozom, csupán néhány konkrét szóval kapcsolatos észrevétellel kiegészítve azokat.

A mongol–magyar nyelvi párhuzamokkal az itt tárgyalt időszak után foglalkozott Budenz József,³ Simonyi Zsigmond,⁴ Munkácsi Bernát,⁵ Gombocz Zol-

² Szentkatolnai Bálint Gábor, *Párhuzam a magyar és a mongol nyelv terén*. Budapest, 1877.

³ Budenz József, A magyar szókincs eredetéhez – szóegyezés adatok főleg a keleti altáji nyelvcsoporthoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 20 (1886) 147–155.

⁴ Siegmund Simonyi, Mongolischen im Ungarischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 1 (1901) 126–128.

⁵ Munkácsi Bernát, Újabb adalékok a magyar nyelv török elemeihez. *Nyelvtudományi Közlemények* 20 (1886) 467–474; Uő, Hun nyelvemlékek szókincsünkben. *Ethnographia* 12 (1901) 396–404; Uő, Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen. *Keleti Szemle* 2 (1901) 186–198; Uő, Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. *Nyelvtudományi Közlemények* 32 (1902) 369–398.

tán,⁶ Németh Gyula⁷ és Ligeti Lajos⁸ is, s munkájuk eredményeként a nyelvtudomány ma úgy véli, hogy mongol–magyar nyelvrokonságról vagy akár csak közvetlen mongol–magyar nyelvi kapcsolatokról nincs szó, a párhuzamos elemek a különböző korszakokban mindkét nyelvvel szoros kölcsönhatásba került török nyelvek közvetítésével, szókölcsonnással jöttek létre: török szavak kerülhettek így a magyar és a mongol nyelvbe egyaránt (ez a többség), illetve az esetleges mongol szavak török nyelveken át juthattak el a magyarba. Az érintett magyar szavak eredetével kapcsolatban a legkönnyebben hozzáférhető és megbízható forrást még mindig *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*⁹ jelenti, de mongol vonatkozású adatokért érdemes nyomon követni a török–magyar nyelvi kapcsolatok frissebb szakirodalmát is.¹⁰

Források a mongol nyelvről

Bálint Gábor kivételével az itt tárgyalt szerzők mongol adataikat nem saját nyelvtudásukra alapozva gyűjtötték össze, hanem nyomtatásban megjelent könyvekre támaszkodtak. Valódi mongol szótár azonban a 19. század első feléig nem állt rendelkezésre Európában, s a korábban megjelent könyvekben fellelhető mongol szószedetek meglehetősen megbízhatatlan forrást jelentettek csak. Ezen szószedetek összeállítói nem beszéltek mongolul, adataikat minden valószínűség szerint sokféle forrásból merítették: utazók, kereskedők, hadifoglyok – mára többnyire elveszett – latin vagy cirill betűs feljegyzéseiből és szóbeli közléseiből. A mongol szavak lejegyzése nem egységes, ugyanazon hangokat többféle írásmód jelölheti, s különböző nyelvek (német, svéd stb.) szokásos helyesírása szerinti hangjelölések keverednek egymással. Nem ritkák a félrehallott, töredékes, rosszul szegmentált kifejezések, gyakoriak a kézirásos szövegek félreolvasásából eredő hibák. Az adatok elsődleges lejegyzői sem igen beszéltek mongolul, valamilyen közvetítőnyelv (orosz, török nyelvek stb.) segítségével kommunikálhattak adatközlőikkel, így sokszor tévedtek a mongol szavak, kifejezések jelentésének megadásakor, s nem példátlan, hogy a közvetítőnyelvek-

⁶ Gombocz Zoltán, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 30 (1912) 31–34; Uő, *Török jövevényszavainkhoz. I. Erdem, ildom, döl és mongol jövevényszavaink kérdése. Magyar Nyelv* 13 (1917) 97–101.

⁷ Németh Gyula, *Mongol elemek a magyar nyelvben. Magyar Nyelvőr* 42 (1913/6) 241–246.

⁸ Ligeti Lajos, *Mongolos jövevényszavaink kérdése. Nyelvtudományi Közlemények* 49 (1935) 190–271 és Uő, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I.* (Budapest Oriental Reprints, A1.) Szerk. Schütz Ödön. Budapest, 1977, 202–283; Uő, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban.* Budapest, 1986.

⁹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* I–IV. Szerk. Benkő Loránd. Budapest, 1967–1984.

¹⁰ András Róna-Tas–Árpád Berta, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian.* (Turcologica, 84.) Wiesbaden, 2011.

ből származó elemek is a mongol adatok közé keveredtek. Az ilyen szószedetek mindezen hiányosságok mellett is rendkívül értékesek a mongol nyelv történetének mai kutatói számára, de ellenőrizhetetlen és megbízhatatlan forrást jelentettek a 18–19. századi nyelvhasználóknak, ami természetesen többször is alaptalan következtetések levonásához vezetett.

A legerjedemesebb és legkönnyebben hozzáférhető mongol szójegyzékek ebben a korban Nicolaes Witsen (1641–1717), Philipp Johann von Strahlenberg (1676–1747) és Peter Simon Pallas (1741–1811) könyveiben voltak megtalálhatók.¹¹ Witsen egy kb. 700 szavas kalmük (nyugat-mongol) és egy kb. 500 szavas másik mongol szójegyzéket közölt,¹² Strahlenberg egy kb. 1400 szavas, szintén kalmük (nyugat-mongol, ojrát) szójegyzéket illesztett a könyvébe,¹³ míg Pallas kétkötetes összehasonlító szótára¹⁴ a feldolgozott 200 nyelv adatai közt három mongol nyelvjárás szavait is közli, s a kalmükökről írt műve is értékes nyelvi adatokat tartalmaz.¹⁵

Az első nyomtatásban megjelent rendszerezett európai könyv a mongol nyelvről Isaak Jakob Schmidt (1779–1847) 1831-es mongol nyelvtana¹⁶ és 1835-ös mongol–német–orosz szótára volt.¹⁷ Mindkettő a korabeli beszélt nyelvtől meglehetősen távol álló írott mongol nyelvvel foglalkozott, ahogy a 19. században Schmidtet követően megjelent többi mongol nyelvtan és szótár is. A beszélt mongol nyelvek első nyelvtanai és szótárai inkább csak a 20. században jelentek meg. Ez alól Bálint Gábor 1876-os, egy cirill betűs burját olvasókönyv szövege alapján készült burját nyelvtana¹⁸ és 1882-ben angol nyelven írt keleti és nyugati mongol nyelvtana jelenthetne kivételt, ami kifejezetten a beszélt nyelvre épül,

¹¹ Rövid összefoglaló a három szerző életéről és itt idézett műveikről: Rákósi Attila, Csak elérhető forrásból! A mongol-magyar nyelvhasználat kezdetei 1. *Nyelv és Tudomány* 2014. június 17. (<http://www.nyest.hu/hirek/csak-elerhető-forrásból>).

¹² Nicolaes Witsen, *Noord en Oost Tartarye*. I–II. Amsterdam, 1692¹, 1705², 1785³. A kalmük szójegyzék az 1705-ös kiadás 297–303. oldalán, a dahúrként megjelölt (de valamilyen másik mongol nyelvből származó) szólista a 68–73. oldalon található. Witsen kalmük szójegyzékéről máig nem készült alapos tudományos feldolgozás, a másikról ld. László Hajnal, Witsen's "Dagur" Material. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994) 279–326.

¹³ Philipp Johann von Strahlenberg, *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730, 137–156. A szójegyzék részletes feldolgozását ld. John R. Krueger, *The Kalmyk-Mongolian Vocabulary in Strahlenberg's Geography of 1730*. Stockholm, 1975.

¹⁴ Peter Simon Pallas, *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*. I–II. Petropoli, 1786, 1789.

¹⁵ Peter Simon Pallas, *Samlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften*. I–II. St. Petersburg, 1776, 1801.

¹⁶ Isaak Jakob Schmidt, *Grammatik der mongolischen Sprache*. St.-Petersburg, 1831.

¹⁷ Isaak Jakob Schmidt, *Mongolisch-deutsch-russisches Wörterbuch*. St.-Petersburg–Leipzig, 1835.

¹⁸ Bálint Gábor, Az éjszaki burját nyelvjárás rövid ismertetése. *Nyelvtudományi Közlemények* 13 (1876) 169–248.

de ez utóbbi – mongol szöveggyűjteményeivel együtt – kéziratban maradt, nem jelent meg a maga korában, csak a 21. században.¹⁹

Az említett terjedelmesebb munkákon kívül számos kisebb forrás is létezett a 18. és 19. század során a mongol nyelvről, de nyelvi adataik mennyisége és jelentősége is többnyire elmarad a korábban említett művekéitől, továbbá nincs igazán nyoma, hogy a magyar szerzők használták volna ezeket.²⁰

Pray György

A mongol és a magyar nyelv összehasonlításával legkorábban Pray György (1723–1801) próbálkozott. 1774-ben jelent meg *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* című munkája,²¹ amelyben a történeti témák mellett több nyelv (a mongol mellett finn, észt, lív, tatár, mordvin, cseremis, votják, csuvas, zürjén, vogul, osztják, szamojéd és török) szavait is megkísérli összevetni a magyarral. Pray összesen 37 mongol szót sorol fel vélt magyar megfelelőikkel, feltüntetve a mongol alakot, a mongol szó latin jelentését s a vele egyeztethetőnek vélt magyar kifejezést.

Az alábbi táblázatban (és a később következő hasonló táblázatokban) félkövér formázás jelöli azokat a szavakat, ahol valóban összefüggés állapítható meg (vagy legalább valószínűsíthető) a mongol és a magyar nyelvi adatok között, még ha ez csak közvetett is. Az így megjelölt szavak mindegyike valamelyik török nyelvből került a magyarba,²² hacsak nincs ettől eltérés jelezve a magyarázatban (például műveltségi- és vándorszavaknál).

	Mongol	Latin	Magyar	Megjegyzések
1	Ark	Foffa	Árok	KalmR. <i>arγ</i> 'öntöző'csatorna'. A szó csak a nyugat-mongol nyelvjárásokban ismert.
2	<i>Artzul</i>	Mucus	Arczul, & Törlő	ST; Mong. <i>arčiyul</i> (< <i>arči</i> - 'tisztít, letöröl'), Kalm. <i>apчyл</i> '(törlő)kendő, törlőrongy'.

¹⁹ *A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With Popular Chrestomathies of both Dialects* by Gábor Bálint of Szentkatolna. Ed. by Ágnes Birtalan. (Budapest Oriental Reprints. Series B, 3.) Budapest, 2009; Ágnes Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts*. Budapest–Elista, 2011.

²⁰ Számos ilyen forrásról további adatok találhatóak: Gerhard Doerfer, *Ältere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte*. (Asiatische Forschungen, 18.) Wiesbaden, 1965.

²¹ Georgius Pray, *Dissertationes historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae, 1774.

²² Nem célja a cikknek pontosan meghatározni, hogy melyik török nyelvből és mikor kölcsönözte a magyar ezeket a szavakat – ez a vonatkozó etimológiai szótárakban megtalálható. Az, hogy a magyarban török eredetűek ezek a szavak, nem jelenti, hogy a mongolban is mindig azok, hanem esetenként a törökbe került mongol eredetű szavakról van szó (a viszonyuk tisztázása szintén meghaladja a cikk kereteit).

3	Arba	Hordeum	Árpa	ST; Mong. <i>arbai</i> 'árpa', Kalm. <i>арва</i> 'zab', KalmR. <i>arwā</i> 'árpa'.
4	Acfie	Frater natu min	Ocfe	ST; Mong. <i>acī</i> , Kalm. <i>ач</i> 'unoka'.
5	Alema	Malum	Alma	ST; Mong. <i>alim-a</i> , Kalm. <i>альмн</i> 'alma'.
6	Arslan	Leo	Orofzlány	ST; Mong. <i>arsalang</i> , Kalm. <i>арслн</i> 'oroszlán'.
7	Aluku	Foramen	Lyuk, & Lik	ST; Mong. <i>aluq-a</i> , Kalm. <i>алх</i> 'kalapács'. Strahlenbergnél valószínűleg hibásan szerepel a 'die Degen Scheide' jelentés.
8	Budza	Triticum	Buza	ST; Mong. <i>buyudai</i> 'búza', Kalm. <i>буудя</i> 'gabona'.
9	Chun	Maſculus in quibusdam animalibus	Kun, & Kan	ST; Mong. <i>kümün</i> , Kalm. <i>күмн, күн</i> 'ember, férfi'.
10	Khöbnek	Pallium	Köpeneg	ST; Mong. <i>kebeneg</i> '(eső)köpeny', KalmR. <i>kewnæg, kemnæg</i> 'nemezköpeny'.
11	Kumolach	Lupulus	Komló	ST; Ez a török eredetű szó nem ismeretes a mongol nyelvekben, de könnyen bekerülhetett véletlenül is egy kalmük gyűjtésbe, hiszen a környező török nyelvekben megtalálható (pl. tatár <i>колмак</i> , kazak <i>құлмақ</i> 'komló').
12	Dahn	Equitatus	Dandár	ST; Azonosítatlan szó.
13	Em	Femella	Eme	ST; Mong. <i>em-e</i> , Kalm. <i>эм</i> 'nő, nőtény'.
14	Kindur	Cannabis	Kender	ST; Mong. <i>kinjir</i> 'kender', Kalm. <i>кенчр</i> 'rongy, kendő'. Az, hogy a lejegyzett szóban <i>d</i> szerepel, inkább török nyelvű adatra utal mint mongolra.
15	Gar	Brachium	Kar	ST; Mong. <i>γar</i> , Kalm. <i>hap</i> 'kar, kéz'.
16	Uck	Magnus	Nagy, & Ük	ST; Mong. <i>yeke</i> 'nagy', Kalm. <i>ук</i> 'nagy'.
17	Uftek	Coma	Üftök	ST; Mong. <i>üsün</i> 'haj, szőr', Kalm. <i>γчн</i> 'haj, szőr'.
18	Kalpack	Pileus	Kalpag	KalmR. <i>xalwγ</i> 'magas, négyszögletes női fejfedő'.
19	Kilin	Purpureus color	Kilin prífcum	ST; Mong. <i>kileng</i> , Kalm. <i>килн</i> 'bársony'.
20	Saár	Falvus	Sárga	ST; Mong. <i>sir-a</i> 'sárga', Kalm. <i>шар</i> 'sárga'.
21	Kökő	Cæruleus	Kük, & Kek	ST; Mong. <i>köke</i> 'kék', Kalm. <i>көк</i> 'kék'.
22	Puztoi	Defertum	Pufzta	Az adat az orosz <i>нечмоу</i> 'üres' szó, ami nem ismeretes jövevényszóként sem a mongol nyelvekben, így bizonyára tévedésből kerülhetett a mongol szavak közé, pl. az adatgyűjtéskor használt orosz közvetítőnyelv révén. A szláv eredetű magyar <i>puszta</i> szóval egyezik.
23	Schere	Cerevifia	Ser	ST; Mong. <i>sir-a</i> 'sárga', Kalm. <i>шар</i> 'sárga'.

24	<i>Ofz/zom</i>	Bibo	Ifzom	ST; Mong. <i>uyu-</i> 'iszik' + <i>-ysan</i> NOMEN PERFECTI, Kalm. <i>yy-</i> 'iszik' + <i>-ch</i> NOMEN PERFECTI.
25	<i>Czege</i>	Tunica	Zege Siculis	ST; Mong. <i>čengme, čembe</i> 'gyapjúsövet, -ruha', Kalm. <i>чeмгe</i> 'posztó'.
26	<i>Sabar</i>	Lutum	Sár	ST; Mong. <i>sibar</i> , Kalm. <i>uaep</i> 'sár, agyag'.
27	<i>Tzida</i>	Hafta, jaculum	Dfida	ST; Mong. <i>jida</i> , Kalm. <i>жид</i> 'lándzsa, kopja'.
28	<i>Sakol</i>	Barba	Szakál	ST; Mong. <i>saqal</i> 'szakáll, bajusz', Kalm. <i>сакл</i> 'szakáll'.
29	<i>Teuve</i>	Camelus	Teve	ST; Mong. <i>temege</i> 'teve', Kalm. <i>memə</i> 'teve'.
30	<i>Taka</i>	Gallina	Tyuk, & Tik	ST; Mong. <i>takiy-a</i> 'tyúk', Kalm. <i>maka</i> 'tyúk'.
31	<i>Dagaru</i>	Grus	Daru	ST; Mong. <i>toɣuruu</i> , Kalm. <i>могрун</i> 'daru (madár)'
32	<i>Thöö</i>	Tubus	Tfö, & Tfüv	ST; Nem azonosított szó.
33	<i>Ucker</i>	Bos	Ökör	ST; Mong. <i>üker</i> , Kalm. <i>үкp</i> 'szarvasmarha'.
34	<i>Une</i>	Juvenca	Ünö	ST; Mong. <i>üniye</i> , KalmR. <i>үнē, ünēn</i> 'tehén, szarvasmarha'.
35	<i>Kuffür</i>	Falx putatoria	Katzor	ST; Mong. <i>qusuɣur</i> , Kalm. <i>хысyp</i> 'kaparó, vaka-ró (szerszám), borotva'.
36	<i>Tara</i>	Frumentum tritum	Dara	ST; Mong. <i>tariy-a</i> 'gabona', Kalm. <i>мәpән</i> 'gabona, kenyér'.
37	<i>Dfür</i>	Domus	Tfür horreum	ST; Mong. <i>ger</i> , Kalm. <i>зep</i> 'jurta, ház'.

Noha Pray nem jelöli meg közvetlenül forrásait, látható kapcsolatot lehet találni Strahlenberg kalmük szójegyzékével, s szinte az összes Pray által felsorolt szó megtalálható nála. Csupán három kivétel van (*Ark*, *Kalpack* és *Puztoi*), ami azt mutatja, hogy felhasznált valamilyen más forrást is – ezt azonban egyelőre nem sikerült egyértelműen azonosítani. A Strahlenbergtől átvett szavak írásmódja sokszor eltér az eredetitől, s láthatólag Pray nemcsak a helyesírást érintő rendszeres változtatásokat hajtott végre (például Strahlenberg *ch*-ja helyett *kh*), hanem több esetben mintha közelíteni próbálta volna a mongol szó alakját az általa feltételezett magyar megfelelőjéhez. Az alábbi táblázat mutatja az ilyen jellegű eltéréseket:

Pray		Strahlenberg	
Mongol	Magyar	Kalmük	Német
<i>Acfie</i>	Ocfé	<i>Acie</i>	ein Verwandter
<i>Khöbnek</i>	Köpeneg	<i>Chæbnæch</i>	ein Mantel
<i>Kumolach</i>	Komló	<i>Kumælack</i>	der Hopffen
<i>Kindur</i>	Kender	<i>Kindſchur</i>	der Hanff

<i>Uck</i>	Nagy, & Ük	<i>Ike, Yke</i>	groß
<i>Uftek</i>	Üftok	<i>Utfu</i> ²³	das Haar
<i>Ofz/zom</i>	Ifzom	<i>Offon</i>	trinken
<i>Tzida</i>	Dfida	<i>Schida</i>	die Pique, langer Spieß
<i>Sakol</i>	Szakál	<i>Tsakall, Zakall</i>	der Bart
<i>Teuve</i>	Teve	<i>Themæ, Temæ</i>	das/ein Cameel
<i>Dagaru</i>	Daru	<i>Togoru</i>	Kranich
<i>Dfür</i>	Tfür horreum	<i>D-Gir, Gerr</i>	das Haus

Noha a magyar és a mongol szavak összefüggéseinek részletes elemzését a korábban említett módon itt nincs lehetőség megejteni, annyi mindenképpen megállapítható, hogy a felsorolt 37 szóból 23 esetén a nyelvtudomány mai véleménye szerint is fennáll a szavak közös eredetének lehetősége. Ebbe beleértendők a *Kumolach* és *Kalpack* szavak is, amelyek mongol nyelvből nem, csak törökből mutathatók ki, de mindenképpen összefüggenek magyar megfelelőikkel, továbbá a *Puztoi* is egyezik a szláv eredetű *pusztá* szavunkkal. A többi egyező szó azonban mind megtalálható török nyelvekben is, s nyelvünk török eredetű szavai közt tartja őket számon a nyelvtudomány. A mongol nyelvbe döntő többségük szintén különböző török nyelvekből került más-más időben, s ha akad is olyan, amely végső soron mongol eredetű (nem minden török–mongol egyezésnél dönthető el egyértelműen az esetleges átvétel iránya), a magyarba az is török nyelvi közvetítéssel kerülhetett. Az arányokat figyelembe véve tehát Pray György jó megfigyelőnek bizonyult, noha természetesen nem állt rendelkezésre megfelelő módszer és adat, hogy sejtéseit megbízhatóan igazolja vagy cáfolja.

Beregszászi Nagy Pál

Beregszászi Nagy Pál (1750 k.–1828) számos művében foglalkozott a magyar-nak a keleti nyelvekkel való kapcsolataival, párhuzamokat vonva többek között a török, a perzsa, az arab és a héber nyelvvel. 1796-ban megjelent *Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen* című művében más nyelvek mellett mongol szópárhuzamokat is tárgyalt: 81 kalmük-mongol („Kalmueckisch-Mungalisch”) szót sorol fel vélelmezett magyar párjával.²⁴

²³ Ahogy Strahlenberg számos adatánál, itt is elírás történhetett: a szót a szerző valószínűleg *Uffu* (Mong. *üsü* ’szőr, haj’) vagy *Ufu* (Mong. *üsütü* ’szőrös, hajas’) formában szerette volna lejegyezni.

²⁴ Paulus Beregszászi, *Über die Ähnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen*. Leipzig, 1796, 125.

Adatainak forrásaként Strahlenberg művét,²⁵ illetve Pallas nyelvhasználó szótárát²⁶ és a kalmükökről írt könyvének első kötetét²⁷ adja meg (ez utóbbi második kötete csak később, 1801-ben jelent meg). A nyelvhasználó szótárból az abban szereplő három mongol nyelvjárás közül a 135. (mongol) és 137. (kalmük) sorszám alatti nyelveket említi, de nem szól a 136. számú burjátról. A teljes szójegyzék az alábbi táblázatban látható:

	Kalmük-mongol	Német	Magyar	Magyarázat
1	<i>eme</i>	Weib, Weibchen	eme (<i>eme difznó</i> , fűs femina)	ST; Mong. <i>eme</i> , Kalm. <i>эм</i> 'nő, nőtény'.
2	<i>acha</i>	Bruder	öcs, öcfe oder öts, ötfé	ST; Mong. <i>aq-a</i> , Kalm. <i>ax</i> 'báty'.
3	<i>arbabuda</i>	die Gerste	árpa, árpa-buza	ST; Mong. <i>arbai</i> 'árpa', <i>buyudai</i> 'búza', Kalm. <i>apɕa</i> 'zab', <i>бугда</i> 'gabona', KalmR. <i>arwā</i> 'árpa', KalmR. <i>būd'ā</i> , <i>būd'ā</i> 'búza, gabona'.
4	<i>aci</i>	ein Verwandter, Bruder	ötfé	ST; Mong. <i>ači</i> , Kalm. <i>ач</i> 'unoka'.
5	<i>alema</i>	Apfel	alma	ST; Mong. <i>alim-a</i> , Kalm. <i>альмн</i> 'alma'.
6	<i>artfchi</i>	murren, fnorren	harfög	ST; Mong. <i>arjai</i> 'vicsorog, durva, érdes', Kalm. <i>apɕa-</i> 'durva, érdes', <i>apɕanh-</i> 'fogát mutatja (pl. nevetéskor)'.
7	<i>arslan</i>	lőwe	orofzlán	ST; Mong. <i>arsalang</i> , Kalm. <i>арслн</i> 'oroszlán'.
8	<i>apocha</i>	fűh betrüben	bűfűl	ST; Nem egyértelműen azonosított szó.
9	<i>amedo</i>	bleiben	marad	ST; Mong. <i>amidu</i> , Kalm. <i>амд</i> 'élő'.
10	<i>arul</i>	die Spindel	orfő	ST; Mong. <i>egeregül</i> , Kalm. <i>эргүл</i> 'orsó'.
11	<i>arabai</i>	Gerftengűseße	árpa-káfa	ST; Mong. <i>arbai</i> 'árpa', Kalm. <i>apɕa</i> 'zab', KalmR. <i>arwā</i> 'árpa'.
12	<i>bu</i> oder <i>boh</i>	eine Flinte	puska	ST; Mong. <i>buu</i> , Kalm. <i>бу</i> 'fegyver, puska' (< kínai).
13	<i>burtza</i> oder <i>burtzak</i>	Erbfe, Erbfin	borfő, borfők	ST; Mong. <i>burčay</i> , Kalm. <i>бурчэ</i> 'borsó'.

²⁵ Strahlenberg, *i. m.*.

²⁶ Pallas, *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*.

²⁷ Pallas, *Sammlungen historischer Nachrichten*.

14	<i>chaara, khaara</i>	fluchen	káromol, káromkodik	ST; Mong. <i>xariya-</i> , Kalm. <i>xapa-</i> 'átkoz(ódik), káromol'.
15	choebnech	Regen-Mantel	köpenyeg	ST; Mong. <i>kebeneg</i> '(eső)köpeny', KalmR. <i>kewnæg, kemnæg</i> 'nemezköpeny'.
16	<i>cha</i>	wo?	há, hová	ST; Mong. <i>qamiy-a, qay-a, qa</i> , Kalm. <i>xama, xa</i> 'hol, hová'.
17	<i>dohla</i>	finger	dalol	ST; Mong. <i>dayula-</i> , Kalm. <i>dyyl-</i> 'énekel'.
18	<i>dzalo</i>	Handfchrift, Contrakt, Unterpfand	zálog	ST; A megadott jelentés valószínűleg tévedés a Mong. <i>jalayu</i> , Kalm. <i>zaly</i> 'fiatal, férfi' helyett.
19	<i>dodadghi</i>	widerrufen, lâugnen	tagadni	ST; Mong. <i>dayuda-</i> , Kalm. <i>dyyd-</i> 'hív, hangosan olvas/mond'.
20	<i>gardugaku</i>	Wafflerkanne	kárt	ST; A megadott jelentés valószínűleg a cselekvésnek és tárgyának összetévesztésével keletkezett. Mong. <i>gar-tu ugiyaqu</i> , Kalm. <i>hapm yhax</i> 'kézben mos'. ²⁸
21	<i>gerky</i>	der Leuchter	gyertya, ein Licht	ST; Mong. <i>ger-e</i> 'fény' + <i>ki-</i> 'csinál' ²⁹ , KalmR. <i>ger</i> 'fáklya'.
22	<i>ire</i>	komm her	jere, jer, djere, djer, gyere	ST; Mong. <i>ire-</i> , Kalm. <i>up-</i> 'jön'.
23	<i>irrene</i>	gehen	járni, (iramodni)	ST; Mong. <i>ire-</i> 'jön' + <i>-nei</i> PRAESENS FUTURI, Kalm. <i>up-</i> 'jön' + <i>-hə</i> PRAESENS FUTURI.
24	<i>kudfa</i>	bellen	kutya, Hund	ST; Mong. <i>quča-</i> , Kalm. <i>xyu-</i> 'ugat'.
25	<i>kihr</i>	fuchen, hervorfuchen	keres	ST; Azonosítatlan szó.
26	<i>kufzur</i>	der Hobel	kőfzörű, womit man etwas fchleift	ST; Mong. <i>qusuγur</i> , Kalm. <i>xyccp</i> 'kaparó, vakaró (szerszám), borotva'.
27	kumaelak	der Hopfen	komló , Plural. komlók	ST; Lásd Pray 11. szavát.
28	kindfchur	der Hanf	kender	ST; Lásd Pray 14. szavát.
29	nochvi buda	Roggen, Korn	buza , Weizen	ST; Mong. <i>noqai</i> 'kutya', <i>buday-a</i> 'gabona, kása, gabonából készült étel' vagy <i>buyudai</i> 'búza', Kalm. <i>dyydā</i> 'gabona' vagy <i>dydan</i> 'lisztel készült leveses étel', KalmR. <i>būd'ā</i> , <i>būd'ā</i> 'búza, gabona' vagy <i>budān</i> 'lisztel készült étel'.

²⁸ Krueger, *i. m.*, 84.²⁹ Krueger, *i. m.*, 86.

30	<i>nevra</i>	nennen, heißen, Namen geben	nevez, (név Name)	ST; Mong. <i>ner-e</i> , Kalm. <i>нeph</i> 'név'.
31	<i>nuuhr</i>	wachsen	nó, nól	ST; Mong. <i>niyur</i> , Kalm. <i>нyp</i> 'arc'.
32	<i>offon</i>	trinken	inni für ifzni, o. ifzom, ich trinke	ST; Lásd Pray 24. szavát.
33	<i>fchara</i>	gelb	fárig, fárga	ST; Mong. <i>sir-a</i> 'sárga', Kalm. <i>уap</i> 'sárga'.
34	<i>fsu</i>	der Siß	fzék	ST; Mong. <i>sayu-</i> , Kalm. <i>cy-</i> 'ül'.
35	<i>fchara, fschere</i>	das Bier	fer	ST; Mong. <i>sir-a</i> 'sárga', Kalm. <i>уap</i> 'sárga'.
36	<i>fachal, tzakall, zakall</i>	der Bart	fzakál	ST; Mong. <i>saqal</i> 'szakáll, bajusz', Kalm. <i>сaxл</i> 'szakáll'.
37	<i>fcharr</i> oder <i>faar</i>	ein Ochs	före	ST; Mong. <i>šar</i> , Kalm. <i>уap</i> 'ökör'.
38	<i>falki</i>	Wind	fzél, Dim. fzéлке, fzeletske	ST; Mong. <i>salki(n)</i> , Kalm. <i>салькн</i> 'szél'.
39	<i>fchikis</i> oder <i>zikis</i>	Zucker	tzukor	ST; Mong. <i>čikir</i> , <i>siker</i> , Kalm. <i>уукp</i> 'cukor'. Nemzetközi műveltség szó (< óind <i>šarkarā</i> 'szemcsés cukor').
40	<i>fatican</i>	Korduanleder	fzatján	ST; Nemzetközi műveltség szó (< per- zsa <i>sahtiyān</i> 'kecskebőr'). Nincs adat rá a mongolból, s a lejegyzett hangalak sem illeszkedik a mongol fonotaktikai rendszerbe.
41	<i>forga</i>	lernen	fzorgalom, Fleiß	ST; Mong. <i>sur-</i> , Kalm. <i>сyp-</i> 'tanul, kérdesz', <i>surγa-</i> , Kalm. <i>cyph-</i> 'tanít'.
42	<i>folodi</i>	laufen	fzalad	ST; Nem azonosított szó Strahlen- bergtől.
43	<i>fchida</i>	die Pique, langer Spieß	dzfida	ST; Mong. <i>jida</i> , Kalm. <i>жуид</i> 'lánd- zsa, kopja'.
44	<i>taka</i>	Huhn, Henne	tik, tyuk	ST; Mong. <i>takiy-a</i> 'tyúk', Kalm. <i>така</i> 'tyúk'.
45	<i>tzakuhr</i> (<i>takur</i>)	bunt	tarka	ST; Mong. <i>čouqur</i> , <i>čoqur</i> , Kalm. <i>уоохp</i> 'tarka, foltos'.
46	<i>tfchi</i>	du	te	ST; Mong. <i>či</i> , Kalm. <i>чу</i> 'te'.
47	<i>tzara matfchin</i>	Meer-Kaße	tengeri-matska	ST; Mong. <i>sarmayčín</i> , Kalm. <i>cap-</i> <i>мөчн</i> 'majom'.
48	<i>uker</i> oder <i>une</i>	Rind, Kuh	ökör, ünö	ST; Mong. <i>üker</i> , Kalm. <i>үкp</i> 'szarvas- marha', Mong. <i>üniye</i> 'tehén'.
49	<i>uwan</i> oder <i>wan</i>	Fürft	Bán	ST; Mong. <i>wang</i> , KalmR. <i>waγ</i> 'her- ceg' (< kínai).

50	<i>urula</i>	Amboß	ülő	ST; Mong. <i>urala-</i> , Kalm. <i>урл-</i> 'kéz-műves munkát végez'. ³⁰
51	<i>urun</i>	Bohrer	fúró	ST; Mong. <i>örüm</i> , Kalm. <i>өрм</i> 'fűrő'.
52	<i>ufchina</i>	die Vesper-Zeit, Jausen	ozlonna	ST; A szó az orosz <i>ужин</i> 'vacsora' megfelelője, tévedésből került Strahlenberg mongol adatai közé.
53	<i>zuracha</i>	ein Hecht	tfuka	ST; Mong. <i>čuruqai</i> , Kalm. <i>цурх</i> 'csuka'.
54	<i>abu, babai</i>	Vater	apa, papa	ST; PT; Mong. <i>abu</i> , Kalm. <i>аав, баав</i> 'apa'.
55	<i>tfchira</i>	Antliz	ortza	PT; Mong. <i>čirai</i> , Kalm. <i>чирэ</i> 'arc'.
56	<i>uge</i>	Wort	ige	PT; Mong. <i>üge</i> , Kalm. <i>үг</i> 'szó'.
57	<i>zula</i>	Stern	tfíllag	Mong. <i>jula</i> , Kalm. <i>зүл</i> 'mécses'.
58	<i>tengis</i>	das Meer	tenger	ST; Mong. <i>tenggis</i> , Kalm. <i>теггс</i> 'tenger'.
59	<i>ebefin</i>	Kraut, Gras	pálínt, páfít	ST?, PS?; Mong. <i>ebesün</i> , Kalm. <i>өвсн</i> 'fű'.
60	<i>chara-modun</i> oder <i>tfchara-fu</i>	die Eiche	tfér-fa	Mong. <i>qara modun</i> 'vörösfenyő (= fekete fa)', KalmR. <i>хар модн</i> 'tölgy'.
61	<i>dzifimis</i>	Frucht, Obfít	djümóts, gyümólt,	Mong. <i>jimis</i> 'gyümölcs'.
62	<i>chutfcha</i>	Widder, Hammel	kos	ST; Mong. <i>quča</i> , Kalm. <i>хүч</i> 'kos'.
63	<i>ideku</i>	die Speife	étek	Mong. <i>ide-</i> 'eszik' + <i>-kü</i> NOMEN FUTURI, vagy <i>idege(n)</i> 'étel', Kalm. <i>ид-</i> 'eszik' + <i>-x</i> NOMEN FUTURI, vagy <i>идэн</i> 'étel'.
64	<i>dodolchu</i>	língen	dudolni	ST; Mong. <i>dayu dayula-</i> 'dalt énekel' + <i>-qu</i> NOMEN FUTURI, Kalm. <i>дү дүүл-</i> 'dalt énekel' + <i>-x</i> NOMEN FUTURI.
65	<i>atza</i>	gieb, gieb her	atztza, adfza	Mong. <i>ača</i> , KalmR. <i>atsⁿ, asⁿ</i> 'add (ide)!'.
66	<i>kogol-dzfirgina</i>	Taube, junge Taube	galamb-tfirke	Mong. <i>kegürjigene</i> , <i>kögüljirgene</i> , Kalm. <i>көглжрhn</i> 'galamb, gerle'.
67	<i>wedre</i>	Maaß, eine Art Maaß	veder	Az orosz <i>ведро</i> 'vödör' megfelelője. Nem adatolható mongolból. A magyarban szláv eredetű.
68	<i>tergeny</i>	die Fuhre, Fracht	tergenye	Mong. <i>terge(n)</i> , Kalm. <i>тергн</i> 'szekér, kocsi'.

³⁰ Krueger, *i. m.*, 136.

69	<i>dogarna</i>	der Donner	dörgés	Mong. <i>dayu γar-</i> 'hangot ad ki' + <i>-nai</i> PRAESENS FUTURI, KalmR. <i>dūγ^{pr}r-</i> 'hangot ad ki' + <i>-nā</i> PRAESENS FUTURI.
70	<i>dunlachu</i>	längen	danolni	Mong. <i>dayula-</i> 'énekel' + <i>-qu</i> NOMEN FUTURI, Kalm. <i>ᠳᠦᠯᠠ-</i> 'énekel' + <i>-x</i> NOMEN FUTURI.
71	<i>baina</i>	ift, es ift	van, vagyon	Mong. <i>bayi-</i> 'van, létezik' + <i>-nai</i> PRAESENS FUTURI, Kalm. <i>ᠪᠠᠭᠢ-</i> 'van, létezik' + <i>-nə</i> PRAESENS FUTURI.
72	<i>ende</i>	hier, hieher	ide	Mong. <i>ende</i> , Kalm. <i>ᠡᠨᠳᠡ</i> 'itt, ide'.
73	<i>ta</i>	ihr	ti	PT; Mong. <i>ta</i> , Kalm. <i>ma</i> 'ti, Ön'
74	<i>uendür</i>	ein Riefe	tündér	PS; Mong. <i>öndür</i> , Kalm. <i>ᠬᠥᠨᠳᠦᠷ</i> 'magas'.
75	<i>fchalbuuri</i>	Hofen von groben Tuch	falavari	Kalm. <i>шалвар</i> 'nadrág'. Nemzetközi vándorszó (< perzsa <i>šalwār</i> 'nadrág', oszmán török <i>şalvar</i> 'bő, bugygyos nadrág' stb.):
76	<i>güün</i>	die Stutte	kantza	Mong. <i>gegün</i> , <i>gegüü</i> , Kalm. <i>ᠭᠡᠭᠦᠨ</i> 'kanca'.
77	<i>motfchagi</i>	Schilfbüfen	motfár	PS; Azonosítatlan szó.
78	<i>chuduk</i>	Wassergräben vagy Brunnen	kút, Plural. kutak	ST; Mong. <i>quduγ</i> , Kalm. <i>хүдᠡ</i> 'kút'.
79	<i>oros</i>	Roggen	rozs	Elképzelhető, hogy az orosz <i>рожь</i> 'rozs' szó megfelelője (nem ismeretes ilyen jövevényszó a mongolban), de lehet a mongol/kalmük <i>opc</i> 'orosz' szó is egy félreértés következtében (pl. orosz eredetű gabona).
80	<i>zoktui</i>	ein Ueberläufer	lőkött	PS; Mong. <i>jūyutu-</i> , <i>jūputaya-</i> , <i>jūytaγa-</i> '(meg)szökik'.
81	<i>oorga</i>	eine Schlinge	hurok	PS; Mong. <i>ury-a</i> , <i>uγury-a</i> , Kalm. <i>yyph</i> 'botospányva'.

Beregszászi pontosabban követi forrásait, mint Pray, egy-két kivételtől eltekintve (például *nochoy buda* helyett *nochvi buda*) eredeti helyesírással veszi át a szavakat, s megtartja a megadott jelentéseket is. Legfeljebb olyan változtatásokat tesz, mint Strahlenberg német egyes szám 1. személyű igealakjainak szótári formára alakítása (például *ich bleibe* alakból *bleibenre*). Elképzelhető, hogy felhasználta Pray korábban megjelent ötleteit is, de erre nem utal közvetlenül – mindenesetre van egyezés és eltérés is kettejük szolistájában. Így például Pray az *öcs* szót Strahlenberg *Acie* (Mong. *ači*, kalmük *ay* 'unoka') szavával, míg Beregszászi ugyanezt az *Acha* (Mong. *aq-a*, kalmük *ax* 'báty') szóval egyezteteti (egyik sem helytálló).

Ahol Beregszászi forrásai (Strahlenberg vagy Pallas) hibáztak egy-egy mongol kifejezés hangalakjának vagy jelentésének lejegyzésénél, ott természetesen ő is könnyen téves eredményre jut. Strahlenberg *Amedo* alakban és *ich bleibe* 'maradok' jelentéssel megadott szavát a magyar *marad* szóval párosítaná, ami hibás alapra épül, mert a mongol szó (Mong. *amidu*, Kalm. *амд*) valódi jelentése 'élő'.³¹ Hasonlóan téves adatokon alapulhat a *kihr* párosítása a *keres* szóval, mert nem ismert ilyen alakú és jelentésű mongol szó (a Strahlenbergtól átvett adat már az eredeti forrásban torzulhatott).

Ha egy szót több jelentéssel vagy jelentésárnyalatban is megtalál a szerző, természetesen azt a jelentést választja, amelyikhez a legkönnyebben tud magyar megfelelőt illeszteni. Így az *uendür* formában szerepelő szót (Mong. *öndür*, Kalm. *өндүр* 'magas(ság)') Beregszászi *Riefe*, azaz 'óriás' jelentéssel adja meg, ami nem szerepel Pallas összehasonlító szótárában (a szó a *Бысота* 'magasság' címszónál *Юндюрь* alakban áll), s Strahlenbergnél sem (*Undur*, jelentése *groß* 'nagy'), viszont előfordul Pallas *Samlungen*-jében egy glossza magyarázatként.³² Ez utóbbi adat választásával Beregszászi könnyebben – bár még mindig kevéssé meggyőzően – vonhatta párhuzamba a kalmük szót a magyar *tündérrel* (az óriás és a tündér egyformán mesebeli lények).

Végeredményben Beregszászi több szópárosítása is helyesnek mondható, ezek azonban szintén török eredetű vagy közvetítésű szavak a magyarban, esetleg nemzetközi vándorszavak, vagy épp sem nem mongol, sem nem török, hanem szláv kifejezések, mint a magyar *veder* szóval egyeztetett *wedre*. Utóbbi nyilván az orosz *ведро* 'vödör' szót takarja, s csak tévedésből került a kalmük szavak közé (kalmükül a vödör ma mongol eredetű szóval *цүүл*). Noha számszerűen egy kicsivel több megalapozott párhuzamot sorolt fel Praynél, de arányaiban kevesebbet: Pray szavainak több mint felénél van kapcsolat, míg Beregszászinál egyharmadnál is kevesebbnél. A helyes megállapítások közé sorolhatók az olyan adatok is, ahol a megadott szó ugyan csak tévedésből lett mongolnak minősítve, de ettől függetlenül összefüggésben van magyar megfelelőjével (például *ufchina* 'uzsonna' és orosz *ужин* 'vacsora', vagy a *veder* és az orosz *ведро* 'vödör').

³¹ A tévedés itt könnyen lehet, hogy nem is a kalmük adatközlő, hanem egy európai forrás félreértéséből származik. Witsen kalmük szólistájában ugyanis szintén szerepel az *Amida* szó a holland 'hy leeft' jelentéssel, ami magyarul 'ő él'. A *leeft* nincs messze az angol *left* '(meg)maradt' szótól, s könnyen lehet, hogy egy kellő holland nyelvismeret nélküli másoló félreértése került át Strahlenberg adatai közé. Witsen, *i. m.*, I. 299.

³² Pallas, *Samlungen historischer Nachrichten*, I. 12.

Horvát István

Kora ismert történészeként Horvát István (1784–1846) időnként nyelvi témájú kérdésekkel és nyelvújítással is foglalkozott. Az általa szerkesztett *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratban rendszeresen jelentetett meg könyvismertetéseket is, s 1835-ben recenzálta Isaak Jakob Schmidt *Grammatik der Mongolischen Sprache* című nyelvtanát.³³ Schmidt művének megjelenését nagy lelkesedéssel fogadta a szerző, mert új adatokat remélt belőle a mongolok és a magyarok közös eredetével kapcsolatosan, amit mindkét nép közös hun gyökereire vélt visszavezetni.

Horvát István nem titkolta, hogy szívesen mutatna ki rokonságot a mongol és a magyar nyelv között, s ezt szemléltetendő illesztett írásába egy mongol–magyar szójelistát. Strahlenberg szójegyzéke mellett Schmidt nyelvtanát és más, konkrétan meg nem nevezett műveket is említ, mint amelyek mongol–magyar szóegyeztetések kimutatásához felhasználhatók, de láthatólag szinte csak Strahlenberg szavai közül válogatott. Forrásának helyesírását nagyrészt megtartja (ahol a forrás azonosítható), ugyanakkor nem közli az eredetileg megadott jelentéseket, csak a magyar párhuzamokat.

	Mongol	Magyar	Magyarázat
1	<i>Alema</i>	Alma	ST; Mong. <i>alim-a</i> , Kalm. <i>альмн</i> 'alma'.
2	<i>Aba</i>	Apa	ST; Mong. <i>abu</i> , Kalm. <i>аав</i> 'apa'.
3	<i>Arba-Buda</i>	Árpa	ST; Lásd Beregszászi 3. szavát.
4	<i>Atschiga</i>	Atya	Mong. <i>ečige</i> , Kalm. <i>эцк</i> 'apa, atya'.
5	<i>Boss</i>	Botsát	ST; Mong. <i>bos-</i> , Kalm. <i>бос-</i> 'felkel' (?)
6	<i>Boliydh</i>	Bólyong	ST; Azonosítatlan szó.
7	<i>Burtzak</i>	Borsó	ST; Mong. <i>burčaq</i> , Kalm. <i>бурчэ</i> 'borsó'.
8	<i>Burunkuy</i>	Borúl	ST; Mong. <i>bürüŋküi</i> , Kalm. <i>бүрүкэ</i> 'sötét'.
9	<i>Saptzchilnai</i>	Tsapolok	ST; Mong. <i>čabčila-</i> 'vagdal' + <i>-nai</i> PRAESENS FUTURI, Kalm. <i>чавч-</i> 'vagdal' + <i>-на</i> PRAESENS FUTURI.
10	<i>Dohla</i>	Dalol	ST; Mong. <i>dayula-</i> , Kalm. <i>дуул-</i> 'énekel'.
11	<i>Dschida</i>	Dsida	ST; Mong. <i>jida</i> , Kalm. <i>жүд</i> 'lándzsa, kopja'.
12	<i>Aeme, Eme</i>	Eme	ST; Mong. <i>em-e</i> , Kalm. <i>эм</i> 'nő, nőstény'.
13	<i>Ere</i>	Ere	ST; Mong. <i>er-e</i> , Kalm. <i>эп</i> 'férfi, hím'.
14	<i>Urun</i>	Furó	ST; Mong. <i>örüm</i> , Kalm. <i>өрм</i> 'fűrő'.
15	<i>Cha</i>	Há, Hová	ST; Mong. <i>qamiγ-a</i> , <i>qay-a</i> , <i>qa</i> , Kalm. <i>хама</i> , <i>ха</i> 'hol, hová'.

³³ Horvát István, Könyvesmértetés. *Grammatik der Mongolischen Sprache. Tudományos Gyűjtemény* 8 (1835) 105–108.

16	<i>Üge</i>	Ige	PT; Mong. <i>üge</i> , Kalm. <i>үг</i> 'szó'.
17	<i>Ikiri</i>	Iker	Mong. <i>iker-e</i> , <i>ikir-e</i> , Kalm. <i>укр</i> 'iker'.
18	<i>Une</i>	Inó	ST; Mong. <i>üniye</i> 'tehén'.
19	<i>Ghar</i>	Kar	ST?, PT?; Mong. <i>γar</i> , Kalm. <i>hap</i> 'kar, kéz'
20	<i>Kahra</i>	Káromkodik	ST; Mong. <i>xariya-</i> , Kalm. <i>xapa-</i> 'átkoz(ódik), káromol'.
21	<i>Chaisen</i>	Kazán	PS?; Mong. <i>qayisu(n)</i> , Kalm. <i>хәәш</i> 'fazék'.
22	<i>Kökü</i>	Kék	ST?; Mong. <i>köke</i> 'kék', Kalm. <i>көк</i> 'kék'.
23	<i>Kindschur</i>	Kender	ST; Mong. <i>kinjir</i> 'kender', Kalm. <i>кенчр</i> 'rongy, kendő'. Lásd Pray 14. szavát.
24	<i>Kihr</i>	Keres	ST; Azonosítatlan szó.
25	<i>Kumaelack</i>	Komló	ST; Lásd Pray 11. szavát.
26	<i>Chaebnech</i>	Köppönyeg	ST; Mong. <i>kebeneg</i> '(eső)köpeny', KalmR. <i>kewnæg</i> , <i>kemnæg</i> 'nemezköpeny'.
27	<i>Chuduck</i>	Kutak	ST; Mong. <i>quduγ</i> , Kalm. <i>хүдү</i> 'kút'.
28	<i>Kudsa</i>	Kutya	ST; Mong. <i>quča-</i> , Kalm. <i>хуц-</i> 'ugat'.
29	<i>Nale</i>	Nála	ST; Nem egyértelmű, talán a Mong. <i>inaysi</i> 'erre, innenső oldal felé', <i>inadu</i> 'itt, innenső oldalon', Kalm. <i>на</i> 'innenső oldal(on)', <i>нааран</i> 'erre, ide' stb. tövével függ össze (Strahlenbergnél a jelentése 'da, dahin').
30	<i>Arslan</i>	Oroszlán	ST; Mong. <i>arsalang</i> , Kalm. <i>арслн</i> 'oroszlán'.
31	<i>Üker</i>	Ökör	ST; Mong. <i>üker</i> , Kalm. <i>үкр</i> 'szarvasmarha'.
32	<i>Bitzechan</i>	Pitzike	ST; Mong. <i>bičiken</i> , Kalm. <i>бичкн</i> 'kicsi(ke)'
33	<i>Scharos</i>	Sár	Nem egyértelműen azonosított szó, összefüggésben lehet a Mong. <i>sir-a</i> 'sárga', Kalm. <i>уар</i> 'sárga' szóval.
34	<i>Schara</i>	Sárga	ST; Mong. <i>sir-a</i> 'sárga', Kalm. <i>уар</i> 'sárga'.
35	<i>Tschöm</i>	Som	Mong. <i>čöm</i> , <i>čöme</i> , <i>čömü</i> 'mag, csonthéjas termés bele', Kalm. <i>уөм</i> 'som'.
36	<i>Schara</i>	Sör	ST; Mong. <i>sir-a</i> 'sárga', Kalm. <i>уар</i> 'sárga'.
37	<i>Zakall</i>	Szakál	ST; Mong. <i>saqal</i> 'szakáll, bajusz', Kalm. <i>сакл</i> 'szakáll'.
38	<i>Solodi</i>	Szalad	ST; Nem egyértelműen azonosított szó Strahlenberg-től. Krueger a Mong. <i>jilu-</i> , KalmR. <i>džil-</i> 'el-megy, elmenekül' szóval egyezteteti. ³⁴
39	<i>Satican</i>	Szattyán	ST; Lásd Beregszászi 40. szavát.
40	<i>Ssu</i>	Szék	ST; Mong. <i>saγu-</i> , Kalm. <i>cy-</i> 'ül'.
41	<i>Salky</i>	Szél	ST; Mong. <i>salki(n)</i> , Kalm. <i>салькн</i> 'szél'.

³⁴ Krueger, *i. m.*, 91.

42	<i>Tengis</i>	Tenger	PT; Mong. <i>tenggis</i> , Kalm. <i>meḡɯc</i> 'tenger'.
43	<i>Themae</i>	Teve	ST; Mong. <i>temege</i> 'teve', Kalm. <i>memə</i> 'teve'.
44	<i>Taka</i>	Tyuk	ST; Mong. <i>takiy-a</i> 'tyúk', Kalm. <i>maka</i> 'tyúk'.

Horvát tanulságos módon belátja, hogy néhány hasonló szó nem elegendő a nyelvrokonság bizonyításához, sőt, Schmidt nyelvtana alapján pont ellenkező következtetésre jut. A nyelvtan egy mongol példa szövegét felhasználva arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen kevés hasonlóságot is lehet felfedezni a két nyelv között az egyes szavak egyezését vagy látszólagos hasonlóságát leszámítva. Mivel ezt csak felszínes benyomásokra alapozza, s nem módszeres vizsgálatokra, természetesen valódi nyelvészeti jelentősége nincs megállapításának, ahogy annak sem, ahogy végül feloldja a számára fennálló ellentmondást: véleménye szerint az egyező szavak a mongolok által fogságba hurcolt magyar (valamint kun és palóc) foglyokon keresztül kerülhettek a mongol nyelvbe.

Noha szolistája több új elemet is tartalmaz Prayhoz és Beregszászhoz képest, a ma is megbízhatónak tekinthető egyezésekben szinte nincs változás: ugyanazok, mint elődeinél. Ennélfogva a magyar és a mongol szavak újfent a török nyelvek közvetítésével kapcsolódnak egymáshoz, vagy olyan széles körben elterjedt nemzetközi vándorszavakról van szó, mint például a *szattyán* (*Satican* < perzsa *saḡtiyān* 'kecskebőr').

Fogarasi János

Fogarasi János (1801–1878) a fent említett három szerzővel ellentétben rendszeres tanulmányozója volt a mongol nyelvnek, s használta az ő idejében már megjelent mongol nyelvtanokat és szótárakat. Elsősorban Schmidt műveit forgatta, de olvasta Bernhard Jülg mongol mesegyűjteményét³⁵ s Wilhelm Schott altajisztikai témájú műveit is. Magyar nyelven elsőként készített mongol nyelvtani leírást (Schmidt nyelvtana alapján), de valószínűleg csak saját használatra szánta. Ezt ma – számos más, mongol–magyar szóegyeztetéseket is tartalmazó jegyzetével együtt – az MTA kéziratára őrzi. Fogarasi elkötelezett híve volt a magyar–mongol nyelvi kapcsolatoknak, s cikkeket is jelentetett meg a témában.³⁶ Noha a mongol beszélt nyelvet nem ismerte, erőfeszítéseket tett, hogy a magyar tudomány adatokhoz juthasson ezekkel kapcsolatban is, ezért egy kutató Oroszországba és Mongóliába való kiküldését javasolta az akadémiának az ott beszélt mongol nyelvek tanulmányozására. Bálint Gábort szemelte

³⁵ Bernhard Jülg, *Kalmükische Märchen. Märchen des Siddhi-kür*. Leipzig, 1844.

³⁶ Fogarasi János, Az «ilyen» névmás a mongol nyelv után. *Nyelvtudományi Közlemények* 5 (1866) 280–285; Fogarasi János, A pedig, penig, kedig szókról. *Nyelvtudományi Közlemények* 6 (1868) 321–326.

ki a feladatra, akinek kezdeti pályáját közvetlen mentoraként és támogatójaként egyengette.

Fogarasi legfontosabb művébe, a Czuczor Gergellyel közösen összeállított *A magyar nyelv szótárába*³⁷ dolgozta be a mongol és a magyar nyelv összefüggéseivel kapcsolatos eredményeit, s több mint 500 címszónál tüntetett fel mongol (írott mongol, kalmük, egy-két helyen burját) párhuzamokat. A szótárban idézett mongol szavak többsége írott mongol alak, ami Schmidt szótárából származik, saját rendszerű, de jórészt következetes átírást használva. Más forrásokból vett adatainál (például Beregszászi) Fogarasi megtartotta az eredeti írásmódot. Néhány mongolként nem azonosítható szó is felbukkan pontosabb forrásmegjelölés nélkül (például *alafa* '(élelem)adag' vagy *tok* 'hegy'), de a többségük jól felismerhető. Bálint Gábortól származó beszélt nyelvi adatokra csak az utolsó – Bálint utazása után megjelent – kötetben akadhatunk, de nagyon csekély számban.

A magyar szavak eredetének megfjtéséhez és más nyelvek szavaival való esetleges kapcsolat kimutatásához Fogarasiék módszeresen igyekeztek nekiállni, s ehhez általuk gyököknek nevezett, 1–3 hangból álló, a jelentést véleményük szerint alapvetően meghatározó rövid szóelemeket használták. Úgy vélték, hogy azok a szavak, melyekben közös gyökök találhatók, feltehetően összefüggésben vannak egymással, s jelentésük levezethető az adott gyöknek tulajdonított általános jelentéskörből. Egy-egy gyöknek számos változatát tartották lehetségesnek: a gyökök kiegészülhettek további hangokkal vagy épp eltűnhetett belőlük hang („előtét hangok”), a hasonló képzési elemet tartalmazó mássalhangzók egymás szabadon váltakozó megfelelői lehettek (de a nyelvtudományban már ekkor is ismert rendszerszerű megfelelések meghatározása nélkül), vagy a hangok sorrendje épp meg is fordulhatott. Ezek a laza alaki kritériumok a gyököknek tulajdonított tág jelentéstartománnyal együtt könnyen vezettek megalapozatlan párhuzamok felállításához. A hibalehetőséget tovább növelte, hogy Fogarasiéknak nem voltak mélyebb ismereteik a párhuzamba állított nyelvek történetéről vagy szóképzéséről, így azok szavait is gyakran hibásan elemezték.

A magyar szavakhoz fűzött párhuzamoknál a Czuczor–Fogarasi szótár többnyire nem állítja, hogy egy adott magyar szó mongol eredetű (bár van erre is példa), hanem – számos más nyelvi adat mellett – csak feltételezi valamilyen módú összefüggésüket (például a közös eredetűnek vélt „turáni nyelvekből” való származást). Több esetben az idézett mongol adatoknál nem látható, milyen módon is kapcsolódnának a magyar címszóhoz, valószínűleg csupán egyező jelentésük miatt vannak megemlítve. Fogarasiék a mongol és a magyar nyelv szókinsbeli hasonlóságai mellett helyenként utalnak a nyelvtani jellemzőkre is, így például a *nemtelen* címszónál említik, hogy a mongol nyelv nem használ nyelvtani nemeket.

³⁷ Czuczor Gergely–Fogarasi János, *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest, 1862–1874.

Fogarasi mongol egyeztetési kísérleteinek többségét nem igazolta azóta a nyelvtudomány, de számos olyan szó mongol párhuzamát említi, amit a korábbi szerzők is felsoroltak, s ma is helytállónak tekinthetők – igaz nem közvetlen mongol–magyar nyelvi érintkezés eredményeként. Ilyen például a *kos* címszónál a mongol *kucsa* (Mong. *quča*) ’kos’, a *karnál* a mongol *gar* (Mong. *γar*) ’kéz, kar’, a *borsónál* a mongol *burcsak* (Mong. *burčaq*) ’borsó’, az *ikernél* a mongol *ikiri* (Mong. *ikiri*) ’iker’, a *sárgánál* a mongol *sira* (Mong. *sir-a*) ’sárga’ és *sirga* (Mong. *sirγa*) ’fakósárga (ló)’, a *seregnél* a mongol *czerik* (Mong. *čerig*) ’katona’, a *tevénel* a mongol *temegen* (Mong. *temegen*) stb.

A szótár téves magyar–mongol (és más nyelvi) egyeztetési kísérletei nem csak a gyökökre alapozott módszerük hiányosságaiból következnek, hanem abból is, hogy a szerzőknek nincsenek ismereteik az idézett mongol szavak történetéről, eredetéről és használati köréről. Csupán a szótárbeli előfordulásukra hagyatkozva olyan szavakat is felhasználtak, amik például a buddhizmus viszonylag új keletű elterjedésével párhuzamosan kerültek a mongolba a tibeti vagy a szanszkrit nyelvből. A Fogarasi által a magyar és a mongol nyelv között feltételezett régi kapcsolat idejére datálható összefüggés ilyen szavak közt értelemszerűen nem lehetséges. Ilyen tévedés például a *parány* címszónál említett *paramanosz* ’atom’ szó (a szanszkrit *paramanu* szó átvétele) vagy a *vásárnál* szereplő *baszu* (szintén szanszkrit eredetű) – ezek a szavak szerepelnek ugyan egyes mongol szótárakban, de legfeljebb vallási-filozófiai témájú szövegekben fordulnak elő, általános körben használt mongol szavak sohasem voltak.

Összességében a Czuczor–Fogarasi szótár mongol anyaga érdekes és terjedelmes párhuzamot kínál a magyar nyelvhez, de módszereinek hiányosságai és egyes adatainak megbízhatatlansága miatt meghaladottnak tekinthető. Adatait ugyan a későbbiekben sokan idézték és idézik ma is, s számos helyes, ma is érvényes megállapítást tartalmaz a mongollal rokonítható szavakról, de ezek inkább az alkalmazott módszerek ellenére, mint azoknak köszönhetően született eredmények.

Bálint Gábor

Szentkatolnai Bálint Gábor volt az első Magyarországon, aki úgy foglalkozott mongol–magyar nyelvhasználatával, hogy valódi mongol nyelvismeret birtokában volt, s közvetlen forrásokat és anyanyelvi adatközlőket is felhasználhatott. Nyugati (kalmük) és keleti mongol nyelvismeretére 1871 és 1874 közti tanulmányútján tett szert, előbb az oroszországi kalmüköknél, később pedig Mongóliában járva. Útjára Fogarasi János kezdeményezésére, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából indult az intézmény és a patrónus együttes finanszírozásával. Fogarasi mentora volt az ifjú Bálint Gábornak, az út előtt ellátta

őt a mongol nyelv előzetes megismeréséhez szükséges könyvekkel (bár ezekből csak az írott nyelvet sajátíthatta el), s megismertette a mongol nyelvre vonatkozó elképzeléseivel, az általa felállított s szótárába is belefoglalt mongol–magyar párhuzamokkal. Bálintra nagy hatással volt Fogarasi elképzelése és módszere is, s a Czuczor–Fogarasi szótárban alkalmazott, gyökökre, illetve tág hangtani és jelentésbeli megfelelésekre alapozott, többnyire csak a szavak első szótagját figyelembe vevő szóegyeztetési módszer egész életén át elkísérte.

1877-ben jelent meg a *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén* című munkája,³⁸ amelyben több mint 1000 olyan szót gyűjtött össze, amelyeknek mongol megfelelőjét megtalálni vélte. A mongol adatokra legfontosabb forrása saját nyelvismerete lehetett, ugyanakkor a bevezetőben felsorolja József Kowalewski, Isaak Jakob Schmidt, Konsztantyin Golsztunszkij, Parmen Szmirnov, valamint egy Samba nevű mongol szótárát, s említi Wilhelm Schott, Budenz József és Anton Boller műveit. A bevezető részben tematikus csoportosításban közöl több szólistát (köztük tulajdonnevekkel), ahol a magyar szó mellett szerepeltetett mongol szavak jelentését nem adja meg. A részletesebb szótári részben már megtalálhatók a megfeleltetések is, de nem minden szó szerepel itt újra, így ezek jelentése homályban marad az olvasó előtt (például magyar *tál* és mongol *tolí* – az utóbbi jelentése egyébként ’tükör’). Nagy figyelmet fordít a hangutánzó, hang- és hangulatfestő szavakra, melyeket a mai nyelvtudomány ki szokott hagyni az összehasonlító elemzésekben, mert a hasonló motivációs tényezők miatt a tapasztalatok szerint gyakoriak az egyezések a nyelvek közti kapcsolatokról függetlenül is.

Bálint művében röviden felvázolja, hogy milyen módszerrel vetette egybe a felsorolt szavakat:

„Én ugyanis e párhuzamban csakis a gyökre voltam tekintettel. De mi a gyök? kérddhetik sokan. [...] A hallás által képezte az ősember a legtöbb élettéljes ős szót vagy gyököt, utánzóva a természetben hallott minden neszt [...]; a látás alapján szerezte az ember mindazon ős szókat vagy gyököket, a melyeknél nesz hallható nem lévén, [...] a látott alakot vette kiinduló pontul [...]. Az így nyert ős szók természetesen igen csekély számúak, de igen tág jelentésűek voltak. [...] Ezért én az igazi gyököt nem betűk képletének, hanem tágjelentésű, igen rövid, jobbra egytagú szónak tartom önhangzós vagy mássalhangzós előhanggal s olyan mássalhangzós utóhanggal, a mely nézetem szerint az ős szónak leglényegesebb, mert festői részét képezi.”³⁹

³⁸ Szentkatolnai Bálint, *i. m.*

³⁹ Szentkatolnai Bálint, *i. m.*, XX.

Könnyen belátható, hogy ha a figyelembe vehető jelentés „igen tág”, s az egyszótagú gyökökből csak egy mássalhangzó igazán lényeges, akkor az egyeztethető szavak száma is magas lesz. Főleg, ha még annak az egy mássalhangzó-nak sem kell egyeznie, hanem az egyik nyelv valamely hangjának a másikban több is megfelelhet. Noha nem ír róla, de az anyag alapján Bálint a hasonló képzési elemet tartalmazó hangokat egymás megfelelőinek tekintette. Ugyanakkor nem állított fel olyan rendszerszerű hangtani megfeleléseket és szabályszerűségeket, amelyeket a korabeli összehasonlító nyelvészet már széles körben alkalmazott.

A fenti idézet alapján és a szólistát is megnézve, szempontjai tehát az alaki és jelentésbeli hasonlóságok voltak, s ezeket láthatólag elég tágan és rugalmasan kezelte. Sokszor nem is érti igazán az olvasó, hogy két párhuzamba vont szónál mi is lenne az egyezés: rendszeres hangmegfelelések felállítása nélkül az eltérő hangokkal nem tudunk mit kezdeni, egyező hang pedig sokszor csak egy van. Mivel Bálint az általa feltételezett egyszótagú gyökök végén álló mássalhangzót vélte igazán fontosnak és stabilnak, számára egyetlen mássalhangzó egyezése vagy hasonlósága is elegendő volt, például:

Magyar	Mongol (Bálint)	Megjegyzés
<i>pillant</i>	<i>khilamkhi-</i>	Mong. <i>kilamki-</i> , Hal. <i>хяламхуй-</i> '(fél)tében' körültekint, visszapillant'
<i>ravasz</i>	<i>argha</i>	Mong. <i>arya</i> , Hal. <i>apɣa</i> 'ravaszság, fogás, mód'
<i>riad</i>	<i>örge-</i>	Mong. <i>ürge-</i> , Hal. <i>үргэ-</i> 'meg-, felriad'
<i>játszik</i>	<i>nát-/naghat-</i>	Mong. <i>naɣad-</i> , Hal. <i>нааd-</i> 'játszik'
<i>fény</i>	<i>önge</i>	Mong. <i>öngge</i> , Hal. <i>өнгө</i> 'szín'
<i>szed</i>	<i>tegü-</i>	Mong. <i>tegü-</i> , Hal. <i>төгү-</i> '(össze)gyűjt, (össze)szed'

A szójegyzékben a mongol szavak hol beszélt nyelvi, hol pedig írott nyelvi alakjukban szerepelnek (többnyire jelzés nélkül) – ahogy épp nagyobb-nak tűnt a hasonlóság. A Bálint által láthatólag egyeztetett hangok sok megfelelővel bírhathatnak. Például a magyar szókezdő /s/ hangnak a mongol példáiban megfelelhet /s/ (magyar *siüt* és mongol *sita-/sata-* 'ég', Mong. *sita-*), /sz/ (magyar *serken* és mongol *szeri-/szere-* 'ébred, fölébred, ébren van, érez, ért', Mong. *sere-*), /c/ (magyar *sok* és mongol *czuk* 'összes, mind, sok', Mong. *čuɣ* a nyugat-mongolban 'mind, összes', keleti mongolban 'együtt'), /cs/ (magyar *serény* és mongol *csirmai-* 'szorgosan, serényen dolgozik', Mong. *čirmai-*) és /t/ (magyar *sas* és mongol *tasz*, Mong. *tas*; a jelentést Bálint nem adta meg, de egyébként 'keselyű'). Hasonlóan, a magyar szókezdő /gy/-nek megfelelhet /g/, /dz/, /dzs/, /d/, /h/ és hanghiány is.⁴⁰

⁴⁰ A felsorolt hangoknál Bálint magyaros hangjelölését követtem a mongol nyelv hangjai esetén is.

Mint az a gyökről kifejtett nézeteiből is következik, a szókezdő hangokat nem mindig veszi számításba, például: magyar *rokon* és mongol *urak* (Mong. *uruy*, jelentést itt sem ad Bálint: 'nemzetség, rokonság, eredet, mag, származás'), magyar *rak* és mongol *orkhi-* (Mong. *orki-*) 'vet, hány, hagy', magyar *légy* és mongol *ilagha* (Mong. *ilay-a*), magyar *lel* és mongol *ol-* (Mong. *ol-* 'talál'), magyar *forog* és mongol *orcsi-* (Mong. *orči-*) 'forog' stb.

Az egyeztetések közt sok olyat is megtalálni, amelyik a korábbi szerzők műveiben is felbukkant. Méreténél fogva természetesen a Czuczor–Fogarasi szótár anyagával a legnagyobb az átfedés, de bőven találkozhatunk Bálint saját ötleteivel is. Ahogy a korábbiakban, úgy nála is van számos helyes, azóta igazolt, a nyelvtudomány által ma is számon tartott egyezés, például magyar *tyúk* és mongol *takhija* (Mong. *takiy-a* 'tyúk'), magyar *űrű* és mongol *irge* (Mong. *irge* 'herélt kos'), magyar *ünő* és mongol *ünije* (Mong. *üniye*) 'tehén', magyar *kölyök* és mongol *gölige/gölöge* (Mong. *gölüge*) 'kutya- és farkaskölyök' stb. Ezek azonban itt is a már említett török közvetítésű és eredetű szavak közé tartoznak.

Noha Bálint jól ismerte a török nyelveket (török és kazáni tatár nyelvtant is írt), egyes szavaknál érthetetlen módon a viszonylag nyilvánvaló török párhuzam ellenére is egy mongol megfelelőt erőltet. Így a *Tas* névnek nem a török *taş* 'kő' szót felelteti meg, hanem az eltérő hangrendű mongol *dös* (Mong. *dösi*) 'üllő' szóval próbálkozik, ahogy a *korom* szónál sem hozza a török *qurum* 'korom' párhuzamot, hanem a mongol *khö/khöi/khüi* (Mong. *köge*) 'korom' kifejezést (természetesen lehet, hogy a török és a mongol szavak közt is összefüggést feltételez, csak itt nem említette).

Összességében Bálint szójelöltája érdekes párhuzamokat állít fel, ugyanakkor a nyilvánvalóan téves és a bizonyosan helyesnek mondható elemek mellett rengeteg olyat szópárt is tartalmaz, amelyik részletes okfejtés nélkül nem több ötletnél. Nem csupán a rendszeres hangmegfelelések hiányoznak, hanem az egyeztetett szavak történetének feltérképezése s a más nyelvekbeli előfordulásaikból, párhuzamaikból levonható következtetések felhasználása is (természetesen Bálintnak akkor sem mindig álltak volna rendelkezésére ezek az adatok, ha figyelembe szeretne venni őket). A szójelöltá így inkább megvizsgálandó ötletek és javaslatok gyűjteménye volt már megjelenésekor is, nem pedig alapos és kidolgozott módszertan segítségével tanulmányozott anyagon alapuló szilárd következtetéseké.

Bálint művét a saját korában is többen idézték és akár újabb keletű kiadványokban is találunk rá hivatkozásokat (például a *TESz* – bár többnyire elvetett javaslatként citálja Bálint adatait). Azonban a bevezetőben is említett módon Bálint óta többen is foglalkoztak a mongol–magyar párhuzamok feltérképezésével, s ők Bálint javaslatait és ötleteit figyelembe véve azokat jórészt elvetették. Bár a mongol–magyar egyezések száma így Bálint 1000-nél is több szava helyett annak töredékére, valószínűleg 100-nál is kevesebbre csökkent, van

esély rá, hogy újabb vizsgálatok és újabb adatok felbukkanása hozzátesz még ehhez néhány elemet. Nagy tömegű igazolható mongol párhuzam bizonyítása azonban semmiképp nem várható, noha a tudományos kiadványokon túl egyes lelkes szerzők ma is szeretnek megalapozott adatként hivatkozni Bálint példáira, illetve akadnak, akik igyekeznek tömeges mongol–magyar egyezéseket kimutatni – tudományosan nem igazolhatóan.

Rövidítések

Hal.	modern halha
Kalm.	modern kalmük
KalmR.	Gustaf John Ramstedt, <i>Kalmückisches Wörterbuch</i> . (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, 3.) Helsinki, 1935.
Mong.	írott mongol
PS	Pallas, <i>Samlungen historischer Nachrichten</i> .
PT	Pallas, <i>Linguarum totius orbis vocabularia comparativa</i> .
ST	Strahlenberg, <i>Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia</i> .

Gábor Bálint of Szentkatolna and the beginnings of the Hungarian–Mongolian comparative linguistics in the 18–19th centuries

Attila RÁKOS

Looking for the origin and roots of the Hungarian language is an old academic tradition in Hungary. Gábor Bálint of Szentkatolna (1844–1913) was a devoted researcher of the origins of his native language, and he had an idea differing from the dominant academic concepts of his time. He considered Hungarian as a separate branch of a so-called Turanic family of languages, with close relations to some other languages of this family. One of these languages was Mongolian and he collected more than 1000 Hungarian words that might be related to Mongolian by his opinion. Thanks to his excellent talent for languages and as a result of his fieldwork carried out in Kalmykia and Mongolia between 1871 and 1874, Bálint became the first one in Hungary who had a good command of Mongolian. But he was not the first author who wrote on Hungarian–Mongolian relations: during the 18–19th centuries several other authors made a comparison of the two languages and compiled wordlists for demonstrating similarities. Works of György Pray, Pál Beregszászi Nagy, János Fogarasi, and

István Horvát should be mentioned here. Although they could not speak, read or understand Mongolian (with the exception of János Fogarasi who studied the written Mongolian language), they had access to books containing wordlists and vocabularies published in Europe by travellers and scholars. On the basis of these sources they compared Hungarian and Mongolian words. Due to the inconsistency and frequent errors in the sources and the lack of a well-founded method for comparison their results are far not perfect, but they discovered several Hungarian and Mongolian words that have a relation proven even by today's historical linguistics. These words are not so numerous (especially in comparison with Bálint's wordlist) and are not an evidence of direct contacts between Hungarian and Mongolian, but a result of close relations of both languages with Turkic. Almost all related words are of Turkic origin and even the words of ultimate Mongolian origin have reached Hungarian through Turkic mediation. Although all works discussed here are outdated, they are important monuments of the history of science.

Kápolnás Olivér

Bálint Gábor és *A mandzuk szertartásos könyve*

Bálint Gábor (1844–1913), a neves orientalista nemcsak mongol nyelvekkel és tatárral, hanem a mandzsuval is foglalkozott. Budenz József (1836–1892) vezette be őt ebbe a nyelvbe, majd 1873-ban, urgai (ma Ulánbátor) tartózkodása alatt fejlesztette a tudását.¹

Mandzsu forrásra alapozva két műve jelent meg; az egyikben lefordította Dzsingisz kán élettörténete első részét *A Jüan Birodalom története (Dai Yuwan guruni suduri bithe)* című munkából, amely a *Yuan shi* 17. századi mandzsurra való átültetése.² Ehhez forrásként nagy valószínűséggel Julius Klaproth, 1828-ban megjelent szöveggyűjteményét használta.³ A másik mű *A mandzuk szertartásos könyvének*⁴ bemutatása, ehhez egy eredeti, fanyomatos kötetet tudott beszerezni Pekingből (1. kép).⁵ Az általa használt művet jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Könyvtárában őrzik (Man. 26.).⁶ Az illusztrációkat tartalmazó kötetben Bálint Gábor kézírásos jegyzetei találhatók (2. kép). Az ábrák mandzsu nyelvű magyarázatait fordította le magyarra, nem kis nyelvi leleményről téve tanúbizonyságot. Valószínűleg az egész művet publikálni szerette volna.

Bálint Gábor 1875. november 15-én *A mandzuk szertartásos könyve* címmel tartott rövid előadást a Magyar Tudományos Akadémián, amely később nyomtatásban is megjelent. Ebben kivonatos ismertetést ad a mandzsu szertartásos könyvről. Előadásának elején megindokolja, hogy miért érdemes ezzel a művel

¹ Kara György bevezetője a *Bálint Gábor keleti levelei, Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról, Értekezése A mandzuk szertartásos könyvéről*. Budapest, 1973, 5.

² Az első rész csak bevezetés, a fordítás a második és a harmadik közleményben található. Bálint Gábor, A mongol császárság története – első közlemény. *Erdélyi Múzeum* 12 (1895/3) 121–128; Uő, A mongol császárság története – II-ik közlemény. *Erdélyi Múzeum* 12 (1895/4) 209–219; Uő, A mongol császárság története – III-ik és befejező közlemény. *Erdélyi Múzeum* 12 (1895/5) 248–259.

³ Julius Klaproth, *Chrestomathie mandchou, ou recueil de textes mandchou*. Paris, 1828. A műben A Jüan Birodalom történetének eleje szerepel, Dzsingisz származását és életét tartalmazza 1211-ig a 121–192. oldalon. Bálint Gábor pontosan ezt a részt fordította le magyarra.

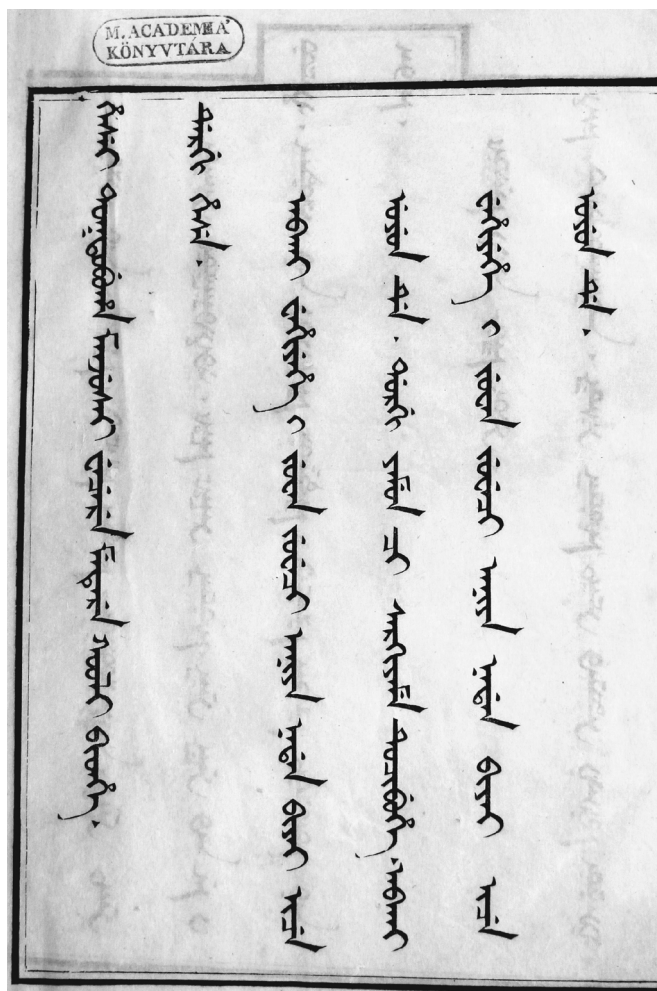
⁴ Bár ma inkább a „szertartáskönyv” vagy a „szertartások könyve” lenne a bevett alak, a Bálint iránti tiszteletből megtartottuk az általa használt formát.

⁵ Bálint Gábor, *A mandzuk szertartásos könyve*. (Olvastatott a M. T. Akadémia 1875. nov. 15-ki ülésén). In: *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből* VI/2. Budapest, 1876–1877, 1–16.

⁶ George Kara, *The Mongol and Manchu Manuscripts and Blockprints in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Budapest, 2000, 454.

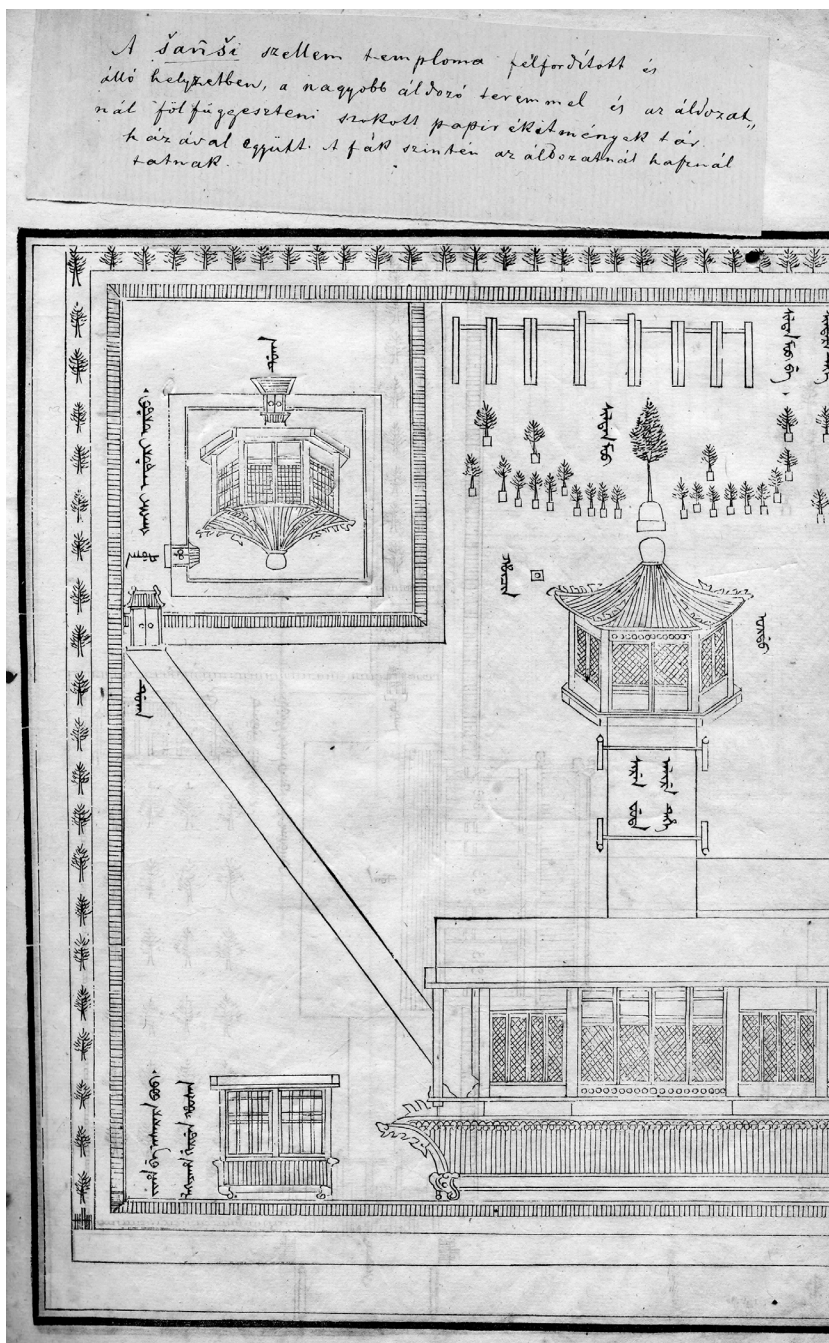
foglalkozni: „Érdekesnek azért e könyvet mondani, mert ez azon vallás szertartásait tartalmazza, melyet minden valószínűség szerint az uraltaji s így fajunkbéli népek közös ősi vallásának [lehet] tarthatni.”⁷ A mű keletkezésének sem a körülményeit, sem a hátterét nem vizsgálta, így mindenekelőtt ezeket szükséges felvázolni.

A mű mandzsui címe: *Hesei toktobuha manjusai wecere metere kooli bithe*. Az első két szó értelme ’parancsra meghatározott/letisztázott’, ami arra utal, hogy a lektor elvben maga a császár volt. A mandzsui korban a császári kiadású kötetek címe gyakran kezdődött ezzel a fordulattal. A *manjusa* szó szerint ’mandzsuk’-at

1. kép *A mandzsuk szertartásos könyve* első oldala
(*A mandzsuk szertartásos könyvéből* származó felvételek közlése a MTA Könyvtár és Információs Központ Keleti Gyűjteményének engedélyével történt)

⁷ Bálint, *A mandzsuk*, 3.

2. kép Részlet *A mandsuk szertartásos könyve* illusztrációiból

Bálint Gábor kézírása a lap tetején: „A Šaṅši szellem temploma felfordított és álló helyzetben, a nagyobb áldozó teremmel és az áldozatnál felfüggeszteni szokott papír ékítmények tárházával együtt. A fák szintén az áldozatnál használatnak.”

jelent, de a mű előszavából kiderül, hogy itt a közülük elsősorban a fővárosban, Pekingben élőkre kell gondolni. A címben szereplő *wece-* ige egy 18. század eleji mandzsú értelmező szótár szerint egyrészt az ősöknek, másrészt a sírok-nál, szentélyekben bemutatott áldozatokat jelenti.⁸ A *mete-* szó szintén ugyanazon szótár szerint az Égnek bemutatott marhaáldozatot jelöli.⁹ A *kooli* pedig elsősorban 'törvény'-t jelent, azaz olyan dolgot, amelytől nem szabad eltérni. A *bithe* szó egyszerűen 'írás, könyv' értelmű. Így a címet úgy értelmezhetjük, hogy a császár által meghatározott szokások gyűjteménye, amely a mandzsuk által az ősöknek, sírhanthál, szentélyben bemutatott áldozatok és az Égnek bemutatott marhaáldozat szabályait tartalmazza.

1747-ben keletkezett az a császári parancs, amely elrendeli ennek a műnek az összeállítását. Nyomatásban 1779-ben jelent meg, ebből a fanyomatos változatból több gyűjteményben is található egy-egy példány.¹⁰

Az első kötet elején a császári előszó kapott helyet, majd a szertartások rövid, egy külső szemlélő nézőpontjából való leírása, majd az imák, áldozati szövegek ismertetése következik öt kötetben. Példaként ideiktatok egy fohászt az idősekért:

„Andzsá! Nagy Ég, hallgassátok szavaimat! Ezért a császári nemzetségből származó, idős, gyenge emberért [itt az áldozat alanya állatjegyét (pl. tigris, majom stb.) kell mondani] ajánljuk fel a nagy Égnek ezt az áldozati disznót, amiért kereskedtünk, dolgoztunk. Fogadd el egy kézzel, vedd magadhoz két kézzel, és legyen ennek az idős, gyenge embernek hosszú élete, magas kora, tartós boldogsága, sok utóda. A nyugalom kísérje, az öröm támogassa!”¹¹

Az imában egy disznót áldoznak, és cserébe hosszú boldog életet kérnek valakinek. A disznóáldozás nyomait már a Krisztus előtti első évezred elejétől ki lehet mutatni a mandzsú-tunguz népek őseinél,¹² de van rá adat a dzsürcseneknél is (11. század).¹³ Még 20. század eleji mandzsúriai nanaj sámánénekekben is elő-

⁸ *Wecembi: weceku dobori jugtere be wecembi sembi. jai munggan de doboro, miyoo de jugtere be gemu wecembi sembi.* Vö. *Han i araha manju gisun i buleku bithe.* 1707, III.

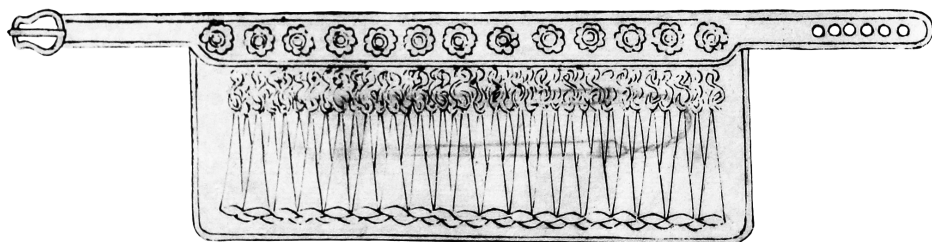
⁹ *Metembi: ulha wame abka de wecere be metembi sembi. geli julesi bumbi sembi.* Ld. uo.

¹⁰ Kara, *The Mongol and Manchu Manuscripts*, 457.

¹¹ *Anja . amba abka donji . hala gioro . tere aniyangga osokon beye i <wei jalin meteci . wei banjiha da aniya be hūlambī> jalin de . ulin i udefi . basa i baiḡi . baitangga ulḡiyan be bahafi . amba abka de alibuci . emu gala alime gaiki . juwe gala tomsome gaifi . tere aniyangga osokon beyebe aniya ambla . se labdu . jalaga golmin . fulehe šumin . elhe taifin i eršeki . urgun sain i wehiyeki.* Vö. *Hesei toktobuha manjusai wecere metere kooli bithe*, 1779, III., 85.

¹² Anatolij Panteleevics Gyerevjanko, *A három Nap országában.* Budapest–Uzsgorod, 1980, 126.

¹³ Gyerevjanko, *i. m.*, 161.

3. kép Sámánöv (šisa) *A mandsuk szertartásos könyvének* illusztrációiból

Bálint Gábor magyarázata: „Az estéli áldozásnál a sámán által fölvezett nagy pergőcsörgő öv.”

fordult.¹⁴ Az egyik legkésőbbi adat 1932-ből való, amikor is Sven Hedin Pekingben, egy mandzsú családnál részt vett egy olyan ceremónián, ahol egy disznót áldoztak fel.¹⁵ Ehhez az imához nagyon hasonló más mandzsú nemzetségnél is megtalálható volt.¹⁶

Az utolsó, azaz a hatodik kötetet az illusztrációk töltik ki. A szertartáshoz használt tárgyak pontos képe szerepel itt. A tárgyak egy része tipikus sámánfelszerelés, mint például a csörgős öv (3. és 5. kép), amely pontosan olyan, mint amilyent a mandzsú-tunguz népek sámánjai a 20. század elején is (4. kép) használtak. Hasonló csörgőket találunk a dzsürcsenek hagyatékában is (6. kép). A tárgyak között azonban jellegzetes kínai tárgyak is vannak, mint például egy füstölőtartó (7. és 8. kép). A műben található képek összhangban vannak a fennmaradt tárgyakkal.

A mű keletkezésének háttere

A 17. század első felében erőre kapó és a történelem nagyszínpadára kilépő mandzsuk 1644-ben vonultak be Pekingbe, és 1912-ig uralkodtak a Menyinyei Birodalom felett. A korábbi, kínaiak szemében barbár eredetű dinasztiák általában csak száz évig tudták megőrizni hatalmukat, majd elvesztve identitásukat, elbuktak. A mandzsuk pontosan tudták, hogy ez a sors várhat rájuk, így már uralkodásuk elején felkészültek ennek a kivédésére, például három korábbi barbár dinasztia (dzsürcsenek, kitajok és mongolok) történetét kínai nyelvből

¹⁴ Sámánimák. In: *Távoli utakon. Baráthosi-Balogh Benedek válogatott írásai*. Válogatta és a bevezetőt írta Hoppál Mihály. Budapest, 1996, 75–83 (Uray-Kőhalmi Katalin fordítása).

¹⁵ Michela Lovadina, *Manchu Shamanic Material Rediscovered – A Photographic Documentation from the 1932 Sven Hedin Expedition*. Wiesbaden, 1998, 44–51.

¹⁶ Giovanni Stray, Due preghiere nuziali mancesi di origine sciamanica. *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature straniere di Ca' Foscari* 22 (1983) 120–121; Uő, Ein illustrierter Schamanenbuch des Guwalgiya-Clans. *Studia et Documenta Manchu-Shamanica* (Shamanica Manchurica Collecta, 5.), Wiesbaden, 1998, 98.

lefordították mandzsura, hogy tanuljanak belőle.¹⁷ Tanultak a történelemből, sokkal hosszabb ideig uralkodtak, mint a korábbi dinasztiák közül bármelyik is. 1637-ben a mandzsu uralkodó, Hung Tajdzsi így tanítja az előkelőket:

„A mi népünk ruháját, fejfedőjét, nyelvét nem szabad könnyelműen elfelejteni! A mi népünknek nagyon fontos a nyilazás és a ló hátáról való pontos célzás. Ha nem foglalkozunk ezzel állandóan, hanem vigasságba, gyönyörbe merülünk, akkor el fogjuk veszíteni a körvadászatban és a katonai dolgokban való jártasságunkat, és akkor honnan tanulnánk a harci mesterséget? Nekem és nektek kell a katonákat szorgalmasan kitanítani! A nyilazást és a lóhátról való íjhasználatot soha sem szabad elfelejteni! [...] *A későbbi nemzedékeknek sem szabad az őseik szokásait, hagyományait elfelejteni* (kiemelés tőlem, K. O.), illetve megváltoztatni!”¹⁸

A mandzsu kultúrának az egyik jellegzetes eleme volt a sámánizmus. A források bepillantást engednek a 16. század végi udvari kultúrába, ekkor már volt egy-egy külön hely a szertartások elvégzésére a fővárosban, mint Hetu Ala, majd 1625-től Mukden (mai Shenyang).¹⁹

A mandzsuk a különböző kultúrájú alattvalókon az elképzeléseik szerinti ideális módon próbáltak uralkodni. Így a kínaiakat a konfuciánus uralkodó modell alapján irányították, a mongolokat pedig az ideális mongol uralkodóként.

¹⁷ Részlet a császári parancsból, amely elrendeli az átültetést: „A régi történeti művekben a romlásnak és bukásnak okait a lehető legpontosabban, a zűrzavaros és békés időszakok váltakozását részletesen is részletesebben olvashatjuk. [...] Példaként lehet tekinteni a régi hatalmakra, a korábbi nemzetek tetteire. Így a bölcsek azt tartják, hogy a jó és rossz tettek mindegyike az ő mesterük. A Liao (Kitaj)- és a Jin (Dzsürszen) birodalom, bár nem tudták egyesíteni a világot, de a Liao a világon élők felét uralta, a Jin pedig több mint a felén uralkodott. A Nagy Jüan birodalom a világon lévők összességét egyesítette és uralkodott felettünk. Az ő hatalmi berendezkedésük és törvényeik szerint kell uralkodni.”

Erten-ü qauli sudur-i üjebesü aldaqu unaqu üile masi narin-aca narin . engke ba samayu cay-un ulariqu ülemji gün-ece gün [...] erten-ü törö yosun kiged uridu arad-un yabudal-i etüged-tür üligerlebesü bolomu .. tegüber merged . sayin mayui yabudaldan bügüde-yi minü baysi kemen ögülejügüü .. erten-ece inaysida boydas qad ulam ulam töröjü . egüber ese yabuysan anu ügei bui j-a .. dayiliyoo ulus . altan ulus . kedüü delekei dakin-i ese qamtudqabasü ber dayiliyoo ulus delekei dakin-u qayas-i anu ejelejügüü .. altan ulus delekei dakin-u yeke qayas-i anu ejelejügüü .. dai yuwan ulus . delekei dakin bügüde-yi qamtudqan ejelejügüü .. teden-ü törö yosun . jasaq qauli ber yabubasu bolomu. (A parancsot idézi: Altan ulus-un teüke. Nayir. Sergüleng. H. n., 2013, 1.)

¹⁸ *Musei gurun i etuku mahala gisun hese be . weihuken i halaci ojarahü kai . musei gurun . gabtara niyamniyara be baita obuhabi . aikabade [9a/b] erindari beri niru be tuwarakü . sarin sebce de dosici . aba cooha weile de aldangga ombi . coohai erdemu aide tacimbi . mini suweni baru coohai niyalma be kiceme urebu . gabtara niyamniyara be erinderi ume onggoro [...] amaga jalan i juse omosi be [9/10] mafarai doro be waliyarakü kübulirakü okini serengge kai. Vö. Daicing gurun fukjin doro neihe bodogon i bithe, 1789, XXIV., 9–10.*

¹⁹ Giovanni Stary, *The Manchu Imperial Shamanic Complex Tangse. Shaman* 17 (2009/1–2) 175 skk.

4. kép Nanaj sámánöv a 20. századból

Az övre pontosan illik Baráthosi-Balogh Benedek leírása egy nanaj sámánövről: „Kemény szíjövre rövid, kötényszerű bőrdarab van rávarrva, úgy hogy a sámán farát eltakarja. A bőrvön sűrűn egymás mellett, legtöbbször két-háromszorosan is, kemény bádogból összehajtott, keskeny és hosszú kolompok lógnak le. E kolompok felső, elkeskenyedő végén lyuk van, abba karikák vannak, amiket bőrfülekkel erősítenek az övre. A kolompok fölé három fémtükör van az övre akasztva. Varázslatnál a sámán farára köti, s ezek tánc közben csörömpölnek, amint ide-oda ugrál.” (Ld. *Távoli utakon*, 94.) A tárgy a szentpétervári vallástörténeti múzeum (Gosudarstvennyj Muzej Istории Religii) kiállításán látható. (A szerző felvétele)

5. kép Sámánöv a Shenyangi Palotamúzeum (沈阳故宫博物院) gyűjteményéből
(A szerző felvétele)

6. kép Dzsürcsen csörgők a 10-12. századból

Bár a csörgők lószerszámként vannak leírva, elképzelhető, hogy a mandzsú sámáncsörgők ilyen tárgyra vezethetők vissza. (A bal oldali kép forrása 국립문화재연구소: 아무르 연해주의 신비: 한-러 공동발굴특별전. 그래픽네트, H. n., 2006, 73; a jobb oldalié Vitalij Jegorovič

Medvedev, *Kul'tura amurskih čžurčenej: Kon'ec X–XI. vek (Po materialam Gruntovyh Mogil'nikov*. Novosibirsk, 1977, 78.)

Ennek fényében nem meglepő, hogy 1644-ben, Pekingbe való bevonulásuk után a kínai hagyományok szerint adták meg a végtisztességet korábbi ellenségüknek, az utolsó Ming császárnak. Bemutatták azokat az áldozatokat is, amelyeket hagyományosan a kínai császároknak kellett.²⁰ A felszínen így már sinizálódott hódítóknak tűntek. A kínai elem azonban egyre erősebbé vált, így az elenyésző kisebbséget alkotó mandzsuk körében már a 16. század végén komolyan felvetődött a nyelv elvesztésének a problémája; emiatt császári parancsra elkezdtek különböző egy- és többnyelvű szótárakat összeállítani.

A 18. század közepére a mandzsú elit érezte, hogy valami komolyabb lépést kell tennie a sinizálódás ellen. Figyelmük így az eredet felé összpontosult, több történelmi mű is született, amelyekben a mandzsuk korai tettei szerepelnek.²¹ A mandzsú törzseket is összeírták, hogy erősítsék az identitásukat,²² ami kissé paradox, mert száz évvel korábban a mandzsú uralkodók még azon fáradoztak, hogy a hagyományosnak mondható család-nemzetség-törzs-(birodalom)²³ utat senki sem tudja végigjárni, ezért a(z elképzelt) közös származás helyett területi

²⁰ Evelyn Sakakida Rawski, *The Last Emperors – A Social History of Qing Imperial Institutions*. Oakland, 1998, 197 skk.

²¹ Legismertebb a fentebb idézett *Daicing gurun fukjin doru neihe bodogon i bihe* (1789), ebben a mandzsú történelem az uralkodóház eredetmondájától kezdve egészen 1644-ig, Peking bevételeig van részletesen (32 kötetben) leírva. A mandzsú szöveg kiadatlan. Az eredeti szöveg kínai fordításának van orosz kivonata, illetve német fordítása. (Tat'jana Aleksandrovna Pan, *Man'čžurskije pis'mennyje pamjatniki po istorii i kul'ture imperii Cin XVII–XVIII vv.* Sankt Peterburg, 2006, 62.

²² *Jakūn gūsai manjusai mukūn hala be uheri ejehe bihe*. H. n. 1747.

²³ Ecsedy Ildikó, *Törzs és törzsi társadalom a VI. századi türk birodalomban*. In: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest, 1979, 171 skk.

alapon rendezték az alattvalókat, ez okból hozták létre a nyolc zászlós beosztást, mely a vertikális struktúrákat hivatott felváltani horizontálissal²⁴

A már száz éve Pekingben lakó mandzsui elit teljesen elszakadt az őshazától. Mandzsúria és korai küzdelmes történelmük egyfajta romantikus képben jelenik meg előttük. Ezt próbálják feltámasztani a könyvek lapjain, illetve a valóságban is. Remek példa erre a császári vadászat, amelyet 1755-től kezdve évente megrendeztek Mandzsúria Pekinghez közel eső részén. Ez hajtóvadászat, csak mandzsuk és mongolok vehettek részt rajta.²⁵ Korábban az ehhez hasonló nagy hajtóvadászatok elsősorban katonai gyakorlatnak számítottak, és összhangban voltak az akkori életformával.²⁶ A 18. században azonban a mandzsui elit már csak a formát tudta feltámasztani, a tartalmat nem, mivel a lőfegyverek elterjedése idővel elavulttá tette a könnyűlovas, íjász haderőt. (A dzsungária hadjáratban (1755–1759) azért is tudott sikereket elérni a mandzsui sereg, mert a szemben álló ojrátoknak sem volt elegendő korszerű fegyverük.²⁷ A mandzsui seregek a nyugati ellenfelekkel szemben rendre alulmaradtak.)

A *mandsuk szertartásos könyve* szervesen illeszkedik az eredetkeresési programba. Az előszót maga a császár írta, s benne összefoglalja a kötet összeállításának okait. Nézete szerint a sámánok már nem anyanyelvi szinten beszéltek a mandzsui nyelvet, így a szövegek elkezdtek romlani, ez ellen kíván lépni a szertartások kanonizálásával. A célközönség a mandzsui elit, az adatgyűjtést is a császári család különböző ágainál végezték el, akik már több mint száz éve szinte teljesen elszakadtak ősi lakhelyüktől és életformájuktól. A mű lektora elvben maga a császár, ő szentesítette az imákat (az előszó fordítását lásd a függelékben). A sámánsszövegek császári kanonizálását a múltba való bezárkózásnak is lehet tekinteni. A további hanyatlást úgy próbálják megállítani, hogy császári parancsra meg nem változtathatóvá teszik azt. Ez ugyan megállítani nem, legfeljebb késleltetni tudja a romlást, ám ugyanakkor szinte kizárja a fejlődés lehetőségét. A hagyományhoz való merev ragaszkodás a birodalom/rendszer fejlőd-

²⁴ Mark C. Elliot, *The Manchu Way – The Eight Banners and Ethnic Identity in Late Imperial China*. Redwood, 2001. 57; Uray-Kóhalmi Katalin, A mandzsuk nyolczászlós serege. *Új Keleti Szemle* 2 (2000/1) 5–7; Uő, Kik az icse mandzsuk és honnan jöttek? A mandzsui kánok hadsereg-építő stratégiájáról. *Keletkutatás* 2011. ősz, 5–14.

²⁵ Rawski, i. m., 21.

²⁶ Mark C. Elliot–Ning Chia, The Qing Hunt at Mulan. In: *New Qing Imperial History – The Making of Inner Asian Empire at Qing Chengde*. Ed. by James Andrew Millward et al. New York, 2004, 66–69; Uray-Kóhalmi Katalin, *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. Budapest, 1972, 124 skk, 145 skk, 173 skk.

²⁷ Uray-Kóhalmi, *A steppék nomádja*, 150–151; Leonid Aleksandrovič Bobrov–Julij Sergejevič Hudjakov, *Vooruženije i taktika kočevnikov Central'noj Azii i Južnoj Sibiri v epohu pozdnego Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni (XV–pervaja polovina XVIII v.)*. Sankt-Peterburg, 2008, 601 skk.

désének képtelenségét jelenti, ami a bukást előzi meg.²⁸ Darwin gondolatát is felfedezhetjük ebben: a túlélés záloga az alkalmazkodóképesség, ami jelen esetben a kanonizációval megszűnik.

Felmerül a kérdés, hogy a sámánok és szertartásaik nem voltak-e idegenek a kínai-mandzsú udvarban. Az udvari rituálék, illetve az uralkodó által elvégzendő szertartások már az egészen korai kínai dinasztiák alatt megjelentek.²⁹ Ez a hagyomány inkább segítette, mintsem hátráltatta a mandzsú udvari sámánizmus fejlődését. Annak ellenére azonban, hogy a mandzsuk használtak kínai tárgyakat (például olyan füstölőtartót, amelynek ming-kori analógiái vannak; lásd a 7–8. képet), a szertartások alkalmával használt, hagyományos kínai bronzeszközöket nem találjuk meg *A mandzsuk szertartásos könyvének* illusztrációi között.³⁰ A mandzsú sámánizmus és a hagyományos kínai szertartások párhuzamának kérdése mindenesetre további kutatásokat igényel; az utóbbi időben több kutató is feltételez valamiféle kapcsolatot a szibériai sámánizmus és egyes kínai szertartások között.³¹

A mandzsuk szertartásos könyvét kínaira is lefordították, ez 1780-ban jelent meg nyomtatásban,³² ami óhatatlanul felveti a kérdést: vajon kiknek szánták? A kérdésre további kutatások nélkül egyelőre nem lehet válaszolni, ám ha mandzsuknak szánták, az a mandzsú nyelv fennmaradásáért vívott harc teljes kudarcát mutatná. A kínai változatban szereplő imákkal a 20. századi gyűjtők találkoztak kutatóútjaik során, így a törekvésnek eme részét sikeresnek lehet mondani, de a mandzsú nyelvű imák nem hagytak nyomot a mandzsúiai sámánok szertartásaiban, rájuk semmilyen hatással nem volt a *szertartásos könyv*.³³ Ez annak is betudható, hogy egy-egy mandzsú sámán egyrészt nem feltétlenül volt írástudó, másrészt nem biztos, hogy eljutott hozzá ez a kötet. A műnek van egy párhuzama is, amely feltehetően ennek mintájára készült. Egy másik nemzetség, a Guwalgiya is írásba foglalta sámánszertartásait.³⁴

A mű jelentőségét az adja, hogy bár a mandzsú történeti művekben találunk egy-két elszórt imát, amelyeket a sámánizmushoz lehet kapcsolni, azt is ki lehet olvasni a korábbi feljegyzésekből, hogy már az első mandzsú fővárosban

²⁸ A témát elméleti szinten elemezte és az asszírokra vetítette Komoróczy Géza, Arany fej, agyaglábú szobron – az asszír világbirodalom széthullása. In: Uő, *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Budapest, 1995, 100–167.

²⁹ Leonyid Szergejevics Vasziljev, *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Budapest, 77–79; Je. O. Burceva, Gosudarstvennaja ritual'naja dejatel'nost' drevnego i ranneimperskogo Kitaja. In: *Process formirovanija oficial'noj ideologii imperskogo Kitaja*. Sost. Marina Jevgen'jevna Kravcova. Sankt-Peterburg, 2012, 292 skk.

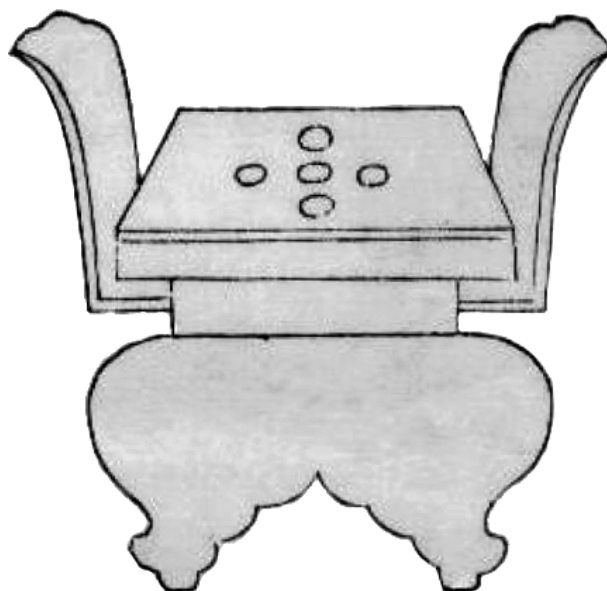
³⁰ Antonie Gournay, Formes et fonctions. In: *Rites et festins de la Chine antique – bronzes du musée de Shanghai*. Ed. par M. Gilles Béguin et al. Paris, 1998, 45–54.

³¹ Gilles Boileau, *Politique et rituel dans la Chine ancienne*. Paris, 2013, 30 skk.

³² *Qinding Manzhou jishen jitian dianli*. H. n., 1780.

³³ Rawski, i. m., 240–241.

³⁴ Sary, i. m., 47–100.

7. kép Füstölőtartó *A mandsuk szertartásos könyvének* illusztrációjából

8. kép Ming-kori füstölőtartó (Forrás: Michel Maucuer, *Bronzes de la Chine impériale des Song aux Qing*. Paris, 2013, 124.)

is volt külön hely áldozatbemutatásra, és arra is van adat, hogy a mandzsuk uralgó bemutatott egy-egy áldozatot. Ám ezekből az elszórt adatokból nagyon nehéz rekonstruálni az eredeti (?) mandzsuk hiedelem- és szertartásrendszerét. *A mandzsuk szertartásos könyve* páratlan forrásként sokat segít ennek a megismerésében.

A fentieket figyelembe véve Bálint Gábor jó érzékkel választotta ezt a művet feldolgozásra, mert ténylegesen ez az *ősi vallás* egyik első lejegyzése. A mű jelentőségét már a 18. században felfedezték. Az első ismertető 1773-ban jelent meg róla Jean Joseph Marie Amiot tollából,³⁵ majd 1804-ben Louis Mathieu Langlès közreműködésével napvilágot látott az első részleges fordítás.³⁶ Charles de Harlez 1887-ben a teljes szöveget átette franciára, és egy terjedelmes előszóval együtt publikálta.³⁷ Alekszander Vaszilievics Grebensikov ugyan már korábban elkészült az orosz fordítással, ám 1941-es halála és a háború megakadályozta annak kiadását.³⁸ A hagyatékból az utóbbi években Tatjana Pang kezdte el kiadni.³⁹ A műről jelentős tanulmányt írt még Nicola di Cosmo⁴⁰ és Martin Grimm.⁴¹ A nemzetközi kutatástörténet fényében Bálint Gábor műve, ha nem is az első, de mindenesetre úttörő munka volt. Ha akkor sikerült volna kiadnia a teljes fordítást, akkor Bálint ebben világelső lehetett volna. Annak ellenére, hogy ismertetője majdnem száz év elteltével, 1973-ban Kara György bevezetőjével reprintben újra megjelent,⁴² a munka teljesen ismeretlen maradt nemzetközi téren. Senki sem hivatkozott rá, aminek talán az a magyarázata, hogy Bálint Gábor magyarul tette közzé írását. *A mandzsuk szertartásos könyve* magyar kutatástörténetéhez még hozzátartozik, hogy 1987-ben Melles Kornélia újabb részletet fordított le belőle.⁴³

³⁵ Jean Joseph Marie Amiot, *Rituel des Tartares Mantchous déterminé et fixé par l'Empereur comme chef de la religion*. *Journal des Savants* 65 (Mars 1773) 112–127.

³⁶ Louis Mathieu Langlès, *Rituel des Tatars-Mantchoux*. Paris, 1804.

³⁷ Charles de Harlez, *La religion nationale des Tartares orientaux Mandchous et Mongols, comparée à la religion des anciens Chinois, d'après les textes indigènes, avec le rituel tartare de l'empereur K'ien-long*. Bruxelles, 1887.

³⁸ Pan, i. m., 71 skk.

³⁹ Tat'jana Aleksandrovna Pan, *Ustav šamanskoj služby man'čžurov*. In: *Trudy Arhiva vostočkovedov Instituta vostočnyh rukopisej RAN*. Red. I. F. Popova. Moskva, 2011, 117–133.

⁴⁰ Nicola di Cosmo, *Manchu Shamanic Ceremonies at the Qing Court*. In: *State and Court Ritual in China*. Ed. by Joseph P. McDermott. Cambridge, 1999, 352–398.

⁴¹ Martin Grimm, *Zum Schamanismus des Qing-Kaiserhofes – ein kaiserliches Auftragswerk aus dem Jahre 1747*. In: *China and her Biographical Dimensions*. Ed. by Christina Neder–Heiner Roetz–Ines-Susanne Schilling. Wiesbaden, 2001, 574–588.

⁴² Bálint Gábor *keletei levelei, Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról, Értekezése A mandzsuk szertartásos könyvéről*. Szerk. és a bevezetőt írta Kara György. Budapest, 1973.

⁴³ Mandzsuk szertartások és áldozások császári parancsra szerkesztett törvénykönyve. In: *Nisan sámánnő. Mandzsuk vajákos szövegek*. Válogatta, mandzsukból fordította stb. Melles Kornélia. Budapest, 1987, 53–85.

A jövőben Bálint Gábor fordítását nem reprintben kellene újra kiadni, hanem az általa megkezdett úton lenne szükséges továbbhaladni. Ha a forrásadottságot nézzük, Magyarországon megvannak a feltételek a mandzsú sámánizmus kutatására. *A mandsuk szertartásos* könyvének az MTA Keleti Gyűjteményében található példányát először közre lehetne bocsátani, majd az imákat össze lehetne vetni a Baráthosi-Balogh Benedek által feljegyzett, de máig gyakorlatilag publikálatlan mandzsú sámánszövegekkel.⁴⁴ Ez a két projekt nemzetközi érdeklődésre tarthat számot és méltó folytatása lehetne Bálint Gábor megkezdett munkájának.

FÜGGELÉK

A mandsuk szertartásos könyvének előszava

A mi mandzsúink természete ősidőktől kezdve tisztelettudó és becsületes, lelkiületük állhatatos. Így az Eget, buddhákat és a szellemeket is tisztelik, rendszeresen mutatnak be nekik áldozatokat. Nagy figyelmet fordítanak az ősöknek és az Égnek szánt áldozatok hagyományaira. A különböző nemzetségu mandsuk mindegyike a helyi szokásokat követi, így bár előfordulnak kisebb eltérések az ősöknek és az Égnek szánt áldozatok bemutatásakor, de alapvető különbségek nincsenek, egymással megegyeznek. A mi Gioro nemzetséguink az áldozati szokások kapcsán az uralkodócsaládtól kezdve az uralkodói leszármazottakon át más nemesek családjáig bezárólag mindenhol nagy fontosságot tulajdonít az imák szövegeinek.

Korábban mindenhol éltek sámánok. Kiskoruktól fogva tanulták a mandzsú nyelvet, így az ősöknek és az Égnek szánt áldozatnál, az áldozat bemutatásakor, az áldozat előkészítésekor, a ráolvasások végzésekor, a tésztaáldozat elvégzésekor, az átkok eltávolításakor, a jó termésért hozott áldozati szertartáskor, a lovakért bemutatott rituálék során tudták, hogy mi a helyes, így megfelelően hajtották végre a szertartásokat, a megfelelő szavakat használva, helyes dallammal imádkoztak. A későbbi sámánok a mi nyelvünket csupán egymástól tanulták (azaz nem voltak anyanyelvűek), így a hagyományozódás folytán a szellemek hívásához használt imák szavai és dallamai lassacskán hibássá váltak. A nemzedékeken keresztül való hagyományozódás folytán mostanra a császári családból származó leszármazottak háztartásaiban már nem egyformán mondják az imákat. Nemcsak, hogy mindegyik másmilyen lett, hanem a nemzetségi, ősöknek és az Égnek szánt áldozati szertartásoknál mondott imák a régiek szavaival és dallamaival sincsenek már összhangban. Ha most ezek nem lesznek megfele-

⁴⁴ A gyűjtéséből 10 imát fordítással együtt kiadott: Uray-Köhalmi, Sámámimák, 75–83.

lően kijavítva és nem lesznek írásba foglalva, akkor hosszú idő eltelte után még több hiba lesz bennük, és már nem lesz lehetőség a korrigálásra. Ebből kifolyólag uralkodói leszármazottakat és más előkelőket bíztam meg, lelkiismeretesen és tüzetesen megvizsgáltattam a különböző szertartásokat, majd fejezetenként írásba foglaltattam. Emellett az áldozati tárgyak képeit is lerajzoltattam, egymás után sorba rakattam őket. Végül alázatosan bemutatták a művet, amit személyesen vizsgáltam meg, kijavítottam a hibákat és letisztáztam. Az áldozati imák pontatlan szavait és dallamait vagy értő sámánoktól, vagy más vidéken lakóktól kérdeztem meg, végül megvizsgáltam és véglegesítettem őket. A felhasznált tárgyak között volt pl. a *nanmu* fa, amire soha sem volt mandzsu szó, a kínai kiejtésük szerint hívták őket. A lényegüket szem előtt tartva alkottam meg a mandzsu terminológiát. Végül hat kötetben állítottam össze a művet. Így mutatom ki nyíltan a szándékomat, miszerint az áldozati szertartásokat ápolni és tisztelni kell, hogy a mandzsuk régi szokásai soha se vesszenek el és hibátlanok maradjanak. A művet elkészülte után nevezzék *A mandzuk szertartásos könyvének*. A munkában résztvevő uralkodói leszármazottak és más előkelők nevei kapjanak helyet benne.⁴⁵

⁴⁵ *musei manjusai daci banitai ginggun unenggi . gūnin hing seme ofi . abka . fucih . enduri be gingguleme jukteme . wecere metere dorolon be umesi ujelembihebi . hala halai manjusai . meni meni ba na i doro be dahame . wecere metere tuiburengge . heni tani majige encu ba bicibe . amba muru gyalabuhangge hon goro akū . ishunde gemu adališambi . meni gioroi hala wecerengge oci . dergi booci fusihūn . wang gung ni boode isitala . yooni forobure gisun be oyonggo obumbi . nenehe fon i samasa gemu bade baniha niyalma . ajigen ci manjurame taciha turgunde . yaya wecere . metere tuibure . ulin gidara . uyun jafara . hūhuri baire . suwayan bure . gasan dulebure . usin wecere . morin i jalin wecere jergi wecen de . yooni acara be tuwame baita de teisulebume . sain gisun banjibume forobume jalbarimbihe . amala samasa manu gisun gemu ulandume tacihangge ofi . ulan ulan i hūlahai forobure jalbarire gisun i da hergen . da mudan de ulhiyen ulhiyen i acanahakūbi . te bicibe dorgici delheme tucibuhe wang sai boode jalan jalan i ulanduhai ishunde acanarakū . meni meni encu oho sere anggala . uthai dolo wecere metere jergi wecen de forobure jalbarire gisun i dorgi de . inu fe gisun . fe mudan de majige acanarahūngge bi . te aika amcame tuwancihiyame dasafi bithede tutabume ejerakū oci . ukame genehei . goidaha manggi . ele melebure tašarabure de isinara be akū obume mudarakū . tuttu ofi . cohome wang ambasa be tucibufi . gingguleme narhūsame baicabufi . hacin meyen be faksalame arabume . wecere tetun i doron be nirubufi . siran siran i tuwabufi . wesimbubufi mini beye tuwancihiyame dasame kimcime toktohuha . forobure gisun i dorgi hergen mudan acanarakūngge be . eici amcabuha sakdasa . eici ba i urse de aname fonjifi . bi kimcime dasame toktohuha . jai baitalara jaka hacin i dorgi . nan mu moo jergi daci manju gisun akū . nikan gisun be dahame hūlarangge be . gemu gūnin be gaime . manju gisun ubaliyambuha gebulefi . uheri ninggun debtelin obume banjibuha . ede manjusa i fe doro enteheme goidatala waliyabure tašarabure de isinarakū be dahame . mini wecere doro be ujeleme wesihulere gūnin be ile tuleci ombi . te weyileme šanggaha be dahame . erebe uthai manjusai wecere metere kooli bithe seme gebule . alifi icihiyaha wang ambasa hafasai gebube inu dosimbime arakini sehe. Ld. Hesei toktohuha, I., 1–5.*

Gábor Bálint and *The Book on Rites of the Manchus*

Olivér KÁPOLNÁS

Gábor Bálint (1844–1913) was the first scholar who translated some parts of *The Book on Rites of the Manchus* into a European language. His translation was published in Hungarian in 1877, under the title: *A mandsuk szertartásos könyve*.

The Book on Rites of the Manchus was compiled on the order of emperor Qianlong (1735–1796). In the eighteenth century the Manchus, being afraid of forgetting their roots, turned their attention to their origins and customs. The discussed work consists of six volumes; the last is a picture-appendix, displaying objects used at the rituals. The first volume begins with a preface written by the emperor himself. The main text consists of shaman-prayers and descriptions of the rituals.

This work is an excellent source for the study of Manchu court-rituals. As the original Manchu text has not been published yet, it offers a lot of possibilities for further studies.

Maróth Miklós

Vallások párbeszéde*

Manapság, amikor Huntington szerint a kultúrák összecsapása jelentheti a világpolitikában a legfőbb konfliktusforrást, és a kultúrák végső soron vallásokon alapulnak, divat a vallások közti párbeszédet emlegetni. Azzal azonban keveset törődnek a párbeszéd gondolatának védelmezői, hogy milyen lehetősége van, ha ugyan van, a vallások közti dialógusnak. Az alábbiakban e kérdésnek egy összetevőjét szeretném megvizsgálni, mégpedig két példa segítségével.

I.

Jahjā ibn 'Adī (893–974) Abū Bišr Mattā ibn Jūnus (megh. 940) és al-Fārābī (megh. 950) tanítványa és a jakobita (monofizita) egyház kiemelkedő alakja volt, aki al-Fārābī Aleppóba távozta után a bagdadi filozófiai élet vezető alakjává vált, és ebben a minőségében több, később híressé vált keresztény és muszlim filozófus tanáráként is nagy tiszteletre tett szert.¹ Keresztény teológusként és filozófusként számos művet írt,² ezekben mindkét területen szerzett szakismereteire támaszkodik, mégpedig akár gondolatainak folyamatos kifejtése, akár mások gondolatainak cáfolata és a velük való vitatkozás formájában.

Ebben a tanulmányomban Jahjā ibn 'Adī egy vitairatával szeretnék foglalkozni. A mű címe *Ġawāb Jahjā ibn 'Adī 'an radd Abī 'Īsā al-Warrāq 'alā 'l-našārā fī 'l-ittihād* (Jahjā ibn 'Adī válasza Abū 'Īsā al-Warrāqnak a keresztények inkarnációról szóló tanítása ügyében).³ A mű a 10. században keletkezett,

* Ez a dolgozat az OTKA 81581-es pályázatának a támogatásával készült.

¹ Augustin Perier, *Yahyā ben 'Adī, un philosophe arabe chrétien du Xe siècle*. Paris, 1920; Khalil Samir, *Le Traité de l'Unité de Yahyā ibn 'Adī 893–974; Étude et édition critique*. (Patrimoine arabe chrétien, 2.) Jounieh, 1980; Marie-Thérèse Urvoy, *Traité d'éthique d'Abū Zakariyyā 'Yahyā Ibn 'Adī*. Paris, 1991, különösképp 10–12; Kamal Bualwan, *Yahyā ibn 'Adī's Conception of «the One»*. *Parole d'Orient* 28 (2003) 485–495; Dominique Urvoy, *Histoire de la pensée arabe et islamique*. Paris, 2006, 299–301; Marie-Thérèse Urvoy, *Yahya ibn 'Adi. L'homme des perfections*. Paris, 2014, 9–85.

² Gerhard Endress, *The Works of Yahyā ibn 'Adī. An Analytical Inventory*. Wiesbaden, 1977.

³ *Abū 'Īsā al-Warrāq – Yahyā ibn 'Adī de l'incarnation*. Ed. par Emilio Platti. (Corpus Scriptorum Orientalium, Scriptores Arabici, 46.) Lovanii, 1987, 3–208.

az úgynevezett „bagdadi disputa” korában. Ez a „disputa” tulajdonképpen a három nagy vallás, ezen belül is elsősorban a keresztények és a muzulmánok között folyt. A viták általában véve nem élőszóban történtek, hanem írásban. A vitatkozó felek többnyire nem a másik felekezet valamely kiemelkedő képviselőjével vitáztak, hanem műveikkel saját közösségükhöz fordulva, annak tagjait akarták hitükben megerősíteni, mégpedig úgy, hogy bemutatták a másik vallási közösség tévedéseit. Erre természetesen a másik vallási közösség tagjai egy másik, ugyancsak saját közösségük számára írott művel válaszoltak, cáfolva a szerző állításait és kimutatva annak tévedéseit.⁴ A vitának természetesen megvoltak a szokásos témái, így a „disputa” során született művek általában véve közhely témákat dolgoznak föl.⁵ A keresztény hit ellen irányuló vita-irodalomnak közkedvelt témáihoz tartozott a Szentháromság tanának támadása, Jézus isteni természetének tagadása stb. E sorozatba tartozik az inkarnáció kérdéskörének megvitatása is.

Jahjā ibn ‘Adī most megvizsgálандó műve ebbe a vitairodalomba illeszthető bele, és tulajdonképpen az Abū ‘Īsā al-Warrāq (megh. 861) néven ismert Moḥammad Hārūn *mu‘tazilita* teológusnak a keresztény inkarnáció-tan cáfolatára íródott.⁶ Ebben a tekintetben ez a mű a kettejük között folyó vita második része, mivel előzőleg a Szentháromság tanát vetették vizsgálat alá.⁷ Abū ‘Īsā al-Warrāq meglepően jól ismeri a keresztény tanítást, beleértve az egyes keresztény felekezetek, például a monofizita jakobiták és a nesztoriánusok sajátos nézeteit is. Abū ‘Īsā al-Warrāq művében az általános keresztény tanításson kívül mindegyik keresztény felekezet sajátos nézeteit is cáfolja, ami különleges feladatot rótt Jahjā ibn ‘Adīra, amikor megírta most vizsgálandó válaszát. Művében ugyanis általában véve megvédi az orthodox keresztény és a monofizita tanítást, de egyetért Abū ‘Īsā al-Warrāq megjegyzéseivel a sajátosan nesztoriánus tanok cáfolatát illetően. (Egyébként tudjuk, hogy maga Jahjā ibn ‘Adī is írt munkákat a nesztoriánusok ellen.⁸)

Nézzük meg tehát, milyen módon válaszolt Jahjā ibn ‘Adī a muzulmán Abū ‘Īsā al-Warrāq érveire.

Abū ‘Īsā al-Warrāq mindhárom keresztény felekezetre, azaz a nesztoriánusokra, a jakobitákra és a melkitákra vonatkozólag egy kérdéssel nyitja cáfolatai sorát: „Tudassátok velem, hogy az Ige egyesülése az emberrel, akivel egyesül,

⁴ Sidney Griffith, *The Prophet Muḥammad – his Scripture and his Message According to the Christian Apologies in Arabic and Syriac from the First Abbasid Century*. In: *Arabic Christianity in the Monasteries of Ninth-Century Palestine*. I. Ed. by Sidney H. Griffith. Aldershot, 1992, 99–146, különösképp 109–111.

⁵ Griffith, *i. m.*, különösképp 100.

⁶ Abū ‘Īsā al-Warrāq, *Le livre de la réfutation des trois sectes chrétiennes*. Éd. et trad. Arm Abel. Bruxelles, 1949.

⁷ Abū ‘Īsā al-Warrāq – Yahyā ibn ‘Adī *de l’incarnation*, 54.

⁸ Emilio Platti, *La grande polémique antinestorienne de Yahyā b. ‘Adī*. (Corpus Scriptorum Orientalium, Scriptorum Arabici, 36–37.) Lovanii, 1981.

az vajon az Ige cselekedete-e az Atya és a Szentlélek nélkül, avagy a három hypostasisé együtt?” Erre Jahjā azt válaszolja, hogy a három hypostasisé együtt.

Ezt követően Abū ‘Īsā így folytatja: „Ha azt mondják, hogy az egyesülés a három hypostasisé együtt, akkor mi azt kérdezzük: akkor miért csak az Ige testesült meg, az Atya és a Szentlélek nélkül?” Jahjā erre azt válaszolja, hogy az Ige, ha meg is egyezik az Atyával és a Szentlélekkel a testtel való egyesülés aktusát illetően, azt mégis hármuk közül egyedül ő fogadja be.

Az így kapott tételre válaszul Abū ‘Īsā a következő érvet hozza föl: „Ha azt mondják, hogy a testtel való egyesülés (inkarnáció) egyedül az Ige cselekedete az Atya és a Szentlélek nélkül, akkor olyan cselekedetet tulajdonítanak a Fiúnak, amelyet nem tulajdonítanak sem az Atyának, sem a Szentléleknek, és olyan tevékenység folytatásával tüntetik ki, amelyet nem tulajdonítanak sem az Atyának, sem a Szentléleknek. Ha lehetséges, hogy egyikük egy cselekedet végrehajtásával elváljon a többitől, akkor ugyanez lehetséges lesz a másik két hypostasis esetében is. Ha ez lehetséges, akkor lehetséges az is, hogy bármelyikük egyedül, a másik kettő nélkül kormányozza a világot, vagy a másik kettő nélkül teremtsen teremtményeket.” Ezzel viszont cáfolják eredeti álláspontjukat.

Jahjā ibn ‘Adī válaszában röviden megerősíti, hogy a keresztény tanítás szerint az egyesülés cselekedete (az inkarnáció) mindhárom hypostasis közös cselekedete, azaz nem tanítják azt, amit következtetése révén Abū ‘Īsā nekik akar tulajdonítani.

Aztán logikus érvekkel kimutatja az Abū ‘Īsā érvelésében található hibát. Összefoglalva Abū ‘Īsā érvelésének lényegét megállapítja, hogy szerinte „az Ige cselekedete, amelyet az Atya és a Szentlélek nélkül hajt végre, olyan aktust tulajdonít a Fiúnak, amely aktus nem sajátja a másik kettőnek, és eszerint lehetséges, hogy a hypostasisok bármelyike egyedül kormányozza a világot, vagy társai nélkül teremtsen teremtményeket. Erre a két kijelentésre alapítja érvelését, amelyek elfogadását szükségessé teszi a következő kijelentések elfogadása: ha ez lehetséges, akkor lehetséges ugyanez a másik két hypostasis esetében is, illetve: ha ez lehetséges, akkor kettejük közül bármelyik egyedül is kormányozhatja a világot a társai nélkül, illetve teremtményeket teremthet társai nélkül.” Márpedig ez a két kijelentés hamis – állapítja meg Jahjā ibn ‘Adī.

Ez utóbbi kijelentést alapul véve rámutat, hogy szillogizmus fölső tételeként csak akkor szerepelhetne, ha egyetemes állító formája lenne, és így hanгоznék: „Ha valaki egy cselekedet végrehajtásával elkülönül, akkor lehetséges, hogy minden cselekedet végrehajtásával elkülönüljön.” Márpedig ez az állítás hamis, amint azt a következőkben több példán kimutatja.

Ha ugyanis valaki egyedül képes száz liter vizet cipelni, akkor az eszerint ezer liter vizet is képes lesz egyedül cipelni. Ha valaki egyedül képes egy kis bárkát kormányozni, akkor eszerint az egy nagy hajót is képes lesz egyedül kormányozni. Ugyancsak belátható módon az, aki képes egyedül írni és olvasni, nem lesz föltétlenül képes egyedül pereskedni és harcolni.

E cáfoló példák felsorolása után azt is megmondja, hogy miként lehetne Abū 'Īsā al-Warrāq bizonyítását helyes formára hozni. Szerinte szükség lenne egy egyetemesen kijelentő felső premisszára: Ha két, egymással lényegi tulajdonságában (*ma'nā dātī*) megegyező dolog esetében lehetséges egy tevékenység, akkor ugyanez a tevékenység lehetséges minden más, ugyanannak a lényegi tulajdonságnak a tekintetében megegyező dolog esetén is.

Ámde ez a premissza is első pillantásra láthatóan nem föltétlenül igaz. Ha vesszük ugyanis az embert és a madarat, amelyek egy lényegi tulajdonság szempontjából megegyeznek, amennyiben mindkettőről elmondható, hogy „élőlény”, és a madár képes repülni, akkor a most ismertetett általános kijelentő premissza alapján erre a tevékenységre az embernek is képesnek kellene lennie. Márpedig ez evidens módon nincs így. Ugyanakkor az ember tud írni, de a madár erre képtelen.

Ha megvizsgáljuk az eddig ismertetett szöveget, akkor azonnal észrevehetünk néhány lényeges körülményt. Az első az, hogy a muzulmán szerző úgy igyekszik a keresztény tanítás téves voltát kimutatni, hogy meglehetősen jól ismeri azt. Tisztában van a tanítás lényegével, a tanítás kifejtéséhez szükséges fogalmakkal és az azokat jelölő terminusokkal. Tudja azt, hogy a Szentháromságból a Fiút a keresztények gyakran Igének nevezik, és tudja azt, hogy a három isteni személy egy-egy hypostasisnak tekintendő, azaz, ha nem is beszél róla, de eszerint tudnia kell, hogy a Szentháromság a maga teljességében (azaz a három hypostasis együtt) jelöl egy szubjektumot. A három hypostasis ugyanis az egységes Szentháromságban van meg, így a *par excellence* szubsztancia vagy szubjektum maga a Szentháromságban megjelenő Isten.⁹

Ugyanakkor szemmel láthatóan nem érti meg pontosan, mit is ért Jahjā b. 'Adī azon, hogy a test és az isteni személy egyesülése az egész Szentháromság cselekedete. Ugyanis a Szentháromság együttesen, tehát az Isten maga a szubsztancia, azaz a cselekvés szubjektuma, amint azt most kifejtettük. Csakis a szubsztancia lehet egy állítmány, ez esetben egy cselekvést kifejező ige szubjektuma. Az Ige csak ebben a szubsztanciában benne levő egyik hypostasis, és a testtel való egyesülést (az inkarnációt) ez a hypostasis fogadja be. A félreértés gyökere itt az lehet, hogy Abū 'Īsā al-Warrāq nem érti pontosan az arisztotelészi logika tanítását a szubsztanciáról és a kilenc járulékról, amelyet a *Kategóriák* című művében fejtett ki, és nem érti pontosan a szubsztancia és a benne levő hypostasisok viszonyát, amelyet az arisztotelészi filozófia tanítását figyelembe véve az egyházatyák dolgoztak ki.

E hiányosságot figyelembe véve logikusan jelenti ki Abū 'Īsā al-Warrāq, hogy ha a három hypostasis közül az egyik sajátosan jellemezhető lenne egy aktussal, akkor a másik kettőnek is ugyancsak jellemezhetőnek kell lennie

⁹ Emilio Platti, *Yahyā b. 'Adī; Théologien chrétien et philosophe arabe*. (Orientalia Lovanensia Analecta, 14.) Leuven, 1983, 80–87, különösképp 86–87.

ugyanazzal az aktussal. Ez ugyanis egy hasonlóságon alapuló következtetés, ahogyan azt széles körben ismerte az emberiség, és a görög filozófiában is gyakran alkalmazták. Ezt a következtetést ismerik a muzulmán teológiában *amārat* néven. A három hypostasis ugyanis minden tekintetben hasonló, lévén ugyanannak az egy Istennek a hypostasisairól szó, így az egyikük jellemzőjének a másik kettőben is meg kellene lennie.

Az így kapott – ámde a szövegben világosan meg nem fogalmazott – premisszát a szerző átalakítja: ha nem ugyanazok a tulajdonságok jellemzik mindhárom hypostasist, akkor mindegyikükben megtalálható a lehetősége valamilyen sajátos, csakis rá jellemző aktus végrehajtásának. Ebben az esetben előfordulhat, hogy a másik kettő közül bármelyik teremtményeket teremt, egyedül kormányozza a világot stb. Ez tulajdonképpen már az előbbieken kapott premissza megfordítása, mégpedig olyan módon, ahogyan azt a logika tiltja.

Ezzel kapcsolatban ugyanis rámutat Jahjā ibn ‘Adī arra, hogy egy lényegi tulajdonság (*ma’nā dātī*) tekintetében kell egyeznie a három egymáshoz hasonlatos isteni személynek ahhoz, hogy a következtetés érvényes legyen. Éppen ez a muzulmán jogban és vallástudományban ismert analogikus következtetés lényege: a bizonyító erejű *dalīl* (görögül: *σημειον*) esetében a két hasonló dologban megtalálható egy olyan lényegi aspektus, amely motiválja valamely hasonló dolgokban az azonos tulajdonság meglétét.¹⁰ Az ember élőlényként halandó, következésképp a ló is, amennyiben élőlény, halandó. A bor fogyasztása, részegítő hatása miatt, tilos, következésképp minden más ital, amely részegítő hatású, tilos. A görög tanítás szerint az ember, amennyiben (*καθò, ἤ, qua*) élőlény, halandó; a muzulmán tanítás szerint az ital, amennyiben (*qua*) részegítő hatású, tilos. Amit latinban a *qua* szó jelöl, azt jelöli arabban az ‘*illat*) szó.

Jahjā ibn ‘Adī ennek a lényegi aspektusnak a hiányára akar rámutatni, amikor példaként arra hivatkozik, hogy az ember is és a madár is élőlény, mégis a madár tud röpködni, de az ember nem. Az „élőlény” ugyanis bizonyos lényegi tulajdonságokban megegyezik (pl. lélegzik, halandó stb.), de a madár esetében nem ebből fakad a repülés képessége. Ugyanis az ehhez szükséges lényegi tulajdonság az emberben nincs meg. Az ember viszont tud írni és olvasni, amennyiben (*qua*) gondolkodó. A gondolkodás lényegi tulajdonsága azonban a madárban nincs meg, ezért ő erre képtelen.

Abū ‘Īsā al-Warrāq azonban nem jelölte meg, hogy melyik az a lényegi tulajdonság, amely tekintetében a három isteni személy megegyezik vagy hasonló, és amelyik maga után vonja hasonló tulajdonságukat, és melyik az az attribútumuk, amely tekintetében különböznek, és amely maga után vonja a többitől való elkülönülést. Azaz következtetésének ez az eleme formailag hiányos.

¹⁰ Philodemus, *On Methods of Inference*. Ed. by Phillip Howard De Lacy–Estelle Allen De Lacy. Napoli, 1978, 34, III (Chapter 6), Nr. 31 stb.

Jahjā ibn ‘Adī nem lát kapcsolatot azonban az Ige esetében a megtestesülés tulajdonsága tekintetében megállapított elkülönülés és a több tulajdonság tekintetében megállapítható elkülönülés között. Az ugyanis, hogy az Ige egyedül fogadja el a testtel való egyesülést, nem vonja maga után azt az állítást, hogy más tulajdonságok esetében is hasonló módon egyedül álljon. Ehhez szükséges lenne egy egyetemesen állító premisszára: Ha egy dolog valamilyen tulajdonság tekintetében elkülönül a hozzá hasonló dolgoktól, akkor több, vagy minden más tulajdonság tekintetében elkülönül tőlük.

Egy ilyen egyetemesen állító premissza alá lehetne rendelni azt az alsó premisszát, hogy „az isteni személyek a megtestesülés tulajdonságának tekintetében elkülönülnek egymástól”, majd ebből le lehetne vonni a következtetést: minden más tekintetben elkülönülnek egymástól.

A bizonyításhoz szükséges fönti premisszáról azonban néhány ellenpélda segítségével azonnal kimutatja, hogy az nem lehet igaz, márpedig ezt a fölső premisszát elhagyva nem juthatunk el az Abū ‘Īsā al-Warrāq szövegében említett konklúzióhoz.

Jahjā ibn ‘Adī és Abū ‘Īsā al-Warrāq tehát egyaránt a görög filozófia valamilyen mértékű ismeretére támaszkodva fejti ki mondanivalóját. Jahjā ibn ‘Adī azonban jól ismeri Arisztotelész filozófiáját, és a filozófiai terminusokat arisztotelészi értelmükben használja, míg Abū ‘Īsā al-Warrāq nem pontosan az arisztotelészi értelmükben használja a szavakat.

Ugyanakkor Jahjā ibn ‘Adī jól ismeri az arisztotelészi logikát, és éppen ezért Abū ‘Īsā al-Warrāq következtetésében azonnal kimutatja a tartalmi és formai hibákat, de ezzel szemben Abū ‘Īsā al-Warrāq nem is állította maga elé követelménynek az arisztotelészi logika pontos ismeretét. Sokkal inkább valamilyen lazább, inkább a késő antikvitásból ismert filozófiai rendszerek, leginkább az epikureus vagy szkeptikus iskola következtetéseinek ismeretére utaló módon bizonyítja álláspontját.

Továbbá azt is azonnal láthatjuk, hogy Jahjā ibn ‘Adī a vitatkozástudomány (*munāzara*) szabályai szerint cáfolja Abū ‘Īsā al-Warrāq tételeit. Megnézi ugyanis az egyes premisszákat, és azokat érvényteleníti, vagy rámutat bizonyos premisszák hiányára stb. Azaz a logika szabályainak megfelelően eljárva vagy tartalmi, vagy formai kifogásokat támaszt partnerével szemben.¹¹ Az *adab al-munāzara* azonban Arisztotelész *Topicájából* származtatható tudomány.¹²

¹¹ Kis Anna Flóra, A dialektika helye a muszlim tudományok rendszerében. *Keletkutatás*, 2011/2, 15–37.

¹² Kis Anna Flóra, A vita szerepe a tudományok művelésében. Al-Fārābī dialektikája mint kutatási módszertan. In: *Farīq*. Szerk. Kis Anna Flóra–Schönléber Mónika. Piliscsaba, 2013, 171–182; Kis Anna Flóra, Theory of Research. Al-Fārābī’s Commentary on Aristotle’s Topics. In: *More modoque*. Ed. by Pál Fodor et alii. Budapest, 2013, 343–351.

II.

Ġalāl al-dīn al-Sujūṭī (1445–1505) a mi fogalmaink szerint a középkor végén és az újkor elején élt, de tevékenysége az iszlám története szempontjából valamikor a stagnálás korszakának közepe tájára esett, amikor tulajdonképpen a vallás és a tudományok szempontjából jelentős előrelépés nem történt. Ebben az időszakban a tudósok pusztán a korábbi virágkorban fölhalmozott ismereteket ismételték, rendszerezték és hozták iskolai használatnak megfelelő formára. Ő maga az iszlám történetének egyik legtermékenyebb szerzője volt mintegy 700 munkájával, amelyek mindegyike az iszlám vallásának valamely résztudományával foglalkozik, beleértve az arab nyelvet és a prófétai orvostudományt (الطب النبوي) is. Saját korában igen nagy tekintélynek örvendett, mégpedig nemcsak saját sáfíiti kortársai, hanem a jogi iskolák mindegyikéhez számító tudósok között is, és kiemelkedő szaktekintély maradt a következő századokban is – s nem csupán az arab nyelvű országokban. Egyike volt azon keveseknek, akiket saját korukban az *aṣḥāb al-naẓar* közé soroltak, és akik így kiérdemelték a *muğtahid* titulust is. Műveit mind a mai napig mértékadónak tartják, és sokan olvassák.

Lássuk a következőkben, mit mond a mostani témánkkal kapcsolatban.

A. Al-Sujūṭī, A logika és a teológia védelme a logikával és a teológiával szemben (صون المنطق والكلام عن فن المنطق والكلام) című műve¹³

Ha végignézzük a könyvet, azonnal láthatjuk, hogy az lényegében nem más, mint számos, e témát tárgyaló műnek a kivonatolása és rövid ismertetése, amelyet megelőznek al-Sujūṭī bevezető szavai. A néhány lapos rövid bevezetés után következnek az iszlám kiemelkedő személyeinek a véleményét tartalmazó nézetek hadiszokhoz hasonló idézése arról, hogyan vélekedett al-Šāfi‘ī a logikáról és a teológiáról. E tekintélyek között találjuk Ḥasan al-Baṣrīt, Ibn Qutaibát, al-Ġazzālīt, Quṭb al-dīn al-Rāzīt és másokat, illetve Ibn Tajmijjāt, akinek a művéből a szerző azokat az idézeteket gyűjtötte ki, amelyek a Korán homályos vagy éppen egymásnak ellentmondó helyeinek a magyarázatára vonatkoznak.

Ez után következik Abū Ismā‘īl al-Harawī (1005–1088) *Damm al-kalām* című művének hosszas ismertetése, de idézi al-Muḥāsibīt, al-Bukhārīt és má-

¹³ Ġalāladdīn al-Sujūṭī, *Ṣawn al-manṭiq wa-’l-kalām ‘an al-manṭiq wa-’l-kalām*. Ed. by ‘Alī Sāmī al-Naššār. Al-Qāhirat, 1947.

sokat is, végül al-Sujūṭī ismerteti röviden annak a híres vitának a menetét is, amely Mattā ibn Jūnus és al-Sīrāfi között folyt le.¹⁴

Ez a kivonatoló technika látszik mindenekelőtt a szerző munkamódszeréből. A hadisz-tudós al-Sujūṭī tulajdonképpen minden állítását és tételét olyan nézetekkel igazolja, amelyeket korábbi tudósoktól vesz, és hadiszok formájában ad elő, a megfelelő hadisz-tudományból vett terminusok segítségével. Műve jellemzésére álljon itt egy rövid idézet a könyvéből:¹⁵

„Úgy találtam, hogy az ősök már al-Šāfi’i előtt utaltak arra, hogy a hit-beli újítás oka az arab nyelvben való járatlanság. Al-Baihaqī hivatkozva al-Ašmā’ira idézte [a következő hadísz]: Mondta: ‘Amru ibn ‘Ubaid elment Abū ‘Amru ibn al-‘Alā’hoz, és vitatkozott vele a züllött ember [túlvilági] szenvedéséről. Mondta neki: Óh, Abū ‘Amru! Allah megmá-sítja ígérétét? Mondta: Allah nem fogja megmásítani ígérétét, ... stb.”

Amint az idézetből látszik, a szerző használja a hadiszok esetében szokásos *akhraġa* (أخرج) terminust, megadja a hitelességet garantáló láncolatot, még ha az itt csupán csak egy írott könyvet is jelent, és idéz egy, a mondanivaló szempontjából releváns történetet. A szöveg mondanivalójának bizonyítását tehát ebben az esetben, ha nem is a próféta, de egy kiemelkedő tudós tekintélye jelenti. A könyvben minden egyes tételt a hasonló, tudósok tekintélyére támaszkodó, hadiszok formájában előadott idézet igazol.

B. Al-Sujūṭī a görög tudományokról és az arab nyelvről

A most említett struktúrában vezető helyet foglal el a bevezetés. Ebben al-Sujūṭī megadja az egész könyv alaphangját akkor, amikor elmond egy történetet. Eszerint az Ištakhrból (ez nyilvánvalóan Stageira nevének elírása) származó Arisztotelész volt a logika tudományának megalapítója. Hivatkozik Našr al-Muqaddasī (megh. 1096) egy művére, miszerint – és itt egy több hitelt ér-

¹⁴ A kiterjedt irodalomból a legfontosabb tételek: Gerhard Endreß, Grammatik und Logik; Arabische Philologie und griechische Philosophie in Widerstreit. In: *Sprachphilosophie in Antike und Mittelalter*. Hrsg. von Burkhard Mojsisch. (Bochumer Studien zur Philosophie, 3.) Amsterdam, 1986, 163–299; Wilfried Kühn, Die Rehabilitierung der Sprache durch den arabischen Philologen as-Sīrāfi. In: *Sprachphilosophie in Antike und Mittelalter*. Hrsg. von Burkhard Mojsisch. 301–402; Kees Versteegh, The Arabic Linguistic Tradition. In: *Landmarks in Linguistic Tradition*. III. London–New York, 1997, 52–63.

¹⁵ al-Sujūṭī, i. m., 22:

وقد وجدت السلف قبل الشافعي أشاروا اليه من أن سبب الابتداء الجهل بلسان العرب. وأخرج البيهقي في البعث عن الأصمعي، قال: جاء عمرو بن عبيد الي أبي عمرو بن العلاء بناظره في وجوب عذاب الفاسق، فقال له يا أبا عمرو. الله يخلف وعده؟ فقال لن يخلف الله وعده، ... الخ.

demlő személy nevéből álló *isnād* (hitelességi láncolat) található – ő elmondja, hogy az Omajjádok idején minden rendben volt az iszlám körül. Amikor azonban az Abbászidák kerültek hatalomra, az uralom átcsúszott az arabokkal ellenséges perzsák kezére. Az abbászidák vezírje, Jahjā ibn Khālid ibn Barmak (megh. 806) egyszer meglátogatta a bizánci császárt. Ő összegyűjtette az összes pogány kori görög művet, és azokat egy, a kertjében épített ablak és ajtó nélküli házban elzárva tartotta, mert félt, hogy ismeretük a keresztény hit végét jelentené, mivel azokat olvasva az emberek visszatérnének a pogánysághoz. Jahjā ibn Barmak ezeket a számára ismeretlen könyveket kérte ajándékba. Így került el Arisztotelész és a görög filozófia ismerete az arabokhoz, és ennél nagyobb kárt az iszlámnak senki nem okozott. Jahjā ibn Barmak ezek után e könyvek, elsősorban a logikai művek ismeretében vitákat rendezett Bagdadban a különböző vallási felekezetek képviselői között.¹⁶

Ezt az elbeszélést kiegészíti egy másik részlet, amelyben a szerző Hunain ibn Ishāq tevékenységét ismerteti, kitérve a fordítások megbízhatatlanságára. A végén Ibn Tajmijjára hivatkozva rámutat, hogy az ősök idején a logika módszerei nem voltak ismertek, ezeket a *mu'taziliták*, az *aš'aríták* és a többiek vezették be az iszlám tudományaiba Ma'mūn és Hārūn ibn al-Rašid kalifák idején, és ezt Allah sohasem fogja nekik elfelejteni.

A bevezető szerint tehát a görög logika elterjedése okozta az iszlámon belül a több szektára és irányzatra történt szakadást. Ezekkel az újításokkal szemben az arab nyelv helyes ismerete garantálhatja az iszlám egységét (سبب الابتداء (الجهل بلسان العرب)). Al-Šāfi'ī szerint is a bajok forrása az, hogy az emberek elhagyták az arab nyelvet és átvették Arisztotelészét.¹⁷ Az *ahl al-kalām* a kétséges Korán-helyeket értelmezve csak kétségeket ébreszt az emberek szívében.¹⁸

Ez után következik az arab nyelv ismertetése. Eszerint az arab nyelv hangállománya gazdagabb bármely más nyelvénél, mivel benne 28 betű, vagyis mássalhangzó (*ḥarf*) található.¹⁹ Nincs két olyan mássalhangzó, amelyet azonos helyen képeznének. Ennek szemléltetésére a szerző hivatkozik a *k* és *q*, a *b* és *f* példájára.

Ezt követi Allah ajándékának, az *i'rābnak* az ismertetése. Ez teremti meg az arabok nyelvében a rendet, megkülönböztetve egymástól például az alanyt és a tárgyat. Hasonló eszköz az ún. *nunáció*. A *hāda qātil^{um} akhī* olvasat esetén tudhatom, hogy az öcsémet az illető még nem ölte meg, szemben a *hāda qātilu akhī* olvasattal, amelyből ez következik.

A *لا يقتل قريشي صبرا بعد اليوم* mondatban a *jaqtul* olvasat megköveteli, hogy ne öljenek meg egyetlen qurajšitát sem, még ha hitehagyottá válik is, de a

¹⁶ al-Sujūfī, *i. m.*, 6–10.

¹⁷ al-Sujūfī, *i. m.*, 15.

¹⁸ al-Sujūfī, *i. m.*, 18–19.

¹⁹ al-Sujūfī, *i. m.*, 24 és következő lapok.

jaqtulu olvasat pusztán híradás arról, hogy a jövőben egyetlen qurajšita sem válik hitehagyottá, és így egyikük sem lesz méltó a halálra. A pontos olvasat és értelmezés tehát előfeltétele a Korán pontos megértésének.²⁰

Hasonlóképp a *ḥaraka* is megkülönböztetheti a jelentéseket, mint például a لعنة الله esetében. A *la'anat Allāh* olvasat egy embert jelöl, akit mindenki átkoz, de a *lu'nat Allāh* olvasat egy olyan embert, aki az egész népet átkozza.

Mindezzel párhuzamosan ugyanannak a gyöknek az eltérő hangalakú változatai ugyanannak a fogalomnak az eltérő árnyalatait fejezhetik ki. A „has” arabul *baṭn*, de az „üres gyomrú” *mubaṭṭin*, a „nagy hasú” *baṭīn*, de ha mindez a nagyevéstől van, azaz az illető pocakos, akkor *mabṭān*, ha pedig sovány és rossz emésztésű, akkor *mabṭūn* stb.²¹

Végül pedig az arabok a beszédükben megváltoztathatják a szavak eredeti értelmét és átvitt értelemben is használhatják őket. A mondatokban előbbre és hátrább is tehetik (تقديم وتأخير), elhagyhatják vagy ismételhetik őket, röviden és hosszan fejezhetik ki ugyanazokat a gondolatokat, metonímiát alkalmazhatnak és így tovább.

Mindez – a szerző ezt nem mondja meg világosan – a retorika területe. Fordulhatunk egy emberhez – *mukhāṭabat* – vagy több emberhez – *khiṭāb*. Viszont alkalomadtán használhatjuk az egyik szó helyett a másikat és viszont. A Koránban mindezeket a nyelvi eszközöket megtalálhatjuk a szövegben, és mindannyian sajátos jelentést hordoznak. Ez viszont azt jelenti, hogy a Korán szövegét nem lehet egyetlen másik nyelvre sem lefordítani úgy, hogy vesszük az egyik szót és azt mindig ugyanannak az arab szónak a fordításaként használjuk. Márpedig ez történt, amikor az Evangéliumot szírből görögre (!) és etiópia fordították, vagy amikor a Tórát vagy a zsoltárokat héberből más nyelvekre ültették át. A többi nyelvnek ugyanis nem állnak rendelkezésére azok az eszközök, amelyekkel az arab rendelkezik.²² Példaként a szerző hivatkozik több Korán-szűrúra is. Ezek közül az egyik így hangzik: وإما تخافن من قوم خيانة فانبيذ إليهم علي سواء (Ha valamely nép árulásától tartasz, akkor hajítsd vissza nekik [szerződésüket] ugyanúgy, [mint ők].²³) Al-Sujūṭi hozzáfűzi, hogy egyetlen fordítás sem tudja visszaadni a mondatot úgy, hogy benne legyen mindaz, ami az arab mondatban benne van, hogy kifejtse annak egészét azzal együtt, amit a mondat elrejt.

²⁰ Qur'ān, 36, 76.

²¹ al-Sujūṭi, i. m., 25–27.

²² al-Sujūṭi, i. m., 27–28.

²³ Korán 8, 58, ford. Simon Róbert.

Al-Sujūṭī a vallástudományok feladatáról és módszeréről

A fentiekből következően al-Sujūṭī szerint a vallástudomány elsőrendű feladata megérteni a szent szövegeket, a Koránt és a hadísz. Hāfiẓ abū ‘Omar ‘Abd al-Birr (978–1071) *Bajān al-‘ilm* című könyvének rövid ismertetésében²⁴ kifejti, hogy háromféle tudás van: a legmagasabb, a középső és a legalsó. A legmagasabb a vallástudomány, és ebben nem szabad másról beszélni, mint Allahnak a könyvében és a próféták nyelvén továbbadott kinyilatkoztatásáról. Meg kell világosan érteni magát a szöveget és a jelentését, valamint a benne rejlő bölcsességet. Ehhez megfelelő módon kell érteni az arabot, a próféta nyelvét. Ismerni kell a szunnát, amelynek segítségével megérthetjük a kétséges helyeket.²⁵ E tevékenység során nincs helye véleménynek (*ra’j*) vagy analógiának (*qijās*). Ahogyan ezt többen kifejtették, és ezt már a legelső idézetben is láthattuk, a hitbéli újítások legfőbb oka az arab nyelv hiányos ismerete.

Az alapvető módszer tehát a szent szövegek helyes értelmezése, a *bajān*, és ez nyelvi és retorikai eszközökkel történik. Az alaptudományokat illetően (*aṣl*) tehát nincs helye más módszer alkalmazásának. Az ágakat illetően azonban már szükséges az analógia használata.²⁶ Ezzel azonban visszaérkeztünk a Mattā ibn Jūnus és al-Sīrāfi közt lefolyt vitához, amelynek konklúziója az volt, hogy az araboknak semmi szükségük a görög logikára, mert az a görögök tudományos módszere. Az araboknak rendelkezésükre áll az arab nyelv, és annak helyes alkalmazása elvezet az igazság megismeréséhez.

III.

Az arabok módszere tehát a nyelvi értelmezés (*bajān*), szemben a görög filozófia alapján álló kultúrával, ahol az elemzés (*taḥlīl*) és a szillogisztikus bizonyítás a megismerés alapja. Ez lényeges különbség köztük és a muzulmán tudósok között. E különbségtétel szükségességét a szerző legutolsó fejezetében éppen az Arisztotelész nyomdokán járó filozófusok érvével igazolja. Al-Baṭlamjūsira hivatkozva írja, hogy a filozófusok szerint minden tudománynak megvannak az alapelvei és a törvényei, ezeket más tudományba bevezetni csak tudatlanságból, megtévesztési szándékkal lehet. A vallási tudományokat az arab nyelv ismeretével alapozhatjuk meg, tehát a vallási tudományokban egy másik tudománynak, azaz a logikának, valamint az azon alapuló vitatkozás tudományának (*kalām, munāẓara*) semmi keresnivalója.²⁷

²⁴ al-Sujūṭī, *i. m.*, 132–142.

²⁵ Ezen a helyen kívül még al-Sujūṭī, *i. m.*, 40 is.

²⁶ al-Sujūṭī, *i. m.*, 139.

²⁷ al-Sujūṭī, *i. m.*, 200.

Ez viszont azt jelenti, hogy a görög filozófia és logika talaján álló kereszténység, illetve az ugyancsak ennek az elemeit saját nézetrendszerébe beépítő muzulmán racionalis teológia, beleértve a síita *uṣūlī* irányzatot is, ha a félreértés veszélyét vállalva is, de tud egymással párbeszédet vagy vitát (*munāẓara*) folytatni.

Az iszlám tradicionalista irányzatai azonban más módszert követve erre képtelenek, hiszen ők csakis saját szent szövegeik érvényességét ismerik el, és csakis azok nyelvi értelmezésével foglalkoznak, minden más megfontolást elvetnek. Ellenségesen állnak szemben mind a kereszténységgel, mind az iszlám racionalista irányzataival, beleértve ezek csoportjába a síitákat is.

Ha a párbeszéd és a vitatkozás lehetősége ebben az értelemben az említett csoportok közt nincs meg, akkor a dialógusra a jelenlegitől eltérő, teljesen új módszereket kell a jövőben találni.

The dialogue of religions

Miklós MARÓTH

The author's basic problem is whether an interconfessional dialogue between Islam and Christendom is possible or not. His negative answer is justified by two examples.

The first one is a short presentation of the discussion which took place in the 10th century Baghdad between the Mu'tazilite Abū 'Īsā al-Warrāq and the Jacobite Yahjā ibn 'Adī. During their discussion they used the terms and proofs of Aristotle's logic. The second example is al-Suyūṭī who rejects all kinds of proofs and argumentations in religious disciplines. He will rely on linguistic analysis of the sacred texts and their *bayān* only. This means that any kind of discussion is excluded between the main (sunnite) stream of Islam and Christendom, but it is possible between *uṣūlī* Shiism (following the rational line of Mu'tasilism) and Christendom.

Péri Benedek

I. Szelim szultán kiadatlan perzsa versei II.*

Az I. Szelim oszmán szultán versgyűjteményének új, kritikai kiadását előkészítő kutatás során felbukkant, eddig publikálatlan verseket bemutató cikksorozat első részének megjelenése óta három olyan kézirat került elő, amely a kéziratok korábban tárgyalt, különleges csoportjához tartozik és mostanáig nem ismert költeményeket is tartalmaz.

Az Isztambuli Egyetem (İstanbul Üniversitesi) könyvtárában a kéziratokat őrző részleg (Nadir Eserler Kütüphanesi) gyűjteményét gyarapítja az F 929 jelzetű kézirat (a továbbiakban IÜF 929). Az 53 levélből álló kötetet az első oldalon olvasható bejegyzés szerint a jemeni beglerbég Murád pasa számára másolták.¹

A szóban forgó pasa valószínűleg a horvát származású Kujudzsu Murád, aki pályafutása során a nagyvezírségig vitte, s fontos szerepet játszott a zsitvatoroki béke megkötése körüli eseményekben is.² Mivel a pasa 1575–1580 között tevékenykedett beglerbégként Jemenben, ez volt egyébként első jelentősebb önálló megbízatása,³ a számára készült példányt minden bizonnyal ebben az időszakban másolták, ám hogy pontosan mikor, azt nem tudjuk megmondani.⁴

A kötet első oldalán még két, más-más kéztől származó bejegyzés látható. A lap tetején található pár soros prózai szöveg Szelim uralkodásának legfőbb dátumait közli. A szultán trónra lépésének és halálának évszámain kívül azonban csak Egyiptom elfoglalásának, a „cserkesz szultánok megdöntésének” évét adja meg. Úgy tűnik ez utóbbi adat a bejegyzés készítője számára kiemelt

* A tanulmány elkészülését az Andrew W. Mellon Foundation és az ARIT közös kutatói ösztöndíja, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alap 104979K nyilvántartási számú pályázata tette lehetővé.

¹ A kézirat első leírását ld. Ahmed Ateş, *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler (Üniversite ve Nuruosmaniye Kütüphaneleri)*. İstanbul, 1968, 466.

² Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*. II. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara, 1982, 308–309.

³ Ömer İşbilir, Kuyucu Murat paşa. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXVI. Ankara, 2002, 507.

⁴ Şadi Aydın oszmán szerzők perzsa nyelvű divánjait bemutató kötetében úgy vélekedik, hogy a kézirat másolásának dátuma nem ismert. Şadi Aydın, *Türk Edebiyatında Farsça Divânlar ve Divânçeler*. Ankara, 2010, 80.

jelentőségű volt, talán azért, mert maga is Egyiptomból származott vagy mert a kötet valamikor Egyiptomba került. Arról, hogy a kódex mikor és hogyan jutott Isztambulba, jelenleg nincs adatunk.

A lap közepén olvasható pár szó fontos információként csak a mű címét és szerzőjének nevét rögzíti.

A kézirat hét kaszídát, egy *terkib-bendet*, s a költészetének eredetisége miatt már saját korában nagyra értékelt timurida kori költő, Sáhí (megh. 1453) gazeljére írt *tahmísz*t és 216 gazelt tartalmaz.⁵

A szintén az Istanbul Üniversitesi könyvtárában őrzött és F 1331 raktári jelzettel ellátott példányt (a továbbiakban IÜF 1331), a végén olvasható kolo fon szerint a hidzsra szerinti 1229. évben (Kr.u. 1814) egy Szejjid Abdí nevű másoló készítette. A kézirat egyedülálló különlegessége a verseket megelőző, hét és fél oldal terjedelmű prózai bevezető. Az elegáns oszmán prózában megírt és versbetétekkel tűzdelt szöveg szerzője egyelőre nem ismert, talán maga a másoló lehetett. Maga a díván szövege a neves oszmán könyvgyűjtő Ali Emíri kötetéből létrehozott könyvtárban, a Millet Kütüphanesiben őrzött, Fr 324 jelzetű (a továbbiakban AE) példány némiképp átszerkesztett másolatának látszik. Az Egyetemi Könyvtár példányában az „*Ay tu-rā...*” kezdetű, Istent dicsőítő kaszida (*tevhíd*) a dicsverseket tartalmazó rész utolsó helyéről a másodikra került. A két példányban, azonos sorrendben, ugyanazok a kaszidák szerepelnek, s szinte szóról-szóra ugyanazok a címek vezetik be őket. A dicsverseket és a Prófétához szóló strófikus költeményt, *terkib-bendet* tartalmazó egységet mind a két példányban ugyanaz az ötsoros strófaból álló költemény, *muhammesz* (ff. 20b–21a), majd ugyanaz a két, Sáhí és az utolsó nagy klasszikus költőnek, a „poéták pecsétjének” mondott Dzsámí (1414–1492) egy-egy gazeljére írt, ötsoros versszakokat tartalmazó parafrázis (*tahmísz*) követi (ff. 21a–22a). A gazelekből álló részt (*gazeliját*) nézve a két kézirat között nem fedezhető fel különbség, azonosak a versek és a sorrendjük sem tér el. Az előző mellett a kézirat másik különlegessége a bevezetőt a dívántól elválasztó oldalak közé illesztett miniatura, amely a könyvtárában ábrázolja Szelimet, aki egy fiatal szolgáló vagy szolgálta társaságában a díványon ülve könyvet olvas.

Szelim szultán versgyűjteményének az iráni parlament könyvtárában (Kitābkhāna, Mūza va Markaz-i Asnād-i Majlis-i Šūrā-yi Islāmī) 21013-as leltári számon nyilvántartott másolata (a továbbiakban Majlis 21013) csak nemrégiben vált ismertté a kutatás számára. A datálatlan kézirat művészien

⁵ A *terkib-bend* általában nyolc–tíz soros versszakokból (*bend*) álló költemény, amelyben a versszakokat egy-egy párvors köti össze. Rímképlete aa xa xa xa ... bb cc xc xc ... dd vagy aa aa aa ... bb cc cc cc ... dd. A *tahmísz* az ötsoros strófaból álló *muhammesz* olyan speciális formája, mely tartalmazza a szerző által interpretálni kívánt gazelt. A kiválasztott gazelt két felsorból álló párversei elé a parafrázis készítője három-három felsort illeszt, amelyek értelmezik vagy valamilyen szempont alapján kibontják az eredeti költemény bejtjeit.

kivitelezett, a szöveg szépen kalligrafált, s a margót minden oldalon virágmotívumok díszítik. Az első oldalon (1a) egy elmaszatolt tulajdonosi bejegyzés, az utolsó lapokon különböző, valószínűleg a könyv 19. századi tulajdonosától vagy tulajdonosaitól származó jegyzetek, többek között egy gyógyszer receptje (101b) olvasható. A kötet kolligátum, amely Szelim dívánja előtt a már említett Sáhí gazelekből álló versgyűjteményét is tartalmazza, ami azért igen érdekes, mert a korabeli oszmán irodalomkritikus, Latífi szerint „az ékes-szólásban jártas perzsák [a szultán] elegáns költeményeit a perzsa költők közül Sáhíéhoz hasonlónak tartják.”⁶ Szelim verseinek elemzése során eddig kevés olyan adat, szövegösszefüggés merült fel, amely megerősítette volna ezt az állítást. A teheráni könyvtár kötete alapján az oszmán irodalomkritikus megállapítása mégis megalapozottnak tűnik.

Az ismeretlen másoló a Szelim dívánját tartalmazó részt három különálló „fejezetre” tagolta. Valamennyi „fejezet”, akárcsak a Sáhí gazeljeit tartalmazó rész, egykor díszes *unvānnal* kezdődhetett, de a Szelim verseit magában foglaló első rész elejéről a kezdő oldal s vele együtt a Millet Kütüphanesi kéziratában *Qasīda dar vasf-i dil-bar-i ħud* (Kedvese dicséretére írt kaszída) cím alatt szereplő dicsvers első tizenhárom párverse hiányzik.⁷ Az első még három, szintén a költő kedveséhez írt kaszída követi, melyek közül az utolsó ugyancsak csonka, mivel a fejezet utolsó lapja, s vele együtt a dicsvers jó része, huszonhárom párverse elveszett. A Szelim verseit tartalmazó rész második fejezete az Isten dicséretére írt, *Ĥudāyā tu-rā* („Istenem, Neked...”) kezdetű *münādzsáttal* indul, melyet a Próféta dicsőítő *terkīb-bend* követ. A versgyűjteménynek ez a fejezete még két, Szelim kedveséhez szóló dicsverset tartalmaz. A kötetben Szelim gazeljei külön fejezetet alkotnak, amelyben 210 gazel, egy *tahmīsz* és egy, valószínűleg a másolótól származó *kita* kapott helyet.⁸

A korábban már bemutatott és a most ismertetett kéziratokból származik az a hat, eddig még sehol sem közölt parafrázis gazel (*dzseváb*), melyet – a lehetséges modelleket keresve – jelen írás kicsit részletesebben is megvizsgál.

Szelim dívánjában, a korabeli szokásnak megfelelően, szép számmal találunk imitációkat. Ezek a versek, akárcsak a kortársak hasonló költeményei, szerzőjük rátermettségét, a költészetben való jártasságát, tehetségét, találékonyságát voltak hivatottak igazolni, ami Szelim esetében, a 15–16. század fordulóján és a 16. század elején egyre nagyobb hévvel folyó oszmán-szafavida propagandaháború kontextusában, határozott politikai szándékot is sejtet a háttérben. Míg a szafavida hangulatkeltés főként az egyszerű, iskolá-

⁶ Latífi, *Tezkiretü 'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü 'n-Nuzamâ*. Haz. Rıdvan Canım. Ankara, 2000, 150.

⁷ *Dīvān-i Selīm*. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Fr 324, f. 8b.

⁸ A *kita* (*kif'a*) párversekből álló, rövidebb-hosszabb költemény, formailag tulajdonképpen egy első és utolsó párversétől megfosztott gazel.

zatlan anatóliai nomádokat vette célba – ilyen megfontolásból született meg minden bizonnyal a nagy ellenfél, I. Iszmail (1501–1524) számos török nyelvű verse –, addig Szelim – feltételezésünk szerint – a művelt perzsákat akarta megnyerni. A szultán a verseléshez is jól értő, a klasszikus irodalomban elmélyült ismereteket szerzett, művelt uralkodó képét kívánta sugározni magáról, s ebben az elképzelésében fontos szerepet szánt perzsa nyelvű parafrázisainak. A modellül kiválasztott verseket, az utánózni kívánt költőket – az eddig elemzett versek tanúsága alapján – e szándékának megfelelően válogatta. Minden bizonnyal ezért írt parafrázist Háfiznak már a 15. században szinte önálló műfajjá emelkedett első gazeljére vagy ezért választott mintákat a klasszikus perzsa irodalmi kánon legjelentősebbnek tartott alkotóinak verseiből.

Az itt bemutatott költemények közül az első csak az isztambuli Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi (a továbbiakban HM) részlegének kéziratában található meg. A gazel *hazadzs-i muszamman-i mahzûf* versmértékben íródott, a rím *-ār*, a refrénszerű *redif-at* (egyed szám második személyű enklitikus névmás). Ezt a metrum, rím, *redif* kombinációt korábban több olyan szerző is alkalmazta, akiket Szelim szívesen imitált. Bár Avhadī (1271–1338)⁹ és Nevājī (1441–1501)¹⁰ költeményében több olyan rímhordozó szó is fellelhető, melyet Szelim is használt, a szóban forgó költemények és a szultán gazelje között nincs mélyebb, nagyobb szövegrészletre is kiterjedő egyezés. Nevājī gazelje, dívánjának egy nagyon korainak tartott, még a költő életében készült másolata szerint mestere és barátja, Dzsámí egyik versére készült parafrázis.¹¹ A két szöveget összevetve azt látjuk, hogy Nevājī költeménye a modellvers nagyon tág határok között mozgó emulációja, amely Dzsámí költeményének még a rímhordozóit sem vette át, csak a formai keretet, a metrum, rím, *redif* hármasát és a gazel szerelmes hangulatát tartotta meg.

Szelim parafrázisát szintén Dzsámí költeménye ihlette, ám Nevājī gazeljével ellentétben Szelim és Dzsámí versében vannak közös motívumok. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy Szelim első bejtje az utalások szintjén felidézi Dzsámí kezdő párversének első fűlsorát. A szultán valószínűleg azt akarta, hogy olvasói tisztában legyenek a vers parafrázis voltával és tudják, kinek a költeménye ihlette meg, mihez viszonyítva, milyen kontextusban kell értelmezni és megítélni a gazelt. Íme a párhuzamos rész:

⁹ *Dīvān-i kāmīl-i Avhadī*. Ba-tashīh-i Amīr Ahmad Ašrafī. Tihrān, 1376, 126.

¹⁰ *Dīvān-i Amīr Nizām al-Dīn ‘Alīšīr Navāyī*, „*Fānī*”. Ba sa‘ī u ihtimām-i Rukn al-Dīn Humāyūn Farruḡ. Tihrān, 1375, 110.

¹¹ *Dīvān-i Fānī*. Kitābkhāna, Mūza va Markaz-i Asnād-i Majlis-i Šūrā-yi Islāmī 1035, 53.

Dzsámí

Bi-hamdillāh *ki bāz-am dīda RAVŠAN ŠUD BA-DĪDĀR-AT*¹²

„Istennek hála, hogy a szem[em] látásodtól újra felfénylett!”

Szelim

Bi-hamdillāh *ki dīdam dar bar-ā-bar-i zulf u ruḥsār-at*

Du čašm-am kavkab-afšān bāz RAVŠAN ŠUD BA-DĪDĀR-AT

„Dicsőség legyen Istennek, hogy láthattam szemtől szembe az ő hajfürt-jét és orcáját,

S látásától szemem csillagokat szórva felfénylett.”

Szelim és a perzsa költő gazelje az első felsor intertextuális kapcsolatán túl csak annyiban hasonlít egymásra, hogy a szultán, Dzsámíhoz hasonlóan, egyes szám második személyben szólítja meg és dicséri kedvesét, ami teljesen természetes, hiszen a *redīf* szinte kikényszeríti ezt a megoldást. Az egyéb költői eszközök, motívumok vagy a szókincs tekintetében a két vers között nincs több kapcsolódási pont, ami nem is csoda, hiszen a viszonylag könnyű versmérték és a rengeteg rímhordozó szót kínáló *-ār* rimbokor lehetőséget adott arra, hogy a szultán eltávolodjék modelljétől.

A függelékben közölt versek közül a másodikat az iráni parlament könyvtárának 13392-es lajstromszámú példánya (a továbbiakban Majlis 13392) őrizte meg csupán. A gazel versmértéke *ramal-i muszamman-i makhbūn*, a ríme *-ast*. Jelenlegi ismereteink szerint az első perzsa költő, aki ezt a formai keretet felhasználta, Szanái (megh. 1131) volt, akit még sokan követtek, s így az alapversből kinövő parafrázishálózat meglehetősen kiterelvényesedett. Hét további költő (Amír Khuszrav, Háfiz, Khádzsú-ji Kirmání, Kamál-i Hudzsandí, Szalmán Szávadzsi, Nevájí és Ahlí-ji Sírází) több¹³ mint egy tucat, a 12. és a 16. század között keletkezett versét tartalmazza.

Az alapvers Szanái *kalandariyyāt* gazeljei közé tartozik, amelyek főképp antinomiánus dervisek (*kalenderek*) életéből vett motívumukra épülnek.¹⁴ Az

¹² *Kulliyāt-i Dīvān-i Jāmī*. Ba-muqaddima-yi Faršīd Iqbāl. Tihrān, 1377, 52. A tipográfiai eszközök a párversek közötti párhuzamosságok kiemelését szolgálják.

¹³ *Dīvān-i Sanā'ī Ġaznavī*. Ba-sa'ī va ihtimām-i Mudarris Rizavī. Tihrān, 1362, 89; *Dīvān-i Kāmil-i Amīr Ḥusray Dihlavī*. Ba-ihtimām-i Sa'īd Nafīsī. Tihrān, 1361, 83–84; *Dīvān-i Kāmil-i Hāfiz*. Ba-ihtimām-i Muhammad Qazvīnī–Qāsīm Ganī. Tihrān, 1382, 85–86; *Dīvān-i Kamāl-i Ḥujandī*. Ba-tashīh-i Ahmad Karamī. Tihrān, 1372, 88; *Dīvān-i aš'ār-i Ḥvājū-yi Kirmānī*. Ba-tashīh-i Ahmad Suhaylī Ḥānsārī. Tihrān, é. n., 216, 394–395, 651; *Dīvān-i Salmān Sāvajī*. Bombay, 1229, 145–146; *Dīvān-i Navāyī*, „Fānī”, 114. *Dīvān-i aš'ār-i Ahlī-yi Šīrāzī*. Ba-ihtimām u tashīh-i Hāmid Rabbānī. Tihrān, 1344, 39.

¹⁴ A témához ld. J. T. P. de Bruijn, *The Qalandariyyāt in Persian Mystical Poetry*, From Sanā'ī Onwards. In: *The Legacy of Medieval Persian Sufism*. Ed. Leonard Lewisohn. London–New York, 1992, 75–86.

alapvers hangulata, a bor szemantikai mezőjének dominanciája s ebből következően a feldolgozott témák hasonlósága, valamint a rímek szűkössége, viszonylag egységes arculatot, kifejezésvilágot kölcsönöz a parafrázishálózat költeményeinek, amelyek közül a bor és a borivás motívumának teljes hiánya okán csak Amír Khuszrav (1253–1325) verse és Khádzsú-ji Kirmání (1281–1361) egyik, szerelmes (*ásikáne*) gazelje lóg ki.

A szóban forgó versek ugyan mind parafrázisok, ám valójában nem egy-egy meghatározott modellt minél hűebben visszaadni kívánó imitációk, sokkal inkább a parafrázishálózat versei ihlette, viszonylag szűk formai keretek közé szorított, meghatározott témára írt emulációk.

Szelim verse e parafrázishálózat tipikus terméke: emuláció, melynek motívum- és szókincsében nem tér el többi versétől. Szövegében keverednek a szerelmes és a borissza gazelek toposzai, ám ellentétben a hálózat többi versével, a szerelem témája sokkal hangsúlyosabban van jelen, a költemény több mint a felét uralja.

Nehéz dolgunk van, ha az előző vers elemzéséhez hasonlóan Szelim gazeljében itt is olyan elemekre vadászunk, amelyek elárulhatnák, kinek vagy kiknek a verse inspirálta leginkább a szultánt. A nagyobb szövegegységek szintjén ugyanis semmit sem találunk. Annak ellenére nem, hogy – minden bizonnyal a rímek szűkössége miatt – Szelim olyan, a párversek tartalmát is befolyásolni képes rímhordozó szavakat válogatott össze, amelyeket mások már előtte is használtak. Három vers esetében mégis felmerül, hogy Szelim esetleg ismerte őket s ihletet is merített belőlük.

A parafrázishálózat versei közül az egyetlen, amely a böjt témáját érinti, Khádzsú-ji Kirmání egyik költeménye a négy közül. A ramadánról és a bor hiányáról szóló gazel hetedik párversének elején kerül elő a *rūza* 'böjt' szó, mely Szelim harmadik párversének első félsorában is felbukkan:

Khádzsú

*Māh-i rūza-st u ma-rā šarbat-i hijrān rūzī*¹⁵

„A böjt hava van, s nekem a magány serbete a napi betevőm.”

Szelim

Man ġam-i rūza ħuram muġbača-hā bāda-yi nāb

„Én a böjt bánatát fogyasztom, a mágus fiak, a tiszta bort.”

Szelim félsora esetleg még Neváji gazeljével is kapcsolatba hozható, mert a „mágusfiak” szó – igaz, egy másik többes szám jellel toldalékolva (*muġbača-ġān*) – a parafrázishálózat versei közül csak Nevájinál kerül elő.

¹⁵ *Dīvān-i as‘ār-i Ĥvājū*, 395.

Nem elképzelhetetlen, hogy – ha csupán csak formailag is – Szelim Szalmán gazelje hetedik párversének második félsorából kapta az ötletet a hatodik párvers szerkezetéhez:

Szalmán

Jān-i sūfī na-šud az jām-i kudūrat sāfī

Tā na-šud** dar bun-i ħum-ĥāna ču durd **na-nišast

„A szúfi lelke nem tisztult meg a borongás kupájától,

Míg nem be nem vette magát a kocsma mélyére, s meg nem ült, mint az üledék.”

Szelim

***Tā na-šud** mardum-i čašm-am ba-ruĥ-at mahv-i vafā*

*Dard-mandāna ba-halvat-gah-i ʿuzlat **na-nišast***

„Míg el nem tűnt arcodról a hűség jele, szem-emberem

Nem telepedett le fájdalommal telve az egyedüllét magányába.”

A sorvégek szerinti betűrendben a függelékben közölt harmadik gazel a kéziratok „különleges csoportjának” mindegyik példányában megtalálható. A *ramal-i muszamman-i mahzūf* versmérték, -ā rím és -yī dīgar ast („egy más-féle...”) *redīf* együttesére épülő költemény formai kereteit Szelimet megelőzően csak Szanájí és a török származású, verseit javarészt törökül szerző Naszímí (1369?–1417) használta.¹⁶ A két szóba jöhető modell közül Szelim verse csak Naszímí gazeljéhez kapcsolódik, de ahhoz is csak lazán. Bár a parafrázisok esetében a címként is felfogható, az értelmezés keretét kijelölő első párvers több olyan elemet tartalmaz, amely a szultán versét Naszímí gazeljéhez köti, a második párverstől kezdve a két költemény még az utalás szintjén sem kötődik egymáshoz:

Naszímí

*Imšab az **rūy-i** tu majlis-rā ZIYĀYĪ DĪGAR AST*

Dīda-hā-rā nūr u dil-hā-rā SAFĀYĪ DĪGAR AST

„Ma este az összejövétel arcodtól másképp fényes,

A szemekben más fény [csillog], a szívekben más a vidámság.”

Szelim

*Dam-ba-dam ān **rūy-i** nāzuk-rā ZIYĀYĪ DĪGAR AST*

Har dam-aš nūr har sāʿat SAFĀYĪ DĪGAR AST

¹⁶ *Dīvān-i Sanāʿī*, 813–814; *Dīvān-i Fārsī-yi Fazl-allāh Naʿsīmī Tabrīzī va ʿImād al-Dīn Nasīmī Šīrvānī*. Ba-ihtimām-i Rustam ʿAlīūf. Tih-rān, é. n., 64.

„Azon a finom arcon minden pillanatban más a fény.

Minden percben más a csillogás, és minden órában más a vidámság.”

A párversek rímhordozó szavai (*ziyā* ’fény’, *safā* ’felszabadult vidámság’) azonosak, az első *miszrák* mind a két esetben egy-egy időhatározóval kezdődnek (*imšab* ’ma este’, *dam-ba-dam* ’pillanatról pillanatra’), harmadik szavuk a *rūy* ’arc’ főnév, a két második félsor hasonló struktúrájú, s mind a két második félsor elején felbukkan a *nūr* ’fény’ szó. A két félsor közötti ilyen mértékű hasonlóság valószínűleg nem véletlen. Szelim a fent bemutatott két első gazelhez hasonlóan minden bizonnyal itt is tudatni akarta olvasóival, hogy parafrázisát kinek a verse ihlette.

A negyedik gazel, amely a „különleges csoport” kéziratának többségében megtalálható, *muzári-i muszamman-i akhrab-i makfúf-i mahzúf* versmértékben íródott, az *-ān* rimbokorra és a *kī-st* (*kī* ’ki?’ kérdő névmás + kopula) *redífre* támaszkodik. Ezt az együttest Szelim előtt – jelenlegi ismereteink szerint – csak két költő, Amír Khuszrav és Khudzsandí használta.¹⁷ Szelim első párverse jelen esetben is eligazítja az olvasót, hogy a szóba jöhető két költő közül melyikük verse szolgált számára modellként. Bár a szultán mindkettejük költeményeire írt parafrázisokat, a szóban forgó gazelt – úgy tűnik – Amír Khuszrav verse inspirálta. Szelim gazelje a modellt találékonyan átfogalmazó első félsorával a kiválasztott vers első *miszráját* idézi meg:

Amír Khuszrav

Yā rabb *ki īn dīraht-i gul az BŪSTĀN-I KĪ-ST*

V-īn ġunča-yi šakar-šikan az nuql-dān-i kīst

„Ó, uram! Ez a rózsafa kinek a kertjéből való?

És ez a cukrot törő bimbó kinek a cukortartójából való?”

Szelim

Yā rab *nihāl-qad-i tu az GULSITĀN-I KĪ-ST*

Naḥl-i kudām gulšan u sarv-i ravān-i kī-st

„Uram, termeted gyöngye ága vajon kinek a rózsakertjéből való?

Melyik rózsamező pálmafája, kinek az ingó ciprusa?”

A két félsor ugyanazzal a kifejezéssel indul (*Yā rabb*, illetve *Yā rab* ’Ó, uram!’), melyet mind a két esetben a fa képét megjelenítő kifejezés vagy szó követ (*dīraht-i gul* ’rózsafa’, *nihāl* ’facsemete’), s mindkét félsorban egy ’kert’ jelentésű rímhordozó szó (*būstān* ’gyümölcsöskert’, *gulistān* ’rózsakert’) előzi meg a *redífet*. Szelim választása nem véletlenül esett a *gulistān* rímhordozó szóra, melyet csak némi metrikai ügyeskedés révén sikerült a sorba illesztenie.

¹⁷ *Dīvān-i Kāmil-i Amīr Ḥusrav*, 105; *Dīvān-i Kamāl-i Ḥujandī*, 89.

Egyrészt a szó alapját képző *gul* 'rózsa' főnév szerepel Khuszrav első felsorában, másrészt a *Būstān* és a *Gulistān* szavakat, mint Szádí (1213–1292) két legismertebb művének címét, szoros szemantikai kapcsolat köti egymáshoz. A formai kerettől és a címként is értelmezhető első felsortól eltekintve Szelim és Amír Khuszrav gazelje nem hasonlít egymásra, a szultán verse a török származású indiai költő költeményére írt, a modellt csak a jelzés szintjén megidéző emuláció.

Szelim kezdő bejtjének második felsorára érdemes egy pillanatra visszatérni, mert ez a sor is tartogat egy olyan érdekességet, amely kérdések sorát veti fel. A felsor ugyanis szó szerint megegyezik egy kortárs költő, Hiláli (1470–1529) szintén Amír Khuszrav versére írt költői válasza első bejtjének második *miszrájával*:¹⁸

Hiláli

Īn tāza gul mī-rasad az būstān-i kī-st

Nahl-i kudām gulšan u sarv-i ravān-i kī-st

„Ez a friss rózsza kibomlott. Kinek a kertjéből való?

Melyik rózsamező pálmafája, kinek az ingó ciprusa?”

A két gazel ezt az egyezést kivéve nem hasonlít egymásra, több közös pontjuk nincs. Az azonosság magyarázatára – a plágium mellett – két, a korabeli irodalomkritika által elfogadott lehetőség kínálkozik. Az egyik az irodalmi idézet (*tazmīn*), melyről még bővebben lesz szó, a másik a véletlen egyezés (*tavārud*), vagyis az a helyzet, amikor két költő egymástól függetlenül alkotja meg ugyanazt a felsort vagy bejtet.¹⁹ Hogy Szelim és Hiláli két felsorával ez-e a helyzet, vagy esetleg egyikük – akár tudatosan, akár önkéntelenül – idézte volna a másikat, azt jelen ismereteink alapján szinte lehetetlen pontosan megmondani. A két vers között mindenesetre nincs több egyezés vagy hasonlóság. A Khurászánban élő Hiláli egyébként nem valószínű, hogy ismerte volna Szelim verseit, fordítva ez már nem elképzelhetetlen. Annál is inkább, mivel Szelim több gazelje esetében is felmerült már a Nevájí és Dzsámí köreihez tartozó Hiláli hatásának lehetősége.²⁰

A sorrendben ötödik Szelim gazel egy kiterjedt, a 20. századig nyúló parafrazishálózat része, mely számos, Szelim előtt élt perzsa költő különböző műfajú költeményét öleli fel. A gazel metruma *ramal-i muszamman-i mahzúf*,

¹⁸ *Dīvān-i Hilālī Čaġatāyī*. Ba-tashīh-i Saʿīd Nafīsī. Tih-rān 1368, 31–32.

¹⁹ Paul Losensky, *Welcoming Fighānī. Imitation and Poetic Individuality in the Safavid-Mughal Ghazal*. Costa Mesa, 1998, 105; Tāhir-ül Mevlevī, *Edebiyat Lügati*. Haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu. İstanbul, 1973, 172; Mehmet Çavuşoğlu, *Divanlar Arasında*. İstanbul, 2006, 89–93.

²⁰ Péri Benedek, Szelim Szultán perzsa gazaljai I. Az első megközelítés. In: *Varietas delectat. Tanulmányok Kégl Sándor emlékére*. Szerk. Dévényi Kinga. Budapest, 2010, 28.

a ríme *-ār*, a *redif* a kopula tagadása, *nīst*. A parafrázishálózatot elindító alapvers – jelenlegi ismereteink szerint – Farrukhī Szísztānī (megh. 1037) egy gaznavida előkelő dicséretére *terdzsi bend* formában írt költeménye volt.²¹ Az alapötletet Muizzī (1048–1125) kaszída formába ültette át egy Istent dicsőítő költeményébe, *tevhídjébe*.²² Az első gazel formában írt, Attártól származó költemény még őrzi a panegirikus hangnemet.²³ A parafrázis történetében jelentős változást hoz Szádi gazelje,²⁴ melynek nyomán a hálózat verseire a szerelmes hangvétel lesz jellemző. A könnyű versmérték, a nagy választékot kínáló rimbokor és a rugalmasan használható *redif* rengeteg lehetőséget tartogatott a költők számára, s így nem csoda, hogy az egyes parafrázisok csak nagyon lazán kapcsolódnak az őket ihlető modellhez. Nevájí egyik gazelje, melyet a még életében másolt kézirat tanúsága szerint Szádi verse ihletett, még az utalás szintjén sem idézi a modellt.²⁵

Szelim verse, legalábbis ami az első párverset illeti, nem ilyennek tűnik. Az első bejt ugyanis szóról szóra egyezik egy kortárs költő, a Jákúb (1478–1490) akkojunlu fejedelem támogatását élvező és életének egy részét a tebrízi udvarban töltő Humájún Iszfarajní (megh. 1496 vagy 1503) parafrázisának első párversével:

Humájún

Juz ġam-i dūrī halāk-i ʿāšiq-i bīmār nīst

*Nīst bīmī az ajal gar hijr bā ū yār nīst*²⁶

„A távollét bánatán kívül más nem okozhatja a beteg szerelmes halálát.

A haláltól nem kell félnie, ha az elválás társául nem szegődik.”

Szelim

Juz ġam-i dūrī halāk-i ʿāšiq-i bīmār nīst

Nīst bīmī az ajal gar hijr bā ū yār nīst

„A távollét bánatán kívül más nem okozhatja a beteg szerelmes halálát.

A haláltól nem kell félnie, ha az elválás társául nem szegődik.”

A *tazmín* ’idézet’ elfogadott eszköznek számított a klasszikus költészetben, a leghíresebb példa rá a perzsa hagyományból talán Háfiz első gazeljének két

²¹ *Dīvān-i Farruḡī Sīstānī*. Ba-tashīh-i ʿAlī Ābān. Tihrān, 1311, 431–432.

²² *Dīvān-i Muʿizzī*. Ba-saʿī u ihtimām-i ʿAbbās Iqbāl. Tihrān, 1318, 123–124.

²³ *Dīvān-i Attār*. Ba-kūšīš-i ʿAbdullāh Akbaryān Rād. Tihrān, 1388, 97–98.

²⁴ *Kulliyāt-i Saʿdī*. Ba-tashīh-i Muḥammad ʿAlī Furūġī. Tihrān, 1385, 597.

²⁵ *Dīvān-i Fānī*, 74.

²⁶ *Dīvān-i Humāyūn*. Kitābkhāna, Mūza va Markaz-i Asnād-i Majlis-i Šūrā-yi Islāmī, 13651, 9a. A datálatlan kézirat érdekessége, hogy másolója az edirnei származású Dervis Haszan volt. Humāyūn versét ld. még *Majmūʿa-yi siḥ dīvān*. Kitābkhāna, Mūza va Markaz-i Asnād-i Majlis-i Šūrā-yi Islāmī, 2658, 39b–40a.

arab félsora, melyek a hagyomány szerint Jazíd b. Muavíja (647–683) omajjád kalifa egyik verséből valók.²⁷ Nem kizárt, hogy Szelim párverse is ilyen *tazmín*. Humájún párversének elhelyezése a vers elején, a parafrázisok esetében kiemelkedő jelentőségű első bejtben, határozott szándékot sejtet, és arra utal, hogy verse megírásakor Szelimet a parafrázishálózat versei közül első-sorban Humájún inspirálta, s ezt ő fontosnak tartotta kiemelni. A két költemény között azonban további kapcsolat nem fedezhető fel.

Szelim parafrázisában az első bejt egyértelmű utalásától eltekintve csak halvány nyomai vannak a lehetséges további modellnek vagy modelleknek.

Szelim hetedik, a gazelt záró párverse a szerelmes költő vágyait állítja szembe az askkéta Paradicsom utáni vágyakozásával. Az ellentétpárt – kicsit bővebben kibontva – megtaláljuk Nevájí Háfíz egyik elveszett, sem a nyomtatott kiadásokban, sem kéziratokban nem található gazeljére írt parafrázisának az elején,²⁸ ám az ellentétpár és benne az ortodox vallásosságot szimbolizáló askkéta (*zāhid*) alakja más költő gazeljében nem fordul elő:

Szelim

Bas ki zāhid-rā hayāl-i Kavsar-ast u bāg-i ħuld

Čūn Salīm ammā juz hasrat-i dīdār nīst

„Az askkéta folyton a paradicsomi Kavszar-folyóról és a mennyei ketről álmodozik,

De nekem Szelimnek nincs más vágyam, mint [kedvesemet] látni.”

Nevájí

Zāhidā dar ravza gar may az kaf-i dast-i dildār nīst

Ravza-ī ħuštār ma-rā az kulba-yi ħummār nīst

‘Āsiqān-rā ħič jannat nīst čūn gulzār-i vasl

*Kavsar u Tūbā misāl-i l‘al u qadd-i yār nīst*²⁹

„Askkéta! Ha a Paradicsomban a bort nem kedvesünk keze nyújtja,

A Paradicsom nem kedvesebb nekünk a borisszák viskójánál.

Szerelmesek szemében a Paradicsom nem ér annyit, mint az együttlét rózsakertje,

A Kavszar-folyó és a Túbá fa nem ér fel a kedves rubin ajkával és természetével.”

Talán a két költemény kapcsolatára utal az is, hogy a *bisyr* ’sok’ rímhordozót tartalmazó párvers egyik kulcsszava Nevájínál is és Szelimnél is a *jafā*

²⁷ Sūdī Bosnavī, *Šerh-i Dīvān-i Hāfiz*. I. Bulaq, 1250, 3.

²⁸ A dívánnak még Nevájí életében készült példánya egyértelműen Háfíz parafrázisnak mondja a verset: *Dīvān-i Fānī*, 68–69.

²⁹ *Dīvān-i Navāyī*, „Fānī”, 122.

’kínzás’ főnév. Bár a két szó gyakran szerepel együtt szerelmes gazelekben, s ezért itt véletlen egybeesésről is lehet szó, hiszen a két párverset egyéb nem kapcsolja össze, tény, hogy a parafrázishálózat verseiben a *bisyār* rímhordozó mellett más versben nem szerepel a *jafā* szó.

Nevájí

*Ay ki gūyī z-ū ba-dil bisyār bisyār-at **jafā**-st*

*Andak andak čūn numūd az vay ba-dil **bisyār** nīst*

„Azt mondd szívednek egyre, egyre több a tőle elszenvedett gyötirelem.

Amit tőle apránként, apránként kaptál, az a szívnek nem sok.”

Szelim

Īn čunīn ay mah-vašān ki-z^c ašq man rusvā šudam

*Īn hama javr u **jafā** ham az šumā **bisyār** nīst*

„Holdhoz hasonlók! Most, hogy a szerelem miatt ennyire hírhedett lettem,

A kín, s a gyötirelem, mit tőletek elszenvedek, nem sok.”

Hasonlóan halvány és szintén csupán formai az a jel, amely alapján Szelim gazelje esetleg Szádi verséhez is kapcsolható. A parafrázishálózat versei közül ugyanis csak ebben a kettőben fordul elő egy párversen belül a *ḥalq* ’nép’ főnév és a *bīdār* ’éber, ébren levő’ rímhordozó szó.

Szádí

***Ḥalq**-rā bīdār bāyad būd az āb-i čašm-i man*

*V-īn^c aḡab k-ān vaqt mī-giryam ki kas **bīdār** nīst*

„A könnyeim árja miatt mindenkinek ébren kellene maradnia,

Hát furcsa-e, hogy akkor sírok, amikor mindenki alszik?”

Szelim

*Dūr az-ū man mast u **ḥalqī** dar tamāšā-yi man*

*Nargis-i ḥuṣ-ḥāb-i ān ra^cnā magar **bīdār** nīst*

„Tőle távol részeg vagyok, s mindenki engem bámul.

Ama ifjú könnyű álmú nárcisz-szeme hát nincs ébren?”

A hatodik, eddig sehol sem közölt Szelim parafrázist is az iráni parlament 13392-es leltári számú kézírata őrizte meg. Az eddig bemutatott gazelekhez hasonlóan ez a vers is egy, bár az előzőnél jóval kisebb, parafrázishálózat része. A *muzāri-i akhreb-i makfūf-i mahzūf* versmérték, az *-ū* rím és a *girift* (’fogott’) *redīf* kombinációját Szelim előtt – a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint – főleg olyan költők használták, akiket Szelim szívesen utánozott. A szultán gazeljében több olyan rímhordozó is felbukkan melyet Amír

Khuszrav, Avhadī, Szalmán Szávadzsí vagy Kamál-i Khudzsandí is használ,³⁰ némi, formai egyezés azonban csak Amír Khuszrav versével mutatható ki:

Amír Khuszrav

Zulf ba-zulm gar ċi jihānī furū girift

*Natvān hama jihān **ba-yakī tār-i mū girift***

„Bár a hajfűrt egy világot fogságba ejtett,

Nem lehet az egész világot egyetlen hajszállal rabul ejteni.”

Szelim

Ay sad hazār jān ba-fidā-yi ħatī ki ū

*Rāh-i hazār dil **ba-yakī tār-i mū girift***

„Száz lélek lesz az áldozat azért az arc pehelyért, mely

Egyetlen szál szőrrel ezer szív útját kötötte el.”

A függelékben közölt hat gazel tökéletesen illik Szelim parafrázisainak sorába, amelyek szervesen illeszkednek a 15. század végén kanonizálódott perzsa költészeti hagyományba. Szelim emulációi a metrum, rím, *redif* együttesétől függően hol szűkebb, hol lazább formai keretbe ágyazott, a klasszikus költészet szabályai szerint készült, a hagyományos kifejezésvilág építőköveit használó, az adott parafrázishálózat verseire reflektáló, mégis önálló alkotások. A gazelek az őket közvetlenül inspiráló parafrázishálózatok más verseivel összevetve is arról tanúskodnak, hogy a szultán igen jártas volt a klasszikus perzsa költészet hagyományában, tisztában volt az imitáció műfajának sajátosságaival, alaposan ismerte és kiváló érzékkel használta annak különböző technikáit.

³⁰ *Dīvān-i Kāmil-i Amīr Ḥusrav*, 101–102; *Dīvān-i Kāmil-i Avhadī*, 153–154; *Dīvān-i Salmān*, 145; *Dīvān-i Ḥujandī*, 101.

FÜGGELÉK³¹

1.

HM, 24a–b

. --- | . --- | . --- | . ---

دو چشمم کویک افشان باز روشن شد بدیدارت
چگونه عذر خود خواهیم آه از چشم بیمارت
من از جور و جفای اندک الطاف بسیاری
دعای چون منی لیکن کجا باشد سزاوارت
که نبود در جهان جز شیوه عاشق کسی کارت
میاد ناله زار سلیمی هم دل آزارت

بحمد الله که دیدم در برابر زلف و رخسارت
نیارستم پرسیدن پریشانی زلفت را
بکوی عشق هر کس از جفای یار خود ناید
نیم یک لحظه هر گز از دعای دولتت غافل
مبادا ناتوانی نرگس شوخ ترا یا رب
ز افغان دل بی خانمان بس درد سر دیدی

„Dicsőség legyen Istennek, hogy láthattam szemtől szembe az ő hajfürt-jét és orcáját,

S látásától szemem csillagokat szórva felfénylett.

Nem mertem megkérdezni, hogy mitől borzas üstököd,

Hisz hogyan is tudnék mámoros szemed bocsánatáért esedezni.

A szerelem utcájába nem mindenki jön a kedvese okozta kínokért.

Én egy kevés kínért és sok kegyért [jövök].

Egy percre sem feledkezem meg áldó fohászdórról,

Ám az áldásodra egy olyan, mint én hogyan is lehetne méltó?

Kacér szemed nárciszát ne hagyja el az erő soha, uram!

Hogy a szerelmesek csábítgatásán kívül más dolgod ne legyen.

A szerencsétlen szívek jajgatásától alaposan megsajdult a fejed.

Csak nehogy Szelími kesergése is gyötrelmet okozzon neked!”

2.

Majlis 13392, 89a

- --- vagy --- | --- | --- | --- vagy ---

در میان دل و او نازکی غالب هست
بت پرستم من و او می زده باده پرست
سوختم آه درین شهر مسلمانی هست
رخت مجنون چو ازین عالم فانی بریست
حیف کان دولت عیدی دهد ما را دست
درمندان بهلوتگه عزلت ننشست
که گذشت از همه عالم و باو پیوست

یار رفت و بدل از غمزه خدنگی نشکست
دور نبود که بود مایل خونم چشمش
من غم روزه خورم مغچه ها باده ناب
گرد تابوت کسی جز سگ لیلیش نبود
بهر پابوس تو خواهد همه کس عید ولی
تا نشد مردم چشم برخت محو وفا
آفرین بر نظر و همت آن مرد سلیم

³¹ A függelékben szereplő verseket tartalmazó, a tanulmány szövegében nem ismertetett kéziratok rövidítéseinek feloldása: Amasya = Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 586; Atıf 2078 = Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi 2078; HM = Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 3630.

„A kedves elment, s pillantása nem tört lándzsát a szívembe.
 Közte és a szívem között egyfajta gyengédség uralkodik.
 Nincs már messze [az az idő], hogy szeme véretem szomjazza,
 Én bálványimádó vagyok, ő pedig borissza borimádó.
 Én a bőjt bánatát fogyasztom, a mágusfiak, a tiszta bort.
 Jaj, megégtem! Ebben a városban az iszlám az úr!
 A koporsóját Lejla kutyáján kívül senki nem kísérté,
 Amikor Medzsnún a leplét magával vitte ebből a múlandó világból.
 Mindenki az ünnepet várja, hogy megcsókolhassa lábadat,
 De jaj, az ünnep boldogsága nem segít rajtunk.
 Míg el nem tűnt arcodról a hűség jele, szem-emberem
 Nem telepedett le fájdalommal telve az egyedüllét magányába.
 Dicséret és megbecsülés jár annak, Szelim,
 Aki hátat fordított a világnak és vele tart.”

3.

AE, 31b–32a; Amasya, 7a–b; Atif 2078, 26b; IÜF 929, 19b; IÜF 1331, 35a;
 HM. 26b, Majlis 13392, 84b, Majlis 21013, 124.³²

- . - - | - . - - | - . - - | - . -

هر دمس نوری و هر ساعت صفایی دیگرست	دمبدم آن روی نازک را ضیایی دیگرست
با غلام کمترینش مرحبایی دیگرست	نه نظر آگه نه لب نی عشوه کز موی زلف
جان بجایی دیده جایی دل بجایی دیگرست	او بچشم و ابروان در گفتن راز و مرا
از برای قتل این افتاده رای دیگرست	چون نسازم جان فدای او که هر روزش بتو
وآن که کم سازد جفا آن هم جفایی دیگرست	بی وفا چون گویمش اما جفایش نیز هست
زانکه دردش هم برای من دوايي دیگرست	من نمی خواهم که دردش را دوا سازم سلیم

„Azon a finom arcon minden pillanatban más a fény.
 Minden percben más a csillogás és minden órában más a vidámság.
 Sem egy pillantása, sem ajka, s hajfürtje kacérsága nem tudatja,
 Hogy legjelentéktelenebb szolgáját valamilyen módon köszöntené.
 Szemével és szemöldökével titkokat árul el,
 S a lelkem, a szemem, a szívem mind máshol jár.
 Hogy tehetném meg, hogy nem áldozom fel érte életem, hisz minden
 nap neked
 Máshogy és máshogy beszél ennek az esestnek a megöléséről.
 De hogyan is mondhatnám neki, hogy hűtlen? Hisz gyötör engem.
 S ha kevés ez a gyötrés, az is csak egyfajta gyötrés.

³² A szövegváltozatok: Ia. IÜF929: روی زیبا را جفایی; Ib. HM: هر لحظه صفایی; IVa. AE, Atif 2078, Majlis 21013: تو که هر روزت بتو; HM: او که هر روزت بتو; IVb. IÜF929, Majlis 13392: قتال وفای; Vb. IÜF929: اما وفایش نیز نیست; HM: اما جفایش هم نیست; Va. Amasya, Majlis 13392: دیگرست;

Szelim! A fájdalmat, melyet Ő okozott, nem akarom orvosolni,
Mert ez a fájdalom is egyfajta gyógyír nekem.”

4.

AE, 33b–34a; Amasya, 11a–b; IÜF 929, 20b; IÜF 1331, 26b–27a; Majlis 13392, 62a–b³³

- . . | - . . | - . . | - . .

نخل کدام گلشن و سرو روان کیست	یا رب نهال قد تو از گلستان کیست
جان مرا بسوخت ندانم که جان کیست	پیکان غمزه تو بلطف کرشمه ای
دانم من این که فکر چنین در گمان کیست	گویی بغیر من بت دیگر گرفته ای
باری بگو بچشم که آه و فغان کیست	رحم ار چه نایدت شنوی چون فغان من
تا نیم مست نرگس تو مهربان کیست	من در خمار درد ز نامهربانیت
بنگر که غبار غم از آستان کیست	ای سیل هجر خاک وجودم مده بباد
بگریست زار زار که این ناتوان کیست	شب هر که ناله های سلیم از درت شنید

„Uram, termeted gyöngé ága vajon kinek a rózsakertjéből való?

Melyik rózsamező pálmafája, kinek az ingó ciprusa?

Kacér pillantásod nyila egyetlen kacsintás kegyével

Elégette lelkemet. Nem tudom, ez a lélek kié?

Azt mondd: – Rajtam kívül más szépség mellé szegődtél!

Jól tudom, hogy ezt a gondolatot kinek a gyanakvása szülte.

Bár nem száll meg a jótét lélek, ha jajkiáltásomat hallod,

Legalább egyszer mondja szemed: – Ez a sóhaj és jajgatás vajon kié?

Barátságtalanságod másnaposságának fájdalma gyötör,

Míg meg nem részegedek, szemed nárciszának barátsága kié?

Magány özöne, testem porát kergesd a szélbe,

S figyeld meg, hogy a bánat pora vajon kinek a küszöbéről száll fel.

Ha valaki meghallotta ajtód előtt Szelim jajgatását,

Keserves sírásra fakadt: – Ez a szerencsétlen vajon kié?”

5.

Majlis 13392, 78b–79a

- . . - | - . . - | - . . - | - . . -

نیست بیمی از اجل گر هجر با او یار نیست	جز غم دوری هلاک عاشق بیمار نیست
باش دشمن گو جهان چون یار با من بار نیست	گر چه عالم بر سر کینند با من سر بسر
نرگس خوشخواب آن رعا مگر بیدار نیست	دور از او من مست و خلقی در تماشای منند
هیچ کس چون من به پیش آن سهی قد خوار نیست	نیست آن قدرم به پیش او که یاد من کند
پیش او حال دل زارم هنوز اظهار نیست	گر چه با او از جنون دایم غم دل گفته ام
این همه جور و جفا هم از شما بسیار نیست	این چنین ای مهوشان کز عشق من رسوا شدم
چون سلیم اما مرا جز حسرت دیدار نیست	بس که زاهد را خیال کوثرست و باغ خلد

³³ Szövegváltozat: VIa. Majlis 13392: مده ;

„A távollét bánatán kívül más nem okozhatja a beteg szerelmes halálát.
 A haláltól nem kell félnie, ha az elválás társául nem szegődik.
 Ha a világ bosszút forral, s ellenem tör,
 Azt mondom: – Legyen ellenségem az egész világ, ha a kedves soha
 nincs velem.
 Tőle távol jól berúgtam, s az emberek csak bámulnak rám.
 Ama ifjú mélyen alvó nárcisz szeme még nem ébredszik vajon?
 Annyira sem tart, hogy emlékezzék rám.
 Ama ciprustermetű szemében senki sem annyira jelentéktelen, mint én.
 Bár folyton az örületről és szívem bánatáról beszéltem neki,
 Ő még mindig nincs tisztában nyomorult szívem állapotával.
 Az aszkéta folyton a paradicsomi Kavszar-folyóról és a mennyei kertről
 álmodozik,
 De nekem Szelimnek nincs más vágyam, mint [kedvesemet] látni.”

6.

Majlis 13392, 86b

- - . | - - . | . - - . | - - .

حسن ترا نقاب و مرا آرزو گرفت
 آینه اش ولی عجبی روبرو گرفت
 راه هزار دل به یکی تار مو گرفت
 بیچاره عاشقی که بجور تو خو گرفت
 آه کدام خسته دل چاره جو گرفت
 کردی تبسم و نفسم در گلو گرفت
 افتاده بود لیک خدا دست او گرفت

روی ترا برنگ وفا خط فرو گرفت
 میگفت روی غیر ندیدست روی من
 ای صد هزار جان بفدای خطی که او
 عمرش دریغ ازین که نخواهد وفا نمود
 آشفته است دامن زلف ترا اعجب
 میخوام که با تو تکلم کنم هوس
 مسکین سلیمی از غم عشقت بحال مرگ

„Arcod a hűség színében pompázó pelyhekkkel tele.
 Neked a szépség fátyla, nekem maga a vágy.
 Azt mondta: – Más orcája nem látta az arcomat,
 Tükre mégis különös képet mutat.
 Ó, ezer lélek áldozta életét arca pelyheinek vonaláért,
 Mely az ezer szív útját egyetlen szőrszálba sűrítette.
 Az élete semmit sem ér amiatt, ha nem mutathatja ki hűségét
 Szegény szerelmes, aki rászokott kínzásaidra!
 Hajfűrtjeid sátrában nagy a zűr-zavar.
 Csak nem egy beteg szívű, gyógyírt kereső sóhaja tépázta meg?
 Szerettem volna beszélni neked a vágyaimról.
 De te csak mosolyogtál és nekem elakadt a lélegzetem.
 Szegény Szelími! Szerelmed a halál közelébe sodorta.
 Elbukott, de az Isten keze felemelte.”

Unpublished Persian poems of Sultan Selim I. Part 2.

Benedek PÉRI

The present paper describes three recently acquired copies of Selim's divan that belong to a special group of manuscripts and six hitherto unpublished imitation poems composed by the sultan. Manuscripts belonging to the group in question contain quite a few poems which are not included in Paul Horn's edition published in 1904. Two of the manuscripts in question are preserved in the Nadir Eserler section of the University Library of Istanbul and one is from the collection of the Iranian parliament.

The six poems, the text of which is to be found in the appendix, are all emulations composed as poetic responses (*javāb*) to poems composed by acknowledged authors of the classical Persian tradition, Amīr Khusrav, Salmān Sāvajī, Nasīmī, Jāmī, Navāyī, Hilālī, Humāyūn Isfaraynī. The main aim of the present paper is to explore the relationship between the imitation poems and their model or models and see how close they are to the poem or poems they were inspired by.

MISCELLANEA

Csorba György

Kísérletek az önálló magyar konzulátusok létrehozására Keleten 1848-ban

1848. április 9-én több tucatnyi magyar gyűlt össze Konstantinápolyban és levélben fordultak István nádorhoz, hogy a „Magyar nemzet itteni képviseléséről vagy pedig a már fennálló hivatal mellé a Magyarok számára külön osztályzat alakításával, kegyesen mentől előbb gondoskodni méltóztassék.” A dokumentum több szempontból is érdekes. Nemcsak egy olyan, 1848 tavaszára jellemző, önszerveződő, alulról indult önálló külpolitikai kezdeményezésnek tekinthető, amelyet a magyar kormányzat nagyon is komolyan vett és erre hivatkozva próbálta kiépíteni konzuli rendszerének alapjait, hanem az első olyan ismert forrásunk, amely számot ad – ha nem is teljes körűen – a 19. század derekán az oszmán fővárosban élő magyarokról.¹

1848 tavaszán a konstantinápolyi magyarok szervezkedése és feltehetőleg a konzulátus ötlete is elsősorban Kiss László nevéhez köthető. Kiss korábban a trieszti orosz konzulnál, Paul Cassininél, majd – valószínűleg jó ajánlásai révén – a konstantinápolyi orosz követség orvosánál, Liebertnél nevelősködött. Ugyanakkor a *Pesti Hírlap* levelezőjeként is ismerték, illetve a magyar újság cikkeit fordította a *Journal de Constantinople* című francia nyelvű oszmán lap számára. Kiss 1848 tavaszán hazatért, majd 1849 nyarán gróf Andrássy Gyulát titkárként kísérte el konstantinápolyi diplomáciai küldetésében.²

A magyarországi eseményekről a *Pesti Hírlap*ból értesült konstantinápolyi magyarok közül ötvennél is többen gyűltek össze törzshelyükön az oszmán főváros európai negyedében, a kis Campói kávéházban. Elhatározták, hogy egy „magyar egyenlőségi kört” alakítanak, amelynek célja az ottani kétszáznál is több honfitárs érdekeinek védelme. 1848. április 9-én pedig egy ötven ember által aláírt petíciót is küldtek a nádorhoz, amelyben kérvényezték a magyar nemzet saját konstantinápolyi képviselőjét, vagy a már fennálló osztrák követ-

¹ A levél megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) H 2 Miniszterelnökség, Általános iratok, 1848:544.

² *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. Válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta Urbán Aladár. I. Budapest, 1999, 645–646, 565. számú irat. (A továbbiakban *Batthyány-iratok*.) Kiss életére ld. Reiner Bertalan, Andrássy Gyula gróf, mint a szabadságharc diplomatája. In: Uő, *Magyar kultúrképek*. Újabb sorozat III. Budapest, 1892, 73–112; Andrássy küldetésére: Hermann Róbert, „A szép akasztott”. Andrássy Gyula 1848–1849-es szerepéről, *Hadtörténelmi Közlemények* 103 (1990/4) 37–53; A *Journal de Constantinople* c. lapra ld. Gérard Groc, *Journal de Constantinople*. In: *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*. IV. İstanbul, 1994, 320.

ség mellé „a Magyarok számára külön osztályzat” alakítását.³ Az eredeti levél egyetlen érvként azt hozta fel, hogy Konstantinápolyban a magyar érdek „úgy mint kellett volna védve és képviselve egyáltalában nem volt. Borzasztó, törvényesen bém bizonyítható tényekkel szolgálhatnánk e részben cs. kir. Főnségednek.”⁴ A *Pesti Hírlap* június második számában Kiss már sokkal több indokot sorol fel a magyar képviselet mellett. Szerinte Magyarországnak természeti fekvésénél fogva és saját jól felfogott érdekei miatt szükséges az erős orosz befolyás alatt álló Konstantinápolyban magának minél több tekintélyt szerezni és érdekeit érvényesíteni. A helyzet azért is veszélyes Magyarországra nézve, mert az európai események miatt sem angol, sem francia követ nincs Konstantinápolyban, az orosz befolyás következtében pedig Resid pasát Szarim Ibrahim pasa⁵ váltotta fel, és már másnap a két ország defenzív és offenzív szövetséget kötött egymással. A megállapodás értelmében Törökország a Dardanellákat orosz kérésre lezárja, az oroszok pedig a Porta kívánságára sereget küldenek a dunai fejedelemségekbe. Természetesen az oszmán–orosz szövetség nem jött létre, annyi viszont igaz, hogy Szarim Ibrahim pasát oroszpartiként tartották számon. Kiss hangsúlyozta, hogy a konstantinápolyi magyaroknak konzulra van szükségük, aki vagyonukat és iparukat megvédi, valamint politikai érdekeiket képviseli. „A török a magyar nevet még el nem felejté. Friss emlékezetében vannak a Hunyadiak a Báthoriak, a Zrínyiek, s csak azon csodálkozik: miként enyészhetett el hajdan olly büszke nemzet? Adjunk valami jelt életünkéről. Győzzük meg őt, hogy még nem tűntünk el a föld színéről. Tőlünk nem fog ugyan rettegni, mint óriás szomszédjától: de következik-e abból, hogy nem fog tisztelni.”⁶

A magyarok kérvényüket a konstantinápolyi osztrák internuntiatúrán keresztül kívánták eljuttatni a nádorhoz. A császári követ⁷ azonban felháborodott azon a kitételen, hogy „a magyar érdekek ott eddig kellőleg nem képviseltettek, *minek igazolására rémitő adatok léteznek*” – és a kérvényt „a folyamodóknak azon nyilatkozattal adta vissza, hogy ezt jelen modorában fel nem terjesztheti.” Kiss egy későbbi tudósítása szerint a magyarok ekkor azzal fenyegetőztek, hogy

³ *Pesti Hírlap* 1848. június 2, 72. Kiss László április 30-i tudósítása. A *Journal de Constantinople* először 1848. április 6-i számában számolt be röviden a magyarországi eseményekről. „Kis Campo”, azaz Petit-Champs des Morts, vagyis „Kis temető”, keresztények egykori temetője, Galata ma már nem létező része. Nur Akın, *19. yüzyılın ikinci yarısında Galata ve Pera*. İstanbul, 2011³, 148–149.

⁴ MNL OL H 2 1848:544.

⁵ Musztafa Resid pasa (1800–1858) hatszor volt nagyvezír, kétszer külügyminiszter, az oszmán modernizáció egyik vezéralakja. Residet április 22-én váltották le. Vö. Butrus Abu-Manneh, *The Roots of the Ascendancy of Âli and Fuad Paşas at the Porte (1855–1871)*. In: Uő, *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century (1826–1876)*. İstanbul, 2001, 117. – Szarim Ibrahim pasa (1801–1854) volt kereskedelmi, külügy- és pénzügyminiszter, londoni követ, 1848. április–augusztus között nagyvezír.

⁶ *Pesti Hírlap* 1848. június 2. A tudósítás kelte: 1848. április 30.

⁷ Bartholomäus Freiherr von Stürmer (Konstantinápoly, 1787–Bécs, 1863) osztrák diplomat, 1835–1850 között konstantinápolyi osztrák internuntius (követ).

francia védnökség alá helyezik magukat. A követségi visszautasítás lehetett az oka talán annak is, hogy Kiss csak a megszövegezést követően három héttel, április 30-án küldte el cikkét a *Pesti Hírlap*ba.⁸

A fentiek ellenére a magyarok kérvénye megérkezett Bécsbe, majd Pestre is. Stürmer konstantinápolyi internuntius május 10-én jelentette a részleteket Bécsbe, ahol a május 21-i minisztertanácson tárgyalták meg az ügyet. Bécs is visszautasította a bizonyítékokkal alá nem támasztott vádakat, és kérte, hogy hasonló jellegű folyamodások esetén – akár a nádorhoz, akár a magyar minisztériumokhoz nyújtják azt be – az előterjesztők bizonyítékokat is csatoljanak.⁹

Az osztrák helyettes külügyminiszter május 30-án küldött az ügyről jegyzéket a magyar minisztériumhoz, amelyre másnap Pulszky Ferenc külügyi államtitkár válaszolt is, illetve továbbította az ügyet Esterházy Pál külügyminiszter távollétében Batthyány Lajos miniszterelnökhöz. István nádor pedig a magyarok kérvényével együtt június 6-án a magyar minisztériumhoz irányította a kérdést, ahol aznap meg is tárgyalták az ügyet.¹⁰ A Batthyány-kormány Bécs számára nem várt módon olyan határozatot hozott, amelynek értelmében a kereskedelmi minisztert bízták meg azzal, hogy Szerbiába, Moldvába, Oláhországba és Konstantinápolyba magyar konzulokat nevezzen ki. Ez kétségtől az önálló magyar külpolitika megteremtésének egyik fontos lépésének tekinthető.¹¹ Kossuth másnap, június 7-én a kormány frankfurti követéhez, Pázmándy Déneshez írt levelében is megemlítette, hogy az említett helyekre magyar konzulokat fognak küldeni.¹²

Fontos megjegyeznünk, hogy a magyar kormány a konstantinápolyi ügyről szóló iratok kézhezvételétől és a vele kapcsolatos minisztertanács üléstől függetlenül informálisan már korábban elhatározta a konzulátusok felállítását. Erre utal Szemere Bertalan belügyminiszter Szöllősy Nagy Ferencnek adott május 28-i utasítása, amely szerint Szöllősyt a belgrádi pasához és a belgrádi külképviseletekhez kívánta küldeni, és arra utasította, hogy figyelmeztesse a pasát a szláv veszélyre, amely az oszmán birodalom területi integritását fenyegeti. Feladata volt továbbá, hogy felhívja az angol és a francia konzulok figyelmét a szláv–oroszl összefogás veszélyére. Szemere jelezte azt is,

⁸ Kiss László, Teendőink egyike külügyeinkben. *Márczius Tizenötödike* 1848. augusztus 23.; *Batthyány-iratok*, 645–646, 565. számú irat.

⁹ *Batthyány-iratok*, 645–646, 565. számú irat; *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. Abteilung I. Die Ministerien des Revolutionsjahres 1848*. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Klebeck. Wien, 1996, 283.

¹⁰ MNL OL H 2 1848:544.

¹¹ *Kossuth Lajos összes munkái. XII. Kossuth Lajos az első magyar minisztériumban*. Sajtó alá rendezte Sinkovics István. Budapest, 1957, 168. számú irat (a továbbiakban *KLÖM*), illetve *Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek*. Szerk. F. Kiss Erzsébet. Budapest, 1989, 54.

¹² *KLÖM* XII. 174. számú irat.

hogy a magyar kormány az al-dunai tartományokba konzulokat fog kinevezni.¹³ A konstantinápolyi magyarok kérése tehát kiváló ürügyet szolgáltatott arra, hogy elkezdjék a konzulátusok kiépítését és az önálló magyar diplomácia intézményrendszerének megteremtését, hiszen folyamodásuk tartalma és visszadobása is ékesen bizonyíthatta a magyarok hátrányos megkülönböztetését.

A Konstantinápolyból ekkor már hazatért Kiss a *Pesti Hírlap* június 18-i számában magyarázta meg az olvasóközönségnek a kormány konzulátusok felállításáról szóló döntését. Elismeri, hogy a „legmagasabb szempontokra nézve” megegyezik Magyarország és az osztrák örökös tartományok érdeke, így önálló magyar külképviselet hiányában szükségszerű a közös diplomáciai képviselet. Ugyanakkor a kereskedelmi és ipari érdekek eltérők lehetnek, miközben a magyar külkereskedelmet a nemzeti hatóságoktól független szervek irányítják. A külföldön lévő magyarok képviselete is külön feladatkört jelent. A fentiek együttesen szükségessé teszik a magyar konzulátusok felállítását. Kiss elsősorban a dunai, illetve a tengeri kereskedés fontosságát hangsúlyozta a konzulátusok kijelölésénél. Az általa javasolt helyek a következők voltak: Trieszt, Livorno, Marseille, Liverpool; keleten Bukarest, Jassy (Jászvásár), Braila, Galac. Külön kiemelte Konstantinápoly szerepét a folyami és tengeri kereskedelmünkben, ezért ide egy főkonzult (general consul) képzelt el, amely alá tartozna a csanakalei (Dardanellák) és a szmirnai (izmiri) konzulátus. Végül megemlítette az egyiptomi Alexandriát.¹⁴

A keleti diplomáciai képviseletek kérdéséről *Kossuth Hírlapja* július 6-i számában is megjelent egy névtelen cikk, melynek szerzőjét korábban tévesen Kossuthnak gondolták. Az eredeti szerző valójában Jablonitzky Ignác, aki korábban konzervatív publicistaként volt ismert és számos keleti nyelven beszélt. Jablonitzky eredetileg Kossuthhoz nyújtotta be írását, aki azt, mint lényegében a kormány szándékaival egyezőt, lehozta lapjában. Írásában a román–oroszmagyar kapcsolatrendszer köré szötte gondolatait. Véleménye szerint a Fejedelemségekben Ausztria nem képes ellensúlyozni az orosz befolyást, sőt nyíltan támogatja az orosz célokat. „Föloldhatná-e a magyar e befolyást és miképen?” – kérdi a szerző, s választ is ad. „Igenis, ha volna követsége Konstantinápolyban, és e követségnek sikerülne a török udvartól megnyerni azt, hogy oláhországi ügyeinek kezelésével bízna meg az ottani magyar consult: a török udvarnak souveraini és alkotmányos jogainál fogva nem volna törvény, nem rendszabály Oláhországban; mellynek szentesítése a magyar consul befolyása nélkül történhetnék. Más módja a föloldásnak nincs.” Az oroszok ugyanis azt tervezik,

¹³ A szabadságharc magyar diplomáciai levelei. *A Háborús Felelősség* 1 (1929/3) 268. Szöllősy 1848. június 1-én a keleti nyelvek hivatalos tolmácsává nevezték ki 1000 pengőforintos évi fizetéssel: MNL OL H 9 Belügyminisztérium. Elnöki iratok. 176. szám. Szöllősy tevékenységére: Juhász István, Szöllősy Nagy Ferenc jelentései az 1848-as moldvai és havasalföldi forradalomról. In: *1848. Arcok, eszmék, tettek*. Bukarest, 1974, 162–181.

¹⁴ *Pesti Hírlap* 1848. június 18.

hogy Havasalföld függetlenítése után már oszmán jóváhagyás nélkül avatkozhatnának be az ottani ügyekbe, ami pedig lehetőséget adna a későbbi annexióra. Ugyanakkor az éledő román nacionalizmus miatt is szükséges, hogy a Porta tájékozott legyen a Fejedelemségekben zajló mozgalmakról. Mindezek miatt fontos tehát, hogy követségünk legyen Konstantinápolyban, és „ha lehet, Austriával megegyezni, hogy a magyar ministerium candidatusát szinte követének nevezze. A konstantinápolyi kereskedelmi consulság Ausztriát érdekelvén Triest miatt, e consulságra az austriai ministerium candidatusában mi is megbízhatunk. Bukarestbe és Jassyba consult [kell ki]nevezni, mégpedig azon tudattal, hogy e téren Oroszországiak legfényesb tehetségű diplomatáival álland szemközt”. Ausztria ugyanis az oroszokkal szemben a térségben elhanyagolta érdekei képviselését, sőt, azokkal ellentétben az oroszoknak nyújt segítséget. Kiemelte, hogy a konzul magyar származása azért is fontos, mert Havasalföldön nagyságrendekkel több magyar él, mint osztrák illetőségű. „Ha a miniszterium e téren austriai consul mellett magyar consult nevez, készen kell lennie felelettel ama kérdésre is, mit teend, ha az oláh egység kérdésének hősei orosz és reactionalis fondorlatok sugallatára zászlónkat letépnék? A magyar ministerium emelkedjék e kérdések irányában kellő magasságra; minden jószándék mellett is a képesség tanácsát meg ne vesse a consulnak választásában.”¹⁵ Július 8-án a *Pester Zeitung* német fordításban újraközölte a cikket K.H. (értsd: Kossuth Hírlapja) aláírással. A szerkesztő itt lábjegyzetben javaslatot is tett a követ személyére. Szerinte olyan személyt kell küldeni, aki nemcsak ismeri a kinti állapotokat, hanem szívesen látott a perai és a bűjükderei, azaz az európai szalonokban is. A pozícióra Zichy Edmund grófot javasolta, meglehet, épp Jablonczy sugallatára, aki korábban a Zichy-családnál volt nevelő.¹⁶

A kormány mindenesetre gyorsan nekilátott a konzuli rendszer megteremtésének. Június 17-én Kossuth pénzügyminiszterként felkérte Esterházyt, hogy küldje meg számára tárcájának költségvetési tervezetét az éves büdzsé elkészítéséhez. Esterházy június 21-én jelezte, hogy „a külföldön felállítandó ügynökségek költségei, minthogy azok száma és fizetése az összes ministeriumtól függ”, nem kerültek bele a tervezetükbe. I. Tóth Zoltán ezt oly módon értelmezte, hogy

¹⁵ *KLÖM* XII. 266. számú irat. A kötetben Vörös Antal nyomán tévesen azonosították a cikk szerzőjét Kossuthként. Az eredeti irat megtalálható Kossuth Lajos miniszteri iratai között: MNL OL H 21. Hermann Róbert szíves közlése. Jablonitzky neve sokféle alakban fordul elő: Jablonczy/Jablonczay/Jablaniczky/Jablánczy. Szinnyei szerint a gróf Zichy családnál nevelőként a keleti nyelvekkel foglalkozott és utazásokat tett Európában. Konzervatív publicistaként volt ismert. 1846 és 1848 között Konstantinápolyban mint homeopátiás orvos tevékenykedett. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. V. Budapest, 1897, 243–246. Ld. még: Bona Gábor, *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I. Budapest, 2008, 489.

¹⁶ *Pester Zeitung* 1848. július 8. Zichy Edmund (Bécs, 1811–Bécs, 1894), a negyvenes években utazást tett Keleten. Az 1843–1844-es, az 1847–1848-as, valamint az 1848–1849-es országgyűlés jelen lévő főrendi tagja. 1849-ben engedéllyel külföldre távozott. Pálmány Béla, *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja, 1825–1848*. I. Budapest, 2011, 469.

a konzulátusok költségvetése nem tartozik a magyar minisztériumra, holott arról volt szó, hogy a konzulátusok működtetését az osztrák külügyminisztériummal, valamint az illetékes (kereskedelmi) szaktárcával összhangban kell végezni, így nyilvánvalóan fenntartásukat is közösen kell biztosítani.¹⁷ Ezt erősíti meg a pénzügyminisztérium által készített július 18-i miniszteri jelentés, amelyben a külügyminisztériumi fejezetnél Esterházy fenti észrevétele olvasható, annyi változtatással, hogy az „összes ministerium” helyett a „még nem tudatik, ’s költségvetésben nincsenek foglalva” kifejezés szerepel. Ugyanakkor a földművelés-, ipar és kereskedelmi minisztérium költségvetésében 20 ezer forintot biztosítottak négy felállítandó konzulátusra, ami nyilvánvalóan a fentebb felsorolt négy országra vonatkozott. Az alig egy hónappal később benyújtott, az 1849. évre vonatkozó költségvetési javaslat szerint mivel még nem fordultak elő külföldi diplomáciai kiadások, és „minthogy az ország önállásának e fontos részére még törvényhozási intézkedés kívántatik”, az 1848-ban felmerült költségeket a pénzügyminisztérium költségvetésében számolják el. A kereskedelmi minisztérium fejezetében pedig továbbra is 20 ezer forint szerepelt a felállítandó konzulátusokra.¹⁸

Június 19-én Szemere három levélben is foglalkozott az al-dunai helyzettel. Véleménye szerint Esterháznak a Fejedelemségekbeni orosz térnyerés miatt fel kellene vennie az orosz követtel a kapcsolatot, hogy adjon felvilágosítást az al-dunai eseményekről. Kijelentette, hogy „a magyar föld nem nyújt helyet seregnek mely a szomszéd fejedelemségben fenálló rend ellen törjön, úgy másrésztől minden lépést, mely efféle képzelt veszély ellen történik, alaptalan ürügynek tekint arra, hogy idegen hadi erő független ország területén nyugtalanítólag küljebb és küljebb terjesztessék felénk.” Ugyanakkor az oszmán követet arról kellene biztosítani, hogy „a magyarnál senki nem kívánja jobban a török birodalom sértetlenül tartását.” Második, Teleki József erdélyi kormányzónak írt levelében azt indítványozta, hogy nem tartaná feleslegesnek „B[áró]. Puchner fő hadi kormányzó urral egyenlítőleg előterjesztést intézni az illető fejedelemségekben s az orosz consulhoz, sőt a török képviselőhöz is, miután amaz idegen hatalmi közeledése hazánki népeit folytonos lázadásban és riadásban tartják.” Végül pedig váratlanul a nem túl ismert Chernel Ferencet kérte fel bukaresti konzulnak: „Hazánk érdekei nincsenek ott képviselve, mint nincsenek sehol a külföldön. Reménye van, hogy Ön pótolatni fog, ha ugyan a francia s olasz

¹⁷ MNL OL H 6 1848:258; I. Tóth Zoltán, A magyar–román szövetség kérdése 1848-ban *Századok* 82 (1948/1–4) 277.

¹⁸ Országgyűlési Könyvtár, Magyar Parlamenti Gyűjtemény, MO:Ia:1848/49–53. Kiadva *KLÖM* XII. 309. számú irat.

nyelvet beszéli jól, minek alapján is ajánlottam. Minden esetre szíveskedjék bejönni Pestre sietve, s nálam és Kossuthnál jelentkezni.”¹⁹

Szemere két nappal később, június 21-én, Vay Miklós erdélyi királyi biztosnak fejtegette a Fejedelemségekkel és a románokkal való viszonyt. Hangsúlyozta, hogy a bukaresti osztrák konzulnak kell megfigyelés alatt tartania a románokat, „addig, míg saját consulunk mehetne, mi a napokban történhetik.”²⁰

Június 24-én Trefort Ágoston a kereskedelmi miniszter nevében tudakolta Esterházytól, hogy milyen személyzettel és fizetéssel bírnak a jelenlegi európai konzulok Szerbiában és az Oszmán Birodalomban. A július 2-án, illetve 4-én érkezett válasz magyar szemszögből nem festett túl hízelgő képet a császári konzuli szervezetről, illetve a kinevezettekről. E szerint a bukaresti konzul, Timoni „erélyes, derék ember”, ugyanakkor „Bukarestben mind a két pártnál népszerűtlen.” A jászvásári konzul, Eisenbach „családos, beteges ember, fizetésével ki nem jő, eladósodott, hanem vehetetlen”, a galaci konzul, Huber „ügyes, megvesztegethető, feslett életű, eladósodott”, a belgrádi konzul, Mayerhoffer alezredes „megférhetetlen ember 5000 ftal, többet lármáz, mint végez”. Az angol követségtől nem tudtak adatokat beszerezni, mivel a követ Innsbruckban, míg a titkárok Ischlben tartózkodtak. Bár a francia követségtől sikerült információkat kapni, a konstantinápolyi konzulátusokra vonatkozóan sem ők, sem az osztrákok nem közöltek semmit.²¹ A június 26-i minisztertanács az al-dunai helyzet alakulása miatt ismét határozott a konzulok kiküldéséről, amelynek alapján Batthyány másnap utasította Esterházyt, hogy diplomáciai úton biztosítsa a Jassyba, Konstantinápolyba, Bukarestbe és Belgrádba küldendő magyar konzulok és ágensek diplomáciai elismerését és fogadását az érintett országok

¹⁹ Mindhárom levél jelzete: MNL OL H 9 1848:363. Az első levél megtalálható még: MNL OL H 6. Király személye körüli minisztérium. Elnöki iratok, 1848:471. Chernel Ferenc (Bécs, 1823–Bécs, 1887) apja udvari ágens volt, maga ügyvéd végzettségű. 1848 júniusában lépett be a honvédseregbe, augusztustól a Délvidéken harcolt. A szabadságharc végén százados. Később újságíró lett Bécsben. Vö. Bona i. m., 226. – A román Fejedelemségekben lezajlott eseményekre ld. Cornelia Bodea, *The Romanians' Struggle for Unification, 1834–1849*. Bucharest, 1970; Keith Hitchins, *The Romanians, 1774–1866*. Oxford, 1996; Radu R. Florescu, *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities, 1821–1854*. München, 1962; Uő, Stradford Canning, Palmerston and the Wallachian Revolution of 1848. *Journal of Modern History* 35/3 (1963) 227–244; Barbara Jelavich, *The Russian Intervention in Wallachia and Transylvania. September 1848 to March 1849*. *Rumanian Studies* 4/1 (1979) 16–74.

²⁰ MNL OL H 9 1848:405.

²¹ MNL OL H 6 1848:361 és 1848:422. A válaszokat 1848. július 2-án és 4-én küldték meg Klauzál Gábornak és Kossuthnak. – Casimir von Timoni bukaresti konzul 1832–1850 között, August von Eisenbach jassy-i konzul 1842–1850 között, Wilhelm Christian Huber galaci konzul 1847–1849 között, Ferdinand Mayerhofer von Grünbühel (1798–1869) belgrádi konzul 1844–1849 között. Utóbbi a magyar szabadsághárcok ellen elért sikereiért 1848-ban ezredes, 1849-ben vezérőrnagy lett: http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_M/Maierhofer-Gruenbuehel_Ferdinand_1798_1869.xml Letöltés: 2015. szeptember 8.

részeről.²² Esterházy július 1-én küldte tovább az ügyet az osztrák külügyminiszterhez, ahol a dunai hajózási és kereskedelmi ügyeket emelte ki a javaslattal kapcsolatban.²³ Július 12-én újra írt Esterházy az osztrák külügyminisztériumnak a Jassy, Galac, Bukarest, Belgrád és Konstantinápoly városokban Magyarország részéről felállítandó konzulátusok ügyében. Levele szerint a magyar minisztérium adatai alapján a jelenlegi osztrák ügynökségek (konzulok) nem képesek a magyar érdekeket képviselni, ezért vagy jelentős személycserére van szükség, vagy külön magyar ágenseket kell kinevezni. Esterházy a monarchia érdekében az előbbi változatot támogatta, azzal a kitételrel, hogy az új személyek kiválasztásában a magyar minisztériumnak is legyen beleszólása, illetve a kinevezetteket a két ország közösen javadalmazza. Leszögezte ugyanakkor, hogy ha az osztrákok kitartanak a jelenlegi konzulok személye mellett, akkor ismételtén kérni fogja a külön magyar konzulok kinevezését. Az osztrák külügyminisztérium július 29-i válaszát Pulszky július 31-én továbbította a magyar miniszterelnöknek, amely irat azonban egyelőre nem ismert. Pulszky kérte, hogy küldjék meg neki azon elveket, amelyek alapján a választ megadhatják.²⁴ Ugyanakkor az osztrák külügyminiszter kiadott egy utasítást összes külképviselőtének, amelyben tudatta, hogy a magyar külügyminisztérium hatáskörét csak magánjogi és adminisztratív ügyekre korlátozta, azaz lényegében elutasította az önálló konzulátusok gondolatát.²⁵

A magyar kormány Bécs jóváhagyása nélkül is tovább folytatta a konzuli terület szervezését, és megpróbált megfelelő személyeket találni. Kossuth 1848. augusztus 11-én pártolólág küldte át Batthyáynak Szöllősi július 29-i levelét, amelyben javasolta, hogy a kormány üdvözlje a Bukarestbe kinevezett oszmán teljhatalmú biztost és biztosítsa a magyarok barátságáról. A pénzügyminiszter szerint e célból az éppen Bukarestben tartózkodó Szöllősynek lehetne megbízó levelet küldeni.²⁶ A fent már említett Jablonitzky Ignác, a Havasalföldre kiküldött megfigyelő is azt észrevételezte augusztus 4-i levelében, hogy „a magyar kormánynak nincs ideje e tértől távol maradnia. Szokás minden országlásnak rendkívüli események színpadára rendkívüli küldötteket utalni.” A magyar kormány olyan személyt küldjön, aki nagy körültekintéssel jár el, csak megfigyelésre törekszik, de „alakja legyen hivatalos.”²⁷ Pulszky Ferenc külügyi államtitkár augusztus 19-én Kossuthnak írt levelében arról a valótlannak bizonyult

²² Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 58–59; KLÖM XII. 227. számú irat; MNL OL H 6 1848:346, kiadva: *Batthyány-iratok*, I. 809, 723. számú irat.

²³ I. Tóth, *i. m.*, 277.

²⁴ MNL OL H 6 1848:552 és MNL OL H 6 1848:763; I. Tóth, *i. m.*, 278; Hajnal István, *A Batthyány-kormány külpolitikája*, Budapest, 1987, 125, 128.

²⁵ Horváth Jenő, *Magyar diplomácia. A magyar állam külpolitikai összekötetései a bécsi végzésektől a kettős monarchia felbomlásáig, 1815–1918*. Budapest, 1928, 28.

²⁶ *Batthyány-iratok*, II. 1040–1041, 971. számú irat.

²⁷ MNL OL H 2 1848:549. A levelet a kormány augusztus 10-én kapta meg.

hírről tudósított, miszerint Timonit visszahívják Bukarestből. Pulszky felvette, hogy jó lenne oda egy magyart küldeni konzulnak vagy legalább kancellárnak (első titkárnak). Azt ígérte, hogy beszél az osztrák külügyminiszterrel, hogy a két beosztás közül legalább az egyik személy magyar legyen. Személy szerint egyébként Joannovics Györgyöt javasolta, Kossuth azonban széljegyzetben jegyezte meg, hogy ő Szöllösyt gondolná első titkárnak.²⁸ Augusztus 23-án Batthyány Kossuth ajánlását elfogadva tudatta Pulszkyval, hogy a havasalföldi osztrák ügyvivő mellé Szöllösyt szeretnék kancellárnak kinevezni. Pulszky azonban ezt öt nappal későbbi válaszlevelében határozottan ellenezte, mivel Szöllösy „ismeretes tudatlansága és járatlansága mellett (nem hiszem hogy franciául correct tudna írni, a mi nélkülözhetetlen) kinevezése nehezen fog sikerülni.” Hasonlóképp, Vukovics Sebő délvidéki kormánybiztos sem volt jó véleményrel Szöllösyről. Nem túl dicsérő szavakkal így jellemezte őt Szemerének: „tehetsége van, de jellem és hitele ott, ahol ismertetik, nem akkora.”²⁹

A közvélemény formálása eközben is tovább folyt. Augusztus 23-án újfent Kiss László tollából jelent meg egy írás a *Márczius Tizenötödike* című lapban, amely a konstantinápolyi konzulátus felállításának fontosságát ecseteli, különösen kereskedelmi szempontból, hiszen az oszmán főváros „Európának és Angliának a kulcsa”. Politikai szempontból pedig a délszláv ügyeket és a havasalföldi mozgalmakat nevezi meg legfőbb érvként. Értékelése szerint „ezen két elem kifejlődése vagy elnyomtatásától függ a török hatalomnak Európában további fennmaradhatása; függ Magyarország önállóságának függetlenségének szilárdítása.” Tévesen értékelve állítja, hogy az orosz a törököt mindenáron háborúba szeretné vonni, hogy a zavarosban könnyebben halászhasson, valamint, hogy az angol követ teljesen izolálva volna. Szerbiából a Porta tiltakozása ellenére folyamatosan érkeznek a szerbek Magyarországra, de azért nem tesz semmit, mert fél az orosz gyámtól. Jól érzékelté viszont, hogy Ausztriának nincs nagy befolyása az Oszmán Birodalomban, és az osztrák internunciust – Metternich hívét –, amúgy is passzívnak ismeri a diplomáciai kar. Ezért is fontos a magyar képviselő megteremtése és a magyar érdekek hangsúlyozása. „A török kormányt arról kell meggyőzni, hogy érdekeink a szó legszorosabb értelmében ugyanazok” – fejezte be gondolatmenetét Kiss, amely egyébként állandó toposszá vált a korszakban a magyar–oszmán viszonyok elemzésekor.³⁰

Augusztus 28-án Pulszky ismét részletes utasításokat kért Batthyánytól a konzulátusok ügyében, nehogy az osztrák külügyminiszter azt gondolja, hogy

²⁸ KLÖM XII. 405. számú irat. Joannovics György (Temesvár, 1821–Budapest, 1909), Temesvár szabad királyi város követe volt az 1847–1848-as országgyűlésen. 1849-ben Krassó vármegye másodalispánja. Pálmány, i. m., 2. 1371–1372.

²⁹ MNL OL H 2 1848:526. Kiadva: *Batthyány-iratok*, II. 1125–1126, 1056. számú irat; MNL OL H 2 1848:789. Kiadva: *Batthyány-iratok*, II. 1148–1149, 1083. számú irat. Vukovicsot idézi: Hajnal, i. m., 125.

³⁰ Kiss László, Teendőink egyike külügyeinkben. *Márczius Tizenötödike* 1848. augusztus 23.

„elveit tökéletesen elfogadjuk”. Batthyány válaszában nem maradt fent nyoma.³¹ Ugyanakkor az augusztus 31-én az osztrák kormánynak a magyar kormányhoz intézett államirata lényegében felrúgta az uralkodó által szentesített április törvényeket és kétségbe vonta az addig kivívott eredmények jogszerűségét. Az államirat többek között felrúgta, hogy a magyar kormány önálló külügy-minisztériumot próbál létrehozni és Frankfurtba követeket küldött. Bár az irat nem tért rá ki, nyilvánvaló volt, hogy a magyar konzulátusok ügye is ide tartozott, így egyértelművé vált, hogy az osztrák kormány a kérdést kereken elutasította.³²

A fentiek ellenére szeptember 15-én Batthyány arról írt Vay Miklós erdélyi kormánybiztosnak, hogy mivel Havasalföldön nincs állandó magyar konzul, ezért Vayra bízva a szeptember 2-i jelentésében ajánlott „Paget Jánosnak speciális kiküldetés és alkalmazott utasítás mellett, előadódó szükség esetében alkalmazását, – továbbá e részbeli tudósítását mindeztire elváránánk.” Paget kiküldetése azonban – aki szoros barátságban állt a bukaresti angol konzullal – megbetegedése miatt elmaradt.³³ A Bécs és a magyar kormány közötti teljes szakítás valamint az önvédelmi harc kibontakozása miatt pedig megszakadtak a konzulátusok létesítésével kapcsolatos további intézkedések.

Joggal merül fel a kérdés, miért nem szerepelnek hivatalos forrásainkban Franciaországban, Angliában vagy a német államokban felállítandó konzulátusok? Hajnal István fejtegetései szerint a magyar kormány úgy vélte, hogy a szét-esés jeleit mutató Habsburg-birodalom akkor fogja túlélni önmagát, ha súlypontját Budára helyezi át, amelyet így a külföldi diplomáciai testületek is követek volna. Mivel ezzel a magyar diplomácia nyugati képviselője is megoldódott volna, nem kívánták szétszakítani a közös diplomáciát. A keleti konzulátusok felállítását viszont részben az erős történelmi kapcsolatok, de főleg a közvetlen szomszédságból adódó érdekek indokolhatták volna.³⁴ Nem kizárt, hogy egyfajta mértékletesség is szerepet játszhatott a nyugati konzulátusok iránti látszólagos érdektelenségben: az ottani konzulátusok felállítása sokkal nagyobb ellenkezést váltott volna ki a bécsi udvarban, mint az általuk elhanyagolt keleti területeken, amelyek viszont Magyarország számára váltak egyre fontosabbá.

Függetlenül Hajnal „nagy magyar birodalmi” koncepciójától, az elsőként kinézett konzuli székhelyek valóban mind olyan szomszédos országokban voltak, amelyek valamilyen – egyre névlegesebb – formában még kötődtek az Oszmán Birodalomhoz. Ráadásul ezek az országok erősen befolyásolták a magyarországi és erdélyi rokon kisebbségeket is. Szerbiában a szerb önkén-

³¹ MNL OL H 2 1848:789.

³² Pap Dénes, *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849*. I. Pest, 1868, 411.

³³ 1848. *A szabadságharc története levelekben, ahogy a kortársak látták*. Összegejtötte és előszóval ellátta Deák Imre. Budapest, [1942], 208, 219, 232.

³⁴ Hajnal, *i. m.*, 111, 124.

tesek Magyarországra való átszivárgása jelentett komoly problémát. A román fejedelemségekben pedig a forradalmi helyzet és az arra adott cári válasz indokolta volna a tisztánlátás és információszerzés szükségességét. Magyarország három déli/keleti szomszédjának ellensúlyozására lett volna szükség az oszmán támogatásra, az osztrák szándék látható hiánya, sőt Ausztria ellenérdekeltsége miatt. A magyar politikusok – ma már tudjuk – tévesen gondolták, hogy a Porta határozottan befolyásolhatja szatellit országait, meg tudja akadályozni az orosz katonai felvonulást és a cári érdekszféra további kiterjesztését. A nyugati hatalmaktól való diplomáciai elszigeteltség mellett ugyanakkor e hitből táplálkozva számukra ezért is vált fontossá az oszmánokkal való kapcsolatfelvétel, amely az 1848-as sikertelen kísérlet után 1849 elejétől, Bem erdélyi sikereitől kezdve került újra napirendre.

*

A konstantinápolyi magyarok levele, mint fentebb említettük, ez idáig az egyetlen ismert lista azokról a személyekről, akik a 19. század első felében az oszmán fővárosban éltek és magukat magyarnak vallották. Kiss tudósítása alapján ez a felsorolás csak mintegy a negyedét tartalmazta a kint élő magyaroknak. Sajnos részletes adatok csak pár személy esetében állnak rendelkezésre, de feltételezhető, hogy a *Pesti Hírlap*ban felsorolt személyek lehettek a korabeli konstantinápolyi „magyar gyarmat” legbefolyásosabb, legismertebb szereplői.

Báró Orbán János (Kassamindszent, 1779–Lengyelfalva, 1871) a napóleoni háborúk huszártisztje, regénybe illő módon vett el egy árvának gondolt leányt, akiről később derült csak ki, hogy vagyonos anyja Konstantinápolyban él. Amikor 1846-ban megérkeztek az oszmán fővárosba, a hölgy már meghalt és a hagyatékot elsikkasztották. Az örökségért folytatott harc – csekély eredménnyel – évtizedekig eltartott, a család azonban 1859-ben már visszaköltözött Erdélybe. Orbán János fia volt Orbán Balázs, a későbbi híres néprajzi gyűjtő és író, aki nem sokkal korábban, 1848. március 28-án indult el Konstantinápolyból egy keleti útra, úgy értékelve a hazai változás híreit, hogy „a honnak nincsen szüksége karomra”. Ő ezért nem található az aláírók között sem.³⁵

A szekszárdi illetőségű Anton Commendinger (1823–Konstantinápoly, 1900) híres konstantinápolyi zongorakereskedő és -készítő volt. Ő még 1848 előtt telepedett le Konstantinápolyban, ahol nagy zongoraraktaát tartott fent és a szultán udvari szállítója is volt. 1847-ben Liszt Ferenc konstantinápolyi tartózkodása alatt nála szállt meg Bejogluban.³⁶

³⁵ Orbán Balázs, *Törökországról s különösen a nőkről*. Válogatta Steinert Ágota, Budapest, 1999, 8–27, 38–39.

³⁶ Csorba György, „Magyar anyakönyv”. Forrás a konstantinápolyi magyarok történetéhez. *Keletkutatás* 2011 tavasz, 137–138.

Nogel István a szabadságharc előtt rovar- és növénygyűjtő a Magyar Nemzeti Múzeum alkalmazásában. 1841–1846 között a Balkánon és Kis-Ázsiában gyűjtött, melynek történetét meg is írta. Három évet töltött el Konstantinápolyban a szultáni parkok kertészeként. 1846 áprilisában tért vissza Magyarországra, állítólag részt vett a szabadságharcban. Ismereteink szerint az Oszmán Birodalomban hunyt el, családjának nyomait 1898-ig lehet követni.³⁷

A csángó magyar származású Köpe András (Barcaújfalú, 1816–Konstantinápoly, 1879) a családi legendárium szerint részt vett az 1848-as magyar szabadságharcban is. Konstantinápolyban egy Louis Tallibart nevű francia ékszerész boltjában kezdett dolgozni, akinek hűgát vette el feleségül. Később átvéve az üzletet neves órásként, Abdülmedzsid szultán (1839–1861) udvari szállítójaként tevékenykedett.³⁸

A többi, láthatóan tekintélyesebb lakosról, Dr. Blau Sigmond oszmán hadseregbeli ezredorvosról, Dr. Bathoryról, Lukátsovits Gáspár oszmán hivatalnokról vagy Unverdorben János művészről egyelőre sajnos nem rendelkezünk több információval.

*

1848-ban végül egyetlen magyar konzul kiküldésére vagy konzulátus létesítésére sem került sor. A magyar konzuli testület felállításának formailag nem sok akadálya lehetett, hisz hivatalosan csak a magyar állampolgárok védelmével és a gazdasági érdekek képviselésével foglalkozhattak volna, mégis érthető Bécs álláspontja. Bár elvileg külpolitikai feladatuk nem lehetett, felállításuk lehetőséget adhatott volna arra, hogy a magyar vezetés saját kormányzati érdekeit képviselje, akkor is, ha az nem egyezik az osztrák érdekekkel. Ráadásul, a konzulátusok létesítése egyértelműen a magyar (külpolitikai) függetlenség informális elismerését jelentette volna. Amikor 1849 tavaszán bizonyossá vált, hogy az osztrákok megverhetők és kiszoríthatók az országból – vagyis többé-kevésbé sikerült helyreállítani az ország területi egységét és szuverenitását –, és megtörtént a Habsburgok trónfosztása, ugyanakkor reális fenyegetéssé vált az oroszok újabb betörése az országba, a magyar kormány ismét nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy jó kapcsolatot alakítson ki az Oszmán Állammal. Az oszmánokban látták ugyanis az orosz betörés egyik lehetséges gátját. Ekkor több hullámban, több irányból, több személyt próbáltak küldeni Konstantinápolyba, és bár némelyiküknek sikerült nem hivatalosan felvennie a kapcsolatot az oszmán vezetéssel, látványos eredményeket nem érthettek el. Megakadályozta őket ebben az

³⁷ Csorba György, Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története. *Hadtörténelmi Közlemények* 112 (1999/2) 382; Uő, „*Magyar anyakönyv*”, 139.

³⁸ Vásáry István, A Köpe-család. Egy isztambuli magyar–francia família története. In: *A Kelet ritka nyugalma. VII. nemzetközi Vámbéry konferencia*. Szerk. Dobrovits Mihály, Dunaszerdahely, 2010, 195–203.

osztrák tiltakozás, az agresszív orosz politika, az angol és francia támogatás hiánya, nem beszélve arról, hogy kérésüket követően az orosz intervenció hamarosan eldöntötte a katonai helyzetet és Magyarország sorsát.

FÜGGELEK

1.

István nádor a konstantinápolyi magyarok kérvényét tárgyalás végett megküldi a magyar kormánynak

MNL OL H 2 1848:544., 1848. június 6.

Nagyméltóságú Gróf Széchenyi István, miniszerelnöki helyettes Úrnak

A Konstantinápolyban tartózkodó magyarok nevében hozzám beadott folyamodványt, melyben kéri, hogy a magyar nemzetnek ottani képviseléséről, vagy a már fenálló hivatal mellé magyar külön osztályzat alakításáról intézkedés történjék, Nagyméltóságodnak, első alkalommal miniszeri tanácskozás alá vétel végett, ide zárva ezennel átküldöm.

István nádor
k. helytartó

2.

A konstantinápolyi magyarok kérvénye
MNL OL H 2 1848:544., 1848. április 9.

Cs. kir. Főnségének
István
Főhercegnek, Magyarország
Királyi Helytartójának

Hódoló tisztelettel
a konstantinápolyi Magyar gyarmat

Főnséges cs. kir. Főherczeg és Nádorispán
Legkegyesebb Urunk!

Azon határtalan bizodalom, mellyel egy nagy nemzet minden népei cs. kir. Főnségedhez viseltetnek, azon forró honszeretet, azon bölcs és mély bélátás,

mellyet Főnséged, imádott honunk átalakulását eszközlendő események alkal-mával tanusítani kegyesen méltóztatott; - bátorítja az itt lévő kétszáz egyént meghaladó magyar gyarmat tagjait, következő alázatos kéréssel cs. kir. Főn-ségedhez járulni.

Meg lévén győződve, hogy a törvényhozó testület, tömérdek belső teendői daczára; külföldön tartózkodó honfiairól egyáltalában meg nem feledkezhetik; – fölfogván azonkívül a jelen időszak fontosságát, – elértnek véljük azon idő-pontot, melyben a Magyar nemzetnek, – a magyar érdeknek, külföldön is kép-viseltetnie kell, – képviseltetnie annál is inkább, minthogy a régi (most már ugyan hála a Magyarok Istenének reméljük örökre megbukott) rendszer által, külföldön, névszerint, itt Konstantinápolyban úgy mint kellett volna védve és képviselve egyáltalában nem volt. – Borzasztó, törvényesen bém bizonyítható tényekkel szolgálhatnánk e részben cs. kir. Főnségednek.

És ámbár újabb időkben az ügyvivőség két részrei felosztása által némi jóté-kony változás történt, mégis, annak mivoltábani megmaradásán nagyon is kétel-kedünk.

Fiui bizodalommal járulunk tehát cs. kir. Főnséged színe elébe azon alázatos kéréssel, hogy a Magyar nemzet itteni képviseléséről vagy pedig a már fenálló hivatal mellé a Magyarok számára külön osztályzat alakításával, kegyesen men-től előbb gondoskodni méltóztassék.

Cs. kir. Főnségednek

Konstantinápolyban April 9én 1848.

Legalázatosabb szolgálai

*Br. Orbán János, Köpe András, Oelschlager János, Stephan Ghetzy, Dr. Blau Sigmond Ezredi orvos török szolgálatban, Bartha Károly, Lukátsovits Gáspár A török császári hivatalban, Dominkovits Vendel, Krämer Károly, Krämer Jakab, Vasalitz Antal, Nagy Sándor, Kosztin Lajos, Wurm János, Jantso János, Szuszán János, Csanády Bernard, Nyitray István, Kováts János, Demling János, Jávorszky Ferdinánd, Farkas Antal, Kosics Franz, Trekszler Antal, Farkas János, Gruber Josef, Balog Ferencz, Júrtsó János, Szabó István, Appel Ignázt, Her-ling Károly, Schudenber Franz Mérnök, Terotszy Agostony, Sajmosi Rudolf, Teszár Antal, Unverdorben János művész, Berger János kereskedő, Komending-ger Antal zongorakészítő, Sov. Dr. de Bathory, Bettelheim Sándor, Engel Sigis-mund, A. Waldmanny, L. Ehrenstein, J. Sallinger, J. Goldstein, J. Rottes, J. Hof-fer, Herzl Adolf, Joseph Bettelheim, Desberg A., J. Adler, Ludwig Engel, Nogel István, Kiss László*³⁹

³⁹ A kurzivált nevek szerepelnek a *Pesti Napló* 1848. június 2-i számában.

Somfai Kara Dávid–Demeter László

Csoma Sándor követői (2014): dokumentumfilm Szentkatolnai Bálint Gábor 1871–1873 között tett kutatóútjáról

Tavaly emlékeztünk meg Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913) halálának 100. évfordulójáról. Ez az évforduló egybeesik egy másik nagy keletkutató, Vámbéry Ármin halálával (1832–1913). Eme két jeles jubileum okán 2013-ban az MTVA dokumentumfilm pályázatára nyújtottunk be egy pályaművet, amely arra vállalkozott, hogy e két tudós ázsiai utazásainak egyes helyszíneit bejárva, tisztelegjen a nagy elődök előtt, és részben az általuk felkeresett népek (közép-ázsiai törökök, kalmükök, ojrát és halha mongolok) országait és azok kultúráját is bemutassa.

Bálint Gábor a székelyföldi Szentkatolnán született 15 km-re Köröstől, Csoma Sándor (1784–1842) szülőfalujától, mindössze két évvel annak halála után. A fiatal Bálint Csoma Sándort példaképének tekintette, és nyilván ez is inspirálta, hogy számos keleti nyelvet megtanult, Csomához hasonlóan utazó és keletkutató vált belőle. Az 1878-as Széchenyi Béla (India) és 1895-ös a Zichy Jenő (Kaukázus) által vezetett expedíción is részt vett; egyik útítársa Lóczy Lajos így írt róla: „Ki ne emlékeznék Körösi Csoma Sándor egyik földijéről, Szentkatolnai Bálint Gáborról! Ha Buddha híve volnék, azt kellene hinnem, az elhunyt Csoma Sándor szelleme költözött át Bálintba.”

E rövid írásnak nem célja, hogy bemutassa vagy méltassa Bálint Gábor első keleti útját (1871–1874) és annak eredményeit. Inkább a film forgatása és útvonalbejárása közben történt eseményekről számol be. Stábunk négy főből állt: Demeter László producer, Kis Gábor operatőr, Szakszon Imre segédoperatőr, valamint Somfai Kara Dávid, rendező-szerkesztő.

2013 júniusában a moszkvai Magyar Kulturális Intézet segítségével kaptunk forgatási engedélyt az Oroszországi Föderáció területére. Miután Moszkvában átvettük az engedélyeket, Asztrahánba repültünk, melyet 1556-ban foglaltak el Rettegett Iván seregei. Korábban Hádzi-tarkan néven egy független tatár kánságnak volt a székhelye, melyet Kicsig-Mohamed arany hordai kán fia, Mahmúd alapított az 1460-as években, miután az Arany Horda (Kök-orda) részekre hullott (1438–1441: Nogaj Horda, Kazán, Szibir, Krím). Asztrahán a kelet kapuja volt, ide érkeztek Közép- és Belső-Ázsia karavánjai. A cár ezért hatalmas erődöt (kreml) építtetett (1562–1589), később az Uszpenszkij (Nagyboldogasszony) katedrális is itt emelték (1602), hogy hirdessék az Orosz Birodalom dicsőségét. A jelenlegi katedrális 1710-ben épült. Bálint Gábor gőzösön érkezett a

Volga-parti városba. Az egykori kikötő még ma is megvan Asztrahán (kalmük Äädərxən) központjában, nem messze Nagy Péter cár szobrától. Bár Asztrahánt főleg oroszok lakják, ma is él itt 30 ezer tatár és 24 ezer kazak. Bálint idejében a város még három részből állt: orosz, tatár és örmény negyedből. A tatár negyedben máig számos mecset áll és működik. Az utcán a kazakok kitűnnek belső-ázsiai külsejükkel. Az örmények mára szinte elfogytak (4 ezer fő), de az egykori kalmük közösség is eltűnt. Bálint idejében a kalmüköknek volt egy bentlakásos iskolájuk, egy kisebb bazárjuk és szentélyük is. Ebben a kalmük internátusban töltött közel hat hónapot Bálint, és a helyi kalmük tanítóktól tanulta a nyelvet (Samba és Mucska – Šambə és Mučkā). Az egykori kalmük iskola épülete ma is áll, bár a szovjet időkben társasházzá alakították, ezért részben megváltozott. A kalmükök egykori jelenlétét csak a helyi múzeumban fedezhetjük fel. Bálint Gábor egy rövidebb utazást tett a Volga nyugati partjára, a „Kalmük Pusztaság” vidékére, a keleti Holdújév (*caγān*) idején, amikor a folyó befagyott.

Hogy a kalmük népet is be tudjuk mutatni, mi is útra keltünk a közeli Kalmük Köztársaság (Xaliməg Tangyəč) fővárosa, Eliszta (kalmük Eləsətə) felé. Előtte még saslikot ettünk egy városzéli étteremben, ahol egy helyi nogaj hölgy szolgálta fel az ételt (ma kb. 8 ezer nogaj él Asztrahán vidékén). Ők azok a nogajok, akik épp a kalmük betelepülés miatt voltak kénytelenek Asztrahán vidékére költözni.

Eliszta települést 1865-ben alapították, 1935-ben lett a Kalmük Köztársaság fővárosa. 315 km-re van Asztrahántól, és a városnak kb. 100 ezer lakosa van (65 %-a kalmük, 25%-a orosz). Miután elhagytuk a Volga (török Edil, mongol Ijil) folyó mocsaras deltáját, végtelen füves pusztaság tárult elénk. Hamarosan elértük Kalmükföld határát, melyet orosznyelvű díszes felirat hirdetett a kihalt tájon. Manapság a kalmükök letelepültek, falvakban (*selään*) laknak, és legelésző jószágokat is alig látni.

Eleszütüben Tamara Bordzsanova kalmük tudós fogadott minket; ő Birtalan Ágnessel közösen dolgozott Bálint Gábor kalmük gyűjtésein. A 2005-ben épült buddhista templom (*xural*), melynek neve Burxan bagšiin Altan süm (Buddha mester Arany temploma). Ennek kertjében találkoztunk Tamarával, aki elmondta, fiatalon olvasta Kara György egy cikkét az *Ázsia és Afrika népei* folyóiratban Bálint Gábor 1871–1873-as kalmük nyelv tanulmányairól. Nagy öröm volt számára, amikor 2011-ben saját kezében tarthatta a kéziratokat az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében, midőn Budapesten járt. Ennek a közös munkának az eredményeként készült el a Bálint Gábor kalmük gyűjtéseit bemutató angol nyelvű kötet (*Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century: Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts*. Ed. by Ágnes Birtalan. Budapest, 2011.)

A helyi kalmük TV munkatársa, Tamara Nadbitova segített abban, hogy a kalmük kultúra kincsei közül is bemutassunk valamit. A híres kalmük eposz-

1. kép Elén Ovlá (1857–1920) híres mesemondó (*dzsangharcsi*) szobra Eliszta egyik parkjában.

A szobor mögötti domborművön jelenetek az eposzból

Tőle jegyezte le a legteljesebb formában a volgai kalmükök *Dzsangar*-eposzának egy változatát (10 fejezet és közel 8 ezer sor) Nomto Ocsirov 1908-ban

mesélő, *Dzsangar*-énekes Eelää-fia Owlaa (1857–1920) szobrához mentünk (1. kép), aki az északi Bayᠭ Dörwəd-i járásból származik (Ikə Buxəs falukörzet). Ő volt az első, akitől 1908-ban Nomto Ocsirov (Očraa Nomt) lejegyezte a teljes *Dzsangar* eposzt (kb. 8 ezer sor). Itt találkoztunk Baatar Mandzsiev előadóművésszel, aki Owlaa variánsa alapján dombrával (kéthúrú közép-ázsiai hangszer) részleteket tud előadni a *Dzsangar*-énekből, sőt maga is a Bay Dörwd járásból való. Később a Kalmük Köztársaság folklór együttese (2. kép) táncolt el a kedvünkért kettőt a kalmükök gazdag néptánc kultúrájából (*bii*). Ellátogattunk még Eleszütü közelében egy magányos fához (*γancə modən*), amelyre selyemkendőket kötöznek és körbejárva fohászkodnak (3. kép).

A hagyományos kalmük (ojrát-mongol) életformának mára szinte nyomát sem találjuk. A 160 ezer kalmük lakosból több mint 70 ezer (ami a kalmük lakosság majdnem fele) Eleszütü városában lakik. De még itt is szinte alig lehet kalmük szót hallani, a kalmükök egymás közt is oroszul beszélnek, nyelvük főleg a kisebb falvakban és leginkább az idősebb nemzedék körében él (ténylegesen a kalmüköknek kevesebb, mint a fele használja a nyelvet rendszeres kommunikációs eszközként). A hagyományos kultúra és nyelv eltűnéséhez nagyban hozzájárult 13 évig tartó szibériai száműzetésük. 1944–1957 között a kalmük lakosság jórészt Sztálin a kollektív bűnösség elve alapján deportáltatta hazájukból

2. kép Bálint Gábor a kalmük újév (*cayān*) idején látta, hogyan táncolnak néptáncot a fiúk és a lányok. Manapság a néptánc csak a táncegyüttesek körében él. Az egyik csoport Eliszta határában mutatta meg nekünk tudását

a „németekkel való kollaboráció” vádjával (hasonlóképpen a csecsen-ingusokat és a karacsáj-malkarokat is kitelepítették).

A filmből kimaradt Bálint Gábor Kazán vidéki kutatása, ahol főleg a kazáni tatár nyelvet tanulmányozta, de foglalkozott a csuvas és a cseremis nyelvvel is. Eredetileg azért ment Bálint Kazánba, hogy az ottani keletkutató tanszéken tanuljon, de azt korábban Szentpétervárra költöztették (1855).

Miután visszatértünk Moszkvába, rögtön Mongóliába repültünk. Nekünk egy napba került az az út, amelyet Bálint több mint két hónap alatt tett meg. Ő télvíz idején utazott lovas szánon egészen Kjahtába (burjátul Xiaagta) határvárosig, átszelve a befagyott Bajkál tavat, majd innen tevekaravánnal jutott el a halha kánságok székhelyébe, Hürebe (Xüree), melyet ma Ulánbátornak neveznek. Bálint az orosz konzulátuson lakott közel 150 napig. A konzulátus épületét alig találtuk meg, jelenleg hotelként működik és teljesen átépítették. Az egykori orosz negyed legtöbb épülete elpusztult, a pravoszláv templomot is teljesen átépítették, bár a mai napig működik. Bálint korában már állt a Gandan (Gandan-tegčinlen 1838–1869) és a Dambadardzsálin (1765) szentély, bár ő az utóbbit nem említi. A 8. Dzsebcundamba *kutugtu* (mongol *Ĵawjandamba xutagt*) 1870-ben, egyévesen lett a *qubilyan* (inkarnálódott/újjaszületett/megtestesült), de csak 1874-ben költözött Tibetből Hürebe, így Bálint Gábor nem láthatta őt. Később ő lett Bogdo-kán néven a független Mongólia teokratikus uralkodója

3. kép Eliszta közelében van a pusztán álló Magányos Fa (*γancə modən*), amely szent zarándokhely, ahol imádkoznak és szalagokat áldoznak. A természetkultusz keveredik a buddhista hagyománnyal

4. kép Az 1765-ben épült Dambadardzsálin kolostor Ulánbátor (ahogy Bálint említi Hüré) közelében, azon kevés épületek közé tartozik, melyek megmaradtak Bálint utazásának idejéből (1873)

5. kép A Dambadarzsálin kolostor egykor Ulánbátor északi határán volt, de mára a külvárosi jurtanegyed teljesen körbevette (Szühebátor kerület). Bálint idejében a kolostorokon kívül szinte csak jurták voltak Hürében

(1911–1924). A kommunisták a harmincas években a legtöbb buddhista szentélyt is lerombolták, amelyeket Bálint megemlíti a könyvében (például Maitréja Buddha szentélye, Geszer kán szentélye).

Sajnos Mongóliában eddig még senki sem akadt, aki komolyan foglalkozott volna Bálint Gábor halha-mongol gyűjtésével, amelyen Birtalan Ágnes jelenleg is dolgozik. Bat-Ireedüi, a Mongol Állami Egyetem professzora érdeklődik az anyag iránt, s ő vállalkozott mongóliai utunk során, hogy segít bejární azokat a helyszíneket, ahol Bálint Gábor megfordulhatott. Jártunk a Tola (mongol Tuul) folyó partján is, ahol a professzorral Bálint Gábor halha gyűjtéséről beszélgettünk.

Aztán a közeli Dzaiszang (Jaisang) dombon a professzor egyik tanítványa játszotta el morin-húron (*morin xuur*) a Höhö Namdzsil (Xöxöö Namjil) legenda dallamát. A dombon a szocializmus idejéből származó emlékmű, de a tövében már hatalmas Maitréja (jövőbeli Buddha) szobor áll.

A Gandan buddhista kolostor előtt pedig ki van téve annak a monumentális Maitréja szobornak a két lábfeje, amelynek felállítását most tervezik. A Dambadarzsálin (mongol Dambadarjaalin) kolostor (4. kép) egykor a 10 ezer lakosú Hürétől távolabb esett, ma a több mint egymilliós nagyváros, Szühebátor külvárosi jurtanegyedében van, ahol körös-körül kerek nemezházak fehérlenek (5. kép). A szocialista időszakban a szentélyt bezárták, és a főépületet kórháznak használták, ma romos állapotban van. A melléképületeket mára felújították, és távolabb a turisták hadától igazi vallási élet folyik itt. A vezető láma meghívott

minket egy teára, és a lámák szertartását is felvehettük. Bálint Gábor annak idején szintén egy lámától tanulta a nyelvet, nevezetesen Jondondzsamcától (Yondonjamc). Az itteni lámák sohasem hallottak a magyar tudósról, ahogy a mongóliai könyvekből is kimarad, ha európai utazókat említenek. Persze Magyarországon is alig ismerik tudományos munkásságát, pedig Vámbéry Ármin után mindössze 10 évvel jutott el elsőként Mongóliába.

Végh József

A kalmük művészet újjáélesztése.

Zicherman Sándor művészeti tevékenysége Elisztában
1970 és 2002 között

Amikor megismerkedtem Zicherman Sándor festőművésszel, elmesélte, hogy élete nagy részét a volt Szovjetunió tagköztársaságainak a bejárásával töltötte. A 60-as években olvasmányai és magyarságtudata vezették a baskírok földjére, majd Kalmükiába („Etelközbe”), ahonnan később a Kaukázust látogatta meg. Fiatalkorában lenyűgözte a Zichy-expedíció története, amelyet a maga módján elég részletesen ismert. Így tudhatta azt is, hogy az expedíció egyik tagja, Szentkatolnai Bálint Gábor korábban a kalmükök között is járt, illetve a honfoglalásra vonatkozó gondolatairól is hallott. A tudósnak a kalmük nyelvvel és kultúrával kapcsolatos tevékenysége Magyarországon méltatlanul feledésbe merült.¹

A kárpátaljai művésznek nem lehetett könnyű a Nyikita Hruscsov idején, 1957-ben újból létrehozott Kalmükföldön a Szovjetunió mindennapi életét élni. Ennek az oka nemcsak Kalmükföld nomád élethez igazodott berendezkedése volt, hanem a kalmüköket különösen sújtó sztálini terror sokáig elhúzódó hatása is. A buddhizmus náluk olyan erős volt, hogy kevésbé merték kivégzésekkel visszaszorítani, inkább adókkal próbálkoztak, majd a harmincas évek kollektivizálása idején az 500 juhnál többet birtokló gazdákkal együtt mehettek Szibériába vagy Közép-Ázsiába a szerzetesek is.²

A száraz vidékeken erőltetett tervszerű kollektív gazdálkodás csak a harmincas évek legelején több mint 60.000 kalmük halálát okozta. Így nem csoda, hogy a második világháborúban saját túlélésükkel foglalkoztak és nem a harcoló felek hovatartozásával. Így viszont egyes csoportjaiknak a németekkel való együttműködése végzetes következményekkel járt az egész kalmük

¹ Először 2005-ben jelentek meg írásai önálló kötetben: *Szentkatolnai Bálint Gábor. Válogatott írások*. Szerk. és kiadta Zágonyi Jenő. Budapest. Szakmai oldalról, például a kalmükökkel kapcsolatos tevékenysége szempontjából munkásságának újraértékelése is megkezdődött. Vö. Ágnes Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Balint of Szentkatolna's Kalmyk Texts*. (Oriental Studies, 15.) Budapest–Elista, 2011.

² Az *Očerki istorii Kalmyckoj ASSR* második kötetében (Moskva, 1970) a negyedik fejezet a kollektivizálásról, míg az ötödik az 1933 és 1941 közötti öt éves tervekről számol be részletesen. Ld. még: http://kalmyki.narod.ru/projects/kalmykia2005/html/ocherki_2/content_ocherki_2.htm. (Megtekintve: 2014. szeptember 24.)

nép számára. Emiatt 1943-ban egy éjszaka közepén elkezdték és végre is hajtották Kalmükia felszámolását: területét felosztották a környező tagköztársaságok között, lakosságát marhavagonokban a Szovjetunió különböző részeire deportálták.³ Az 1944-ben is folytatódó kitelepítésben az egyébként ekkor is engedelmes, nem lázadó lakosság egy negyede már az úton elpusztult, a háborút és az utána következő időszakot átvészelt maradéka csak 1957-ben térhetett haza szülőföldjére. A szóbeli beszámolók szerint a Szibériából visszaérkezett túlélőknek az otthonukban talált állapotokat is „túl kellett élnie”. Földjeiket a megszüntetett köztársaságon osztozó szomszédos területekről származó népesség, illetve különböző vidékekről odaköltözött telepések bitorolták.⁴

Az 1957-es autonóm területből egy év múlva újra autonóm szovjetköztársaság lett, de 20. századi történelmét még sokáig nem merték a „modern szocialista szempontok” szerint megírni.⁵ Az első, 1967-ben megjelent történeti összefoglalás⁶ szerkesztésével meg kellett állni 1917-nél, pedig a kalmükek autonómiájukat 1920-ban kapták Lenintől, „cserébe” az először 1919. június 22-én hozzájuk intézett kiáltványában kért segítségükért.⁷ Azért is kényes volt még a helyzet az újrakezdett Kalmükiaiban, mert a mezőgazdaságban ismét hatalmas veszteségeket okozott a szocialista tervgazdálkodás, és az ország nagy része elsvatagosodott.

Egy, a szovjet autonóm köztársaságok művészetét bemutató, 1973-ban reprezentatív céllal készült albumban a kalmük művészet fejezetet egy kárpátaljai, nevét a képeire magyarul író művész, Zicherman Sándor gobelinje

³ A kitelepítésekről ld. röviden: Birtalan Ágnes–Rákos Attila, *Kalmükek: egy európai mongol nép*. Budapest, 2002, 30.

⁴ Uo., illetve az idézett műben is hivatkozott Gouchinova kalmük deportálásokról szóló írásának kibővített változatát ld. Elza-Bair Guchinova, *Deportation of the Kalmyks (1943–1956): Stigmatized Ethnicity*. In: *Empire, Islam, and Politics in Central Eurasia*. Ed. by Uyama Tomohiko. Sapporo, 2007, 187–220. Ebben azt írja (*i. m.*, 188.), hogy a deportálásokat 1943. december 27-én rendelték el. A Vjacseszlav Mihajlovics Molotov által aláírt parancsot december 28-án átvette a politikai rendőrség, és azonnal elkezdte annak végrehajtását.

⁵ Az 1967-ben megjelent első ilyen mű csak 1920-ig merete feltárni a múltat. Adatait ld.: Birtalan–Rákos, *i. m.*, 29.

⁶ Nikolaj Vladimirovič Ustjugov, *Očerki istorii Kalmyckoj ASSR*. Moskva, 1967. Ld. még http://kalmyki.narod.ru/projects/kalmykia2005/html/ocherki_1/soderganie.htm. (Megtekintve: 2014. szeptember 25.) Az utolsó történelmi fejezet megáll az 1917-es februári forradalomnál: *Kalmykija v Fevral'skoj revoljucii 1917 g.* Három évvel később már kiadták a mű második kötetében Szovjet-Kalmükia történetét.

⁷ Uo. A „Kalmük testvéreimhez” („K bratjam kalmykam”) című kiáltványt július 2-án is közétették. A rövid levél pontos szövegét nem sikerült közvetlenül megtalálnom. Az *Očerki* 2. kötetében nem idézik. Lenin műveinek bővített kiadásában csak októberben említi a kalmükökkel és a burjátokkal kapcsolatos intézkedéseit (V. I. Lenin, *Polnoje sobranie sočinenij*. 41. Moskva, 1981⁵, 343.) Lenin életrajzi kronológiájában viszont 1919 júniusánál megemlíti, hogy június másodikán ez ügyben táviratot küldött Sztálinnak. Ld. <http://leninism.su/biograficheskie-xroniki-lenina/106-tom-75/3863-iyun-1919-pervaya-dekada.html>. (Megtekintve: 2014. szeptember 24.)

nyitja,⁸ utána következik Rokčinskij⁹ képe a „Dzsangar énekese, Ovla Eljajev”,¹⁰ majd a többi kalmük művész festményei.¹¹ A gobelin készítője szerint azért előzi meg a többi műalkotást az övé, mert Kalmükföldön egészen addig nem készült ilyen jellegű falikép, illetve az ország egészét szimbolizálja. A háború utáni első művészeti kiállítás Elisztában 1960-ban volt. Ekkortól kezdve beszélhetünk modern kalmük művészetről. Megszervezésében nyilvánvalóan része volt annak a törekvésnek is, hogy a visszatelepült kalmükök valamilyen szinten „visszaérkezzenek a Szovjetunióba”.

A gobelint készítő, 1989 óta Magyarországon élő művész honlapján¹² találtam egy érmét, amely az ojrát Zaja panditát ábrázolja. Érdekelni kezdett a műalkotások története, így megkerestem Zicherman Sándort, és megpróbáltam a segítségével felgöngyölíteni a Kalmükia című gobelin és a kalmükök nagy tanítóját ábrázoló érem történetét.¹³

Zicherman Sándor 1969 és 1970 fordulóján érkezett meg Elisztába, egy cseh művész, Pjotr (Petr) Itjaksov¹⁴ társaságában. A *Družba Narodov* folyóiratban megjelent ismertetés szerint Ungvárról jöttek,¹⁵ de az 1989-ben Magyarországra települt művész életrajzában csak a következő iskolái szerepelnek: Lembergi Iparművészeti Főiskola (1958–1959), Szentpétervári „Muhina” Iparművészeti Főiskola (1959–1964). Itjaksov az Ungvári Művészeti Líceumban végzett monumentális művészeti szakon, csakúgy, mint Zicherman Sándor Leningrádban. Tagjai lettek a Kalmük Képzőművészeti Tanácsnak,¹⁶ és állami megrendeléseket is kaptak. Itjaksov az elisztai vasútállomás falára tervezett fali képet, Zicherman Sándor pedig a kalmük parlament ötemeletes épületére dolgozott ki

⁸ Vasilij Andrejevič Judičev, *Izobrazitel'noje iskusztvo avtonomnych respublik RSFSR*. Leningrad, 1973, 133. Maga a műalkotás ma valószínűleg a Palmovról elnevezett Kalmük Nemzeti Múzeumban található Elisztában (Nacional'nyj Muzej Respubliki Kalmykija im. N. N. Palmova). Sajnos a művész, Zicherman Sándor reprodukciót igénylő kérésére nem válaszoltak. Annyit tudunk, hogy a nyilvános kiállítási területről kikerült az alkotás. A múzeum honlapja: <http://museum.kalm.ru>. (Megtekintve: 2014. szeptember 12.).

⁹ Garri Olegovič Rokčinskij (1923–1993) Kalmükföldön született művész, aki a háborúban való aktív részvétel után Alma-Atában fejezte be művészeti tanulmányait, és visszatért hazájába, ahol hagyományos stílusú portrékat és zsánerképeket kezdett festeni.

¹⁰ „Džangarči Ovla Eljajev”. Az eposzról részletesebben ld. Birtalan–Rákos, *i. m.*, 99–108.

¹¹ Judičev, *i. m.*, 135 skk.

¹² Zicherman Sándor honlapja: <http://zicherman.eu/>. (Megtekintve: 2014. szeptember 6.)

¹³ Zicherman Sándorral budai műteremlakásában beszélgettem 2014 nyarán.

¹⁴ Petr Vasil'jevič Itjaksov, cseh háborús veterán, aki 1922-ben született, és a második világháború után a Szovjetunióban maradt. 1974-ben Novorosszijszkban települt le, 2004-ben halt meg. Művészeti tevékenységét művészetpedagógiával egészítette ki.

¹⁵ Svetlana Červonnaja, Jorel – Poželanije sčast'ja. O sovremennom izobrazitel'nom isskustve Kalmykii. *Žurnal „Družba narodov”*. No. 7. 1972. Ld. <http://kim-oldaev.ru/pressa/dn-7-1972.html#>.

¹⁶ Kalmyckij Hudožestvennyj Sovet. Zichermann Sándor szerint akkoriban alakult szervezet, amelynek a pontos elnevezését még nem sikerült más forrásból megerősíteni, de ilyen művészeti tanácsok a legtöbb tagköztársaságban működtek már az idő tájt.

három történelmi, nemzeti eszméket megjelenítő tervet. Az egyiket az akkor divatos szocialista realista stílussal összhangban, a másikat a hagyományos buddhista festészetre emlékeztető formában, és elképzelései között szerepelt még egy modernebb, a szocialista elvárásokhoz kevésbé alkalmazkodó kép is.

Ezekhez szeretett volna anyagot gyűjteni, de nagyon elszomorította, hogy a kitelepítések után mennyire nem maradt fenn emlék a hagyományos kalmük műveltségéből. Ezzel egy időben tanulmányozta a kalmük történelmet, köztük élve, elsősorban a szóbeli hagyomány alapján tájékozódott. A nyelvet is megtanulva úgy volt, hogy letelepszik közöttük és családot alapít. Így a szájhagyományt a kalmük ismerősök és elsősorban Rokčinskij nevű festő kollégájától ismerte meg. E beszámolók alapján készítette el terveit. Ezekből nemcsak vázlatok készültek, hanem a kalmük állami vezetők elé került nagyobb méretű domborművek is, amelyek még persze messze voltak a parlament épületének ötemeletes méretétől (1–3. kép).

Ezek közül a hagyományos stílusú, a festő szerint a „tanka-festményekre emlékeztető” nyerte meg egyértelműen a művészeti zsűri és a politikusok tetszését. Ám ami a Kalmük Autonóm Köztársaság minisztertanácsának tetszett, az elnök orosz tanácsadója szerint Moszkva szemszögéből nézve már aggodalomra adott okot. Ha a kalmükek egy ilyen képet nap mint nap látnak, fennáll a veszélye, hogy nemzeti öntudatuk megerősödik, és ez már gyengítheti a szovjet tagállamok szövetségét. Ezért ő nem tanácsolja, hogy ez a műalkotás – ebben a hatalmas méretben – állami megrendelésre elkészüljön.

Gorodovikov Basan Bad’minovič (1910–1983), az akkori pártfőtítkár, aki a háborús hős Oka Gorodovikov unokája volt, kifizettette a tervekként elkészült műalkotásokat és az addig elvégzett munkát. Kompromisszumos javaslatként arra gondolt, hogy egy hatalmas felirat is boríthatná a kalmük parlament falát. Erre Lenin kalmükeket megszólító levelét javasolta. A művész persze ezt nem vállalta, mondván, betűket bárki fel tud nagyítani a falra.

A művész saját bevallása szerint elhagyta Elisztát és Kalmükiát, onnan Júrmlába ment, Lettországba, ahol két gobelint készített még. Ezek között volt az el nem fogadott terv három és félméteres változata. Ez körülbelül a tizede annak a méretnek, amelyet a kalmük parlament falára szilárdabb anyagból készíthetett volna. A tervek ma is megvannak, több festmény is készült ebben az időben kalmük modell alapján, némelyik ki is volt állítva, mint például a „Kalmük Vénusz.”¹⁷

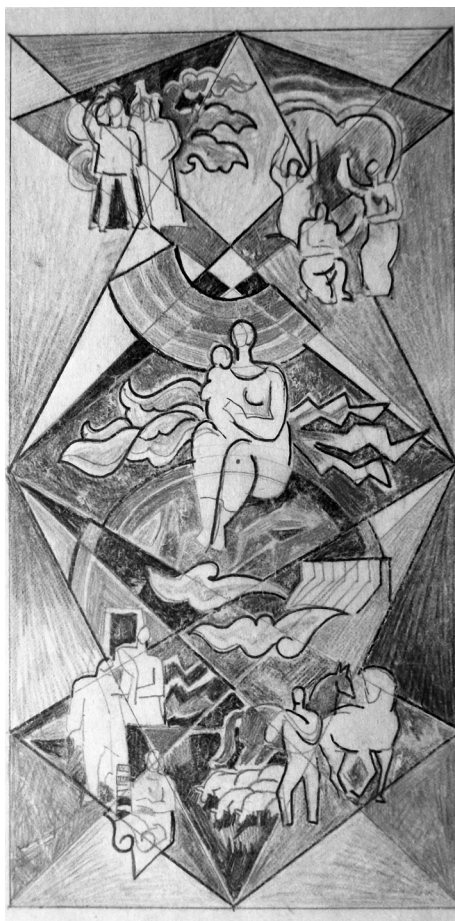
A monumentális alkotások és a festészet mellett éremművészettel is foglalkozó képzőművész 1973-tól, barátjának Itjaksovnak Novorosszijszkba költözésével megszakadt a közvetlen kapcsolata Elisztával és a kalmükekkel. De időnként ojrátokkal, mongolokkal találkozáva felelevenedtek az emlékei. Ezért tör-

¹⁷ Sándor Zicherman, „Kalmÿckaja Venera.” *Catalogue of Exhibition*. H. n., 1990. A katalógus kép és oldalszámozás nélkül jelent meg.

1. kép

Az első terv a művész vázlatfüzetéből
A kor szocialista elvárásainak eleget tevő kép,
amelyen a felső világban megjelenik a másik
kép főalakja, a gyermekével térdelő anya.
A kalmük történelemre utaló szimbólumok
egyértelműek.

2. kép

A fő terv a művész vázlatfüzetéből
Itt a nőalak kerül középre, a „Kalmük
Madonna”, vagy Kalmükia maga,
mint egy anya. A szocializmus a „felső
világban”, a jövőben helyezkedik el. Az „alsó
világban” pedig a nép mindennapi élete.

3. kép Kalmükia

A szovjet autonóm köztársaságok művészetét bemutató album szerint 1971-ben készült „szőnyeg”.¹⁸ A központi nőalak körül a kép elrendezése már a gobelinhez igazodik, mivel méretében pontosan tizede (3,5 m) a kalmük parlament falának. Zicherman Sándor az elisztai nemzeti múzeumnak adta. A „felső világban” egy kalmük sapka, amely a művész szerint az egyedül megmaradt kalmük népművészeti tárgy. Az alsó világban a szocialista mindennapi világ. A „Madonna” vagy egy későbbi képen „Kalmük Vénusz”¹⁹ rendezett világot ural.

ténetünk ezzel nem ér véget, mert a művész valamit mégis szeretett volna adni a kalmüköknek ott tartózkodása emlékére, és 2002-ben elkészítette az ojrát Zaja pandita emlékérmét (4–5. kép).

Ennek több variánsa is mutatja, hogy milyen fontos szerepet játszott ez a néhány Kalmükföldön töltött év a művész életében. Az érem első változatán egy idősebb férfi portréja látható, aki annak idején egy vallását gyakorolni

¹⁸ Kover, In: Judičev, *i. m.*, 133.

¹⁹ Adatait ld. korábban!

nem tudó öreg, Szibériát is megjárta szerzetes képmása volt. Ezt később megtisztította a gondterhelt öregember vonásaitól, de nem volt vele elégedett, és keresett hitelesnek tekinthető, eredeti ábrázolásokat Zaja panditáról. Biztosan ismerte Rokčinskij festményét, és valószínűleg látta Dzanabadzar (Janabajar) szobrát is. Az ojrát Zaja pandita, más néven Oqtoryuiyindalai nemesi származású ojrát szerzetes volt, aki 1599-ben született, Bayibayas kán fogadott fiaként, annak vér szerinti fiát kiváltva tette le 17 éves korában novíciusi fogadalmait és indult el Lhászába, hogy tanuljon. A *rabdsampa* (mong. *rabjamba*, tib. *rab 'byams pa*) fokozatot 1639-ben szerezte meg.²⁰ Ezután tért vissza az ojrátokhoz, ahol a buddhizmust tanító tevékenysége mellett közvetített a különböző mongol törzsek és a tibetiek között. 1649-ben megalkotta az ojrát írást is, és tanítványaival együtt mintegy 170, a legkülönbözőbb szintű és műfajú, buddhista témájú művet fordítottak le. Nemcsak Turkesztánban tanított, hanem háromszor járt a Volga melletti kalmüköknél is, 1645-ben, 1657-ben és 1660-ban. Az általa kialakított *todo bičig*nek („világos írás”) nevezett ábécét használták a kalmükök is, amíg az 1920-as években Sztálin el nem kezdte a vallást üldöző politikáját.²¹

Az érme érettebb változatán ott szerepel, bár hibásan „Zaja bandita” neve. A műalkotás készítője *todo bičig* írásnak mondta, amit annak idején tanult meg a kalmükök között. Ez azért is érdekes, mert ezt az írást már régóta nem használhatták. Ez talán magyarázatot adhat az érmén olvasható felirat hibáira is, hogy egy félig tiltott, nem egészen jól megtanult vagy inkább nem gyakorolt írást használt a művész harminc évvel később, emlékezetből.²²

Amikor az Ulánbátori Operaház (Ulsiin Duuri Bűjgiin Erdmiin Teatr) egyik fellépésén megismerkedett a színház egyik munkatársával, az elküldte neki az egyik, a mongolok által hitelesnek tekintett Zaja pandita ábrázolás reprodukcióját, amely tudomása szerint ma valamelyik kínai múzeumban található.²³ Ez alapján készült el a Lhászából szerzetesi fogadalmat tevő 19 éves fiatalember portréja.

²⁰ Tib. *rab 'byams pa*: a gelug szerzetesi képzésben az egyik megszerezhető szerzetes-tudósi fokozat. Több jelentése is van, valószínűleg itt a magasabb szintűre utal, amelyben 13 záróvizsgát tesz a szerzetes.

²¹ Zaja pandita 1691-ben, tanítványa, Ratnabhadra tollából született életrajzának fakszimile- és szövegkiadása, orosz fordítással: Radnabhadra, *Lunnyj svet. Istorija rabdžam Zaja pandity. Faksimile rukopisi*. Perevod s ojratskogo G. N. Rumjanceva i A. G. Sazykina. Transliteracija teksta, predislovie, kommentarij, ukazatli i primečanija A. G. Sazykina. (Pamjatniki Kultury Vostoka: Sankt Peterburgskaja naučnaja serija, VII.) Sankt-Peterburg, 1999. Életről magyarul: Birtalan–Rákos, *i. m.*, 40–41. A kalmük írásbeliségről: uo. 140–143.

²² Ennek némileg ellentmondani látszik, hogy ebben az időben Elisztában hivatalosan is megjelent egy régi kalmük írást tanító tankönyv: Andrej Vasil'jevič Badmajej, *Praktičeskij samoučitel' starokalmyckoj pis'mennosti*. Elista, 1971.

²³ A festő nem tudta megmutatni ezt a képet a Kínában fellelhető szoborról, ez idáig nem tudtam azonosítani.

4. kép

Az ojrát Zaja pandita érem első változata,

10x10 cm, a művész tulajdonában (Zicherman Sándor éremművészete, kézirat, 20.)

Ezt igazította később Zicherman Sándor a legendához, amelynek egyik legjellemzőbb eleme, hogy Zaja pandita fiatalon tér vissza nagy tudósként Lhászából, népét tanítani. Így a második változatban egy nyugodtabb, fiatalabb arcot kaptunk.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Zicherman Sándor nagyon érzékeny időszakban érkezett Elisztába. Az új kalmük szovjetköztársaság még csak 13 éves volt, az emberek még fel sem dolgozták a sztálini terror következményeit, a kollektivizálást, éppen csak visszakapták a földjeiket, és végig kellett nézniük, ahogyan a tervgazdálkodás nagy területeket tesz sivataggá. Érthető, hogy a Szovjetuniót képviselő pártvezetők féltek attól, hogy ha az elégedetlen és elkeseredett emberek öntudatosabb kalmükök lesznek, akkor hangot adhatnak elégedetlenségüknek.

5. kép

A Zaja pandita érem második változata
(Zicherman Sándor éremművészete,
kézirat 22.)

6. kép

A Zaja pandita érem végső változata,
10x10 cm, Elisztai Nemzeti Múzeum
(Zicherman Sándor éremművészete,
kézirat 49.)

Ezeket akkor nem lehetett őszintén és közvetlenül mérlegelni, tisztázni. Ám a szovjetrendszer felszámolásával azóta is folyamatosan zajlik egy ilyen folyamat, amelynek során remélhetőleg komoly tudományos művek is tisztázni fogják a kalmükök második világháborús szerepét.

Ezekkel a változásokkal találkozva jöhetett létre a hetvenes években politikai szempontból kudarcot vallott művész ojrát Zaja pandita emlékérmé is. Méltó emléke is lehet ennek a kornak, hiszen a meg nem valósult emlékmű terveiből itt maradt gobelin ma már alig emelkedik ki a korszak emlékei közül, és már a szabadon használható régi jelképek között is inkább a szocialista világnézetet látszik képviselni.

SZEMLE

KÖNYVEK

**KUTASI ZSUZSANNA: A LÓ A KÖZÉPKORI ARAB
IRODALOMBAN**

ELTE, Eötvös Kiadó, 2012, 209 oldal

*„Aki türelemmel van a lovak iránt, kellő időt áldozva rájuk, az ismeri majd a jólét napjait általuk.” (Ibn Qutayba, Kitāb al-faras.
Ford. Kutasi Zsuzsanna)*

A ló az arab kultúrában mindig is előkelő helyet foglalt el, a középkori költészetben számos alkalommal megjelenik. Kutasi Zsuzsanna nemrég könyvében arra vállalkozott, hogy bemutassa miként ábrázolták a lovat a középkori arab irodalomban. Aki ismeri az arab nyelvet és irodalmat, az pontosan tudja, hogy milyen nagy munka rejlik egy ilyen könyv elkészítése mögött. A középkori arab szövegek fordítása – főleg a verseké – nagyon nehéz, mivel sok szónak már nem tudjuk a jelentését meghatározni, kivéve akkor, ha a középkori arab lexikonok megőrizték azt nekünk. Így nem csoda, ha egy 9. században keletkezett forrás is arra jut egy régebbi verssorral kapcsolatban, hogy „a jelentés a költő [lelkében] rejtve van” (80. old.). Ennyit a nehézségekről, s most térjünk rá a munkára.

A 209 oldalas függelékkel és ábrákkal kísért könyv igen sokrétű. Hat fő részből áll, melyek közül a ló testrészeinek elnevezése, illetve azok középkori és modern szókincsének összehasonlítása kiemelkedő jelentőségű. A bevezetésben megtudhatjuk, hogyan kerülhetett a ló az arabokhoz, mi az arab ló eredete az iszlám hagyomány szerint, röviden olvashatunk az ókori népek nap- és lókultuszáról, majd a ló iszlámban betöltött szerepének bemutatása következik a Korán részletei és a Próféta életével kapcsolatos hagyományok (hadíszok) alapján. A bevezető részt Abū ‘Ubayda életének leírása zárja, amely talán a második fejezet elején jobban érvényesült volna.

A könyv első része a ló testrészeinek elnevezéseivel kapcsolatos tudnivalókkal és problémákkal foglalkozik. A lóleírások típusai külön érdekesek lehetnek számunkra, mert az arabok sok esetben olyan szóval jelölték a ló testrészeit, amelyeknek az európai nyelvekben nem találjuk a párját, vagy nem az a párjuk, ami a régi arab nyelvben. Ilyen például a ló patájában a béka, amit az arabok sasnak hívnak. (40. old.) Kiderül, hogy ezek az elnevezések az arabok számára is olykor problémát okoztak, így fordulhatott elő, hogy egy-egy verssort már a középkori kommentárokból különbözőképpen értelmeztek, olyannyira, hogy a leírás alapján azt találjuk: ugyanazon verssor vonatkozhat az újra vagy a lóra is. (44. old.) A fejezetben több szerző, így például al-Ašma‘ī, Abū ‘Ubayda, ibn Sīda magyarázatainak is megtaláljuk az összehasonlítását, majd annak a

bemutatása következik, hogy miként változott a ló testrészeinek terminológiája a középkortól egészen a 20. századig. S bár a könyvben néhol történik utalás a GAL (C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*) és a GAS (F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*) című munkákra, vagy a különböző lóleírások fajtáira (*Kitāb al-khayl*, *Kitāb al-faras*) és a *furūsiyya* irodalomra, mégis hiányolom a fejezet elején a középkori arab irodalom idevonatkozó részeinek nagy vonalakban történő bemutatását és rendszerezését. Az olvasó segítségére lehetne az is, ha a témához kapcsolódó pogány kori költészetről és az arab irodalomban népszerű, állatokról szóló munkákról is esne néhány szó, és ha élesebben láthatná mi a különbség a nyelvészek és a polihisztorok lovakkal kapcsolatos munkái között.

A második fejezet Abū ‘Ubayda és al-Ašma‘ī munkáin keresztül veszi sorra a ló testrészeinek középkori elnevezéseit, melyek közül al-Ašma‘ī esszészerű leírása azért is különösen érdekes, mert a végén olyan pataproblémákról is említést tesz, mint a duzzadás vagy a beszűrődés (85. old.), és a ló arabok által megkülönböztetett járásmódjait is felsorolja.

A harmadik fejezetben a modernkori, különböző nyelvjárásokra jellemző lótestrész-elnevezéseket találjuk Carl R. Raswan (megh. 1966) oszmán kori közel-keleti, Janet C. Watson (1959–) egyiptomi, Alois Musil (megh. 1944) szíriai és Waclaw Rzewusky gróf (megh. 1831) Nedzsd környéki gyűjtéseiből. A szerző a negyedik részben a klasszikus és modern elnevezéseket veti össze, csak az ötödik fejezet tér rá magára a lóra, illetve annak az arab irodalomban való megjelenésére. Ennek bemutatásához a szerző Ibn Qutayba munkájára támaszkodik, s e szerint veszi sorra hasonlatok alapján csoportosítva a tipikus témaelemeket.

Ennél a résznél a szöveg gördülékenyebbé válik, és az arab költészet fordítási nehézségei ellenére az idézetek bárki számára könnyen olvashatók, a megértést pedig kiadós szómagyarázatok támogatják. A fordításoknál, csakúgy, mint a könyv egészében, megtaláljuk az eredeti arab szövegeket. A részletek alapján megtudhatjuk, hogyan gondolkodtak régen az arabok a lovakról: mely színűek hoztak szerencsét a versenyeken, melyek voltak a kíváncsok és melyek a nem kíváncsok jegyek, hogyan nevelték, milyen táplálékokkal látták el és hogyan készítették fel őket a versenyekre. A fejezet végén röviden a lóbetegségek megjelenésére hoz példákat a szerző, az arab állatorvoslással kapcsolatos tudnivalókkal együtt, amelyeket igen tömören fogalmaz meg.

A könyv befejező részében a tipikus témaelemek csoportosítását és egy összefoglalást is találunk. A függelék jól átlátható, alfabeta sorrendben készült táblázatot tartalmaz a ló testrészeinek középkori és modern változatairól, amely nemcsak a szókincs változása miatt fontos, hanem azért is, mert az irodalmi és más jellegű arab szövegek fordításánál is rendkívüli segítséget nyújthat. A könyvet néhány ábra zárja a ló arab nyelvű testrész-elnevezéseinek említései-

vel, amely kétséggkívül érdekes, bár az olvasó számára könnyebbség volna, ha az elnevezések fordításait is tartalmazná.

Mint láttuk, a könyv témája rendkívül sokszínű, nehéz volna mindegyiket arányosan kifejteni, így aligha neheztelhet az olvasó, ha egy-egy fejezet rövidebbre sikerült a többinél. A munkában végig gondosan kiválasztott és kommentált irodalmi szövegeket kapunk, de néhol találkozunk ismétlésekkel, például a „*sárga*” lovak történetét két helyütt is leírja a szerző (113. old. és 124. old.). A szövegben több helyen találni stilisztikai hibákat, így például előfordul, hogy a Korán mint „*szentírás*” kerül említésre, s néhol a fordítás sem a legszerecséesebb (pl. „*Az állatorvos nem forgatta fel a patáit*” helyett a „*nem fordította fel*” helyesebb volna (78. old.). Ezen túlmenően a különböző hasonlatokat is érdemes olykor újragondolni: a vödörrel való hasonlatosság tárgyalásánál az egyik idézet inkább a vízre vonatkozik: „*Úgy suhan a birkák nyomában, mint ahogy a víz siklik ki a vödörből öntéskor*” (153. old.). A mondatok vezetése néhol megakad, a történeti részeknél mondhatni, vázlatos (20–21. old.), és olykor pontatlan a fogalmazás: például a *shu ‘ūbiyya* mint „arabokat leleplező mozgalom” (37. old.). A szöveg fokozatosan válik könnyedebbé, a költészet elemzésénél teljesebb ki. Az igen alapos munka bibliográfiájában a források közt sok tételt találunk, a másodlagos irodalom viszont néhol lehetne bővebb, illetve néhány populárisabb irodalom helyett is lehetne említeni szakirodalmat. Hiányolunk legalább említés szintjén pár, az arab irodalomhoz és a könyv témájához kapcsolható művet, például a Hammer-Purgstall nevével jelzett alapvető, a „*Das Pferd bei den Arabern*” (Denkschr. d. K. Akad. d. Wiss. zu Wien, VI, 1855–1856) című munkát vagy az állatorvoslás történetével kapcsolatos egyik legújabb könyvet, a V. Weidenhöfer–H. Martin–J. Peters által összeállított „*The Issue of Continuity in Ancient Horse Medicine: the Treatment of Diseases of the Extremities Described in the Kitāb al-furūsiya wa-l-baytara by Muhammad ibn Ya‘qūb ibn ahī Hizām al-Huttulī*” (München, 2005.).

A munka egészét tekintve elmondhatjuk, hogy Kutasi Zsuzsanna alapos, szép, kerek és tartalmas összefoglalást adott arról, hogyan jelent meg a ló a középkori arab irodalomban, mely érdemes volna egy javított és bővített, idegen nyelvű kiadásra is, hogy a nemzetközi kutatás is haszonnal forgathassa. Addig is ajánlom a kötetet mindazok számára, akik érdeklődnek az arab irodalom és a lovak iránt.

Zsidai Zsuzsanna

NICOLAS VATIN: FERİDÛN BEY, LES PLAISANTS SECRETS DE LA CAMPAGNE DE SZIGETVÁR. ÉDITION, TRADUCTION ET COMMENTAIRE DES FOLIOS 1 À 147 DU NÜZHETÜ-L-ESRÂRÎ-L-AHBÂR DER SEFER-İ SİGETVÂR (MS. H 1339 DE LA BIBLIOTHÈQUE DU MUSÉE DE TOPKAPI SARAYI)

(Neue Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 2 vagy 7. Hrsg. von Rüdiger Lohker, Markus Köhbach, Stephan Procházka, Gisela Procházka-Eisl und Gebhard J. Selz) LIT, [Wien], 2010, 542 oldal

Ahmed Feridûnnak az 1566-os szigetvári hadjáratot, majd az azt követő eseményeket tárgyaló történeti munkája régen megérdemelte volna, hogy mi, magyarok nagyobb figyelmet fordítsunk rá. Bár Fehér Géza már korábban közzétette a benne szereplő miniatűrök közül a magyar tematikájuakat¹ s másolatot készített a teljes kéziratról is (amelyet nemes gesztusként idővel az ELTE Török Filológiai Tanszékének ajándékozott), ő nem foglalkozott a szöveges résszel. Magam akkor olvastam el a mű bizonyos lapjait, amikor a szigetvári Ali pasa dzsámi építtetőjének kilétét igyekeztem kideríteni, de aztán kiviláglott, hogy Szülejmán szultán koporsóba helyezésének körülményeire és az első szigetvári bég kinevezésére is hasznosítható adatokat tartalmaz.² Ezt követően jelent meg itthon egy rövid leírás a műről.³

Nicolas Vatin munkássága hosszú ideig főleg a 15. századra és tőlünk távol eső területekre összpontosult. 2005-ben jött ki első magyar tárgyú cikke, amely Szülejmán szultán szigetvári türbéjének építési dátumát és létrejöttének politikai hátterét vizsgálta.⁴ Érdeklődése akkor terelődhetett ebbe az irányba, amikor a szultánok elhalálzásáról és temetési szertartásáról írt közös könyvet Gilles Veinsteinnel.⁵ Ezen szakmai fordulat nyomán született meg Feridûn szóban

¹ Fehér Géza, *Török miniatűrök a magyarországi török hódoltság koráról*. Budapest, 1975, XXXVII, XL–XLIIb, XLIV–XLVIIb.

² Dávid Géza, Adalékok Szigetvár török kori történetéhez. *Keletkutatás* 2007, 38–45.

³ Hancz Erika, A Nagy Szülejmán utolsó hadjáratát megörökítő önálló művek, az ún. *Szigetvár-námék* és szerzőik. In: *A becsvágy ígézetében. V. nemzetközi Vámbéry konferencia*. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2008, 97–103. – Ebben hallunk (99. old.) – referencia megjelölése nélkül – egy 1916–1917-os arab betűs nyomtatásról, melyre azonban másutt nincs utalás. Feltehetőleg a Millet Kütüphanesi kéziratát mutatta be így valaki. A gyanút az is táplálja, hogy a fölió és az oldalszám (242 fölió és 484 oldal), valamint a másolás dátuma (hidzsra szerint 1335) egyezik.

⁴ Nicolas Vatin, Une *türbe* sans maître. Note sur la fondation et la destination du *türbe* de Soliman-le-Magnifique à Szigetvár. *Turcica* 37 (2005) 9–42. Magyarul: Egy *türbe*, amelyben nem nyugszik senki. Megjegyzések Nagy Szülejmán szigetvári sírkápolnájának alapításához és rendeltetéséhez. *Keletkutatás* 2008. tavasz–ősz, 53–72. – Ez az írás meglehetősen visszhangot váltott ki, főleg török kutatók körében, akik inkább arra hajlanak, hogy az uralkodó belső szerveit elhalálzása színterén helyezték el, míg Vatin ez ellen érvel, már magával a címmel is.

⁵ Nicolas Vatin–Gilles Veinstein, *Le Séraïl ébranlé. Essai sur les morts, dépositions et événements des sultans ottomans, XIVe–XIXe siècle*. Paris, 2003.

forgó művéből a minket közelebből érintő első fő rész átírása és francia fordítása. Vatin azonban nem elégedett meg ennyivel, mintegy 90 oldalas bevezető tanulmánnyal látta el a forráskiadványt.

A fejtegetések történeti áttekintéssel kezdődnek (A szigetvári hadjárat előzményeihez: az erdélyi kérdés; ezen belül a Porta magyar politikája Nagy Szülejmán idején és Szokollu Mehmed pasa nagyvezírsége: 7–23. old.). Ezekben korrekten vázolja a szultán 1520-as trónra lépésétől az 1566-os hadi vállalkozás megindításáig tartó korszak nyugati irányú aktivitásának Magyarországot és a Habsburgokat érintő főbb megnyilvánulásait.⁶ Rámutat arra, hogy nem sokkal Szokollu Mehmed 1565. június 28-i nagyvezírré tétele után, egyazon év novemberének közepén jelennek meg az első parancsok a következő esztendőre tervezett magyarországi katonai megmozdulásról.⁷

Ezt a bevezető tablót – kissé váratlanul – az események kronológiája, az útvonal, majd a hadműveletek rekonstruálása követi (25–60. old.). Az itinerárium pontosításához dicséretes módon levéltári dokumentumok bevonására is sor került: az 5-ös számú *mühimme defteri* (a szultáni tanácsban megtárgyalt ügyek „jegyzőkönyve”), illetve a hadjárat meghatározott körű bevételeit és kiadásait tartalmazó pénzügyi naplója is tartalmazza az állomásokat. E vizsgálat nyomán egyfelől az derül ki, hogy Feridún nem minden stációt sorolt fel, másfelől, hogy a térségben még mindig bukkannak fel olyan helynevek, amelyeket nem tudunk megnyugtatóan azonosítani. Időnként viszont csak az írnokok tréfálnak meg bennünket, így – az egyébként sok követ, utazó, rab és sereg által érintett – Caribrod, a mai szerbiai Dimitrovgrad nevét Szar[i]brodként jegyezték le (Vatin Şârlırûdnak olvasta és nem lokalizálta: 31. old.). Az is bizonyosra vehető, hogy Köpriasi/Köpriasi napjaink Csuprijájának felel meg, ugyancsak Szerbiában (a kötetben csak a név s egy kérdőjeles átkelés a Moraván szerepel: 32. old.). A szintén kétségesnek jelzett Szarvas (ma Sarvaš, Horvátországban) pedig az Erdődtől (ma Erdut, ugyanott) nyugatra fekvő település, ami azt vonja magával, hogy a Dráván csak ez után kelhettek át azok, akik július 27. és 29. között itt táboroztak (35. old.). Egy másik hídverési terv kapcsán „a Siklóssal

⁶ Megjegyezhetjük, hogy a Habsburgok által fizetendő évi 30.000 aranyat nem előlegként kellett leróni, hanem készpénzben: a *ber vech-i peşin* terminus itt az utóbbit takarja. Az 1547-es békével kapcsolatosan pedig hiányolhatjuk Ernst Dieter Petritsch fontos tanulmányának idézését: *Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 38 (1985) 49–80.

⁷ A Vatin-nél kétszer is szereplő Pala vára (18. és 25. old.), amelynek a „bécsi király” általi megostromlása a hadjárat egyik kiváló oka, valójában Bana, azaz Nagybánya (ma Baia Mare, Romániában). – Az ebben az összefüggésben a 95. és a 150. jegyzetben citált rendelkezésből kihagyott szó *duzah*, jelentése ’pokol’. A „hitetlenekről” beszélve inkább *duzah-mekân* esetleg *duzah-makar* (’a pokolban lakozó’) alakban szokott előfordulni, de a most tárgyalt *duzah-medar* összetételt is meg tudtam találni, két krónikában is. Vö. http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10728_girismetinpdf.pdf?0, illetve <http://tr.scribd.com/doc/131456939/Zafernme-Tarihi-Feth-i-Revan-Ve-Badad-Zafernme#scribd>.

szembeni Moravino” nevű helység tűnik fel (39. old.). Valójában Moszlavinát, magyar nevén Monoszlót (ma Podravska Moslavina, Horvátországban) nézték ki az adott célra az illetékesek. Nem világos továbbá, hogy honnan került a szövegbe Baranyavár (ma Branjin Vrh – nem Urh, Horvátországban) „Warongawar” alakja (56. old.), talán valamelyik latin nyelvű krónikából. Nem fogadható el Tolna Simontornyával való összekapcsolása sem (304. old.).⁸ A hazafelé vezető út szállásai közül Razancot (58. old.) nem sikerült megtalálnom mai térképeken, valószínűbb, hogy Ražanj a jó alak. Ezt megelőzően pedig talán a mai Rakitovón tartózkodhattak (Feridúnnál Rák, Vatinnél Rag:uo.). Azt is megkockáztatom, hogy a jövet is, menet is említett Aleksinac és Pirot közötti Izvor azonos az utóbbtól kissé délnyugatra eső faluval. Végül utalok arra, hogy a csak jegyzetbe tett İstanimâka (59/244. jegyzet) nem más, mint a mostani Aszenovgrad, mivelhogy egészen 1934-ig Sztanimaka volt a neve,⁹ s Plovdivból rajta keresztül is el lehetett jutni Filevóba.

A bevezető harmadik fejezete taglalja Ahmed Feridún életpályáját, valamint főművét, a *Nüzhet-i eszráriü'l-ahbâr der szefer-i Szigetvár*¹⁰ (A titkos hírek kelleme a szigetvári hadjáratban; magyarosabban: A szigetvári hadjárat titkos híreinek kelleme) címűt és annak hasznosíthatóságát (63–97. old.). Joggal hangsúlyozza, hogy az események szemtanújaként, valamint a nagyvezír személyi titkáráként Feridún számos olyan információhoz hozzájuthatott, amelyekhez mások nemigen. Hozzáteszi azonban, hogy ennek ellenére Musztafa Szelániki – aki ugyancsak részt vett a nagy katonai akcióban, sőt Feridún közvetlen környezetéhez tartozott – történeti munkája egyes pontokon aprólékosabb beszámolót nyújt. Helyesen domborítja ki, hogy a főnökéhez, Szokollu Mehmedhez való egyértelmű lojalitása miatt Feridúnt alkalmanként nem feltétlenül a tények izgatták, hanem az, hogy kiemelve a vitathatatlanul nagy formátumú politikus kiválóságát. Vatin arra a következtetésre jut, hogy nem annyira a szultán, mint inkább a nagyvezír gesztáját alkotta meg a szerző (77., illetve 84. old.). Igazságai és fél igazságai így bizonyos értelemben érdekesebbek, mintha teljesen semleges leírást készített volna.

⁸ Meg kell hagyni: a krónikában felbukkan egy rejtélyes, a korabeli Magyarországhoz tartozó, várral bíró település is. Vatin Cûnkara formában adja vissza, s megemlíti, hogy az ember hajlamos lenne Csongrádnak vélni, de az túlzottan messze esik (234. old. és uo., 479. jegyzet). Ebben egyetérthetünk vele, de mi akkor a megoldás? Mivel az elbeszélés szerint ez az erősség a Zrínyiek központja (*makargâh*) volt, nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy Csáktornyára akarhatott utalni a szerző.

⁹ Vö. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4>.

¹⁰ Feltűnhet, hogy a kezdő szó Vatin-nél arabos, nálam perzsás alakban szerepel. Valójában talán logikusabb lenne az első változat, de a kézirat nyitólapján díszesen kiemelt címben nincs arab határozott névelő a második szó előtt. – Amint alábbi, másik recenziómból kitűnik, a teljes cím valamiképp eltér ettől.

Ami a transzkripciót és a fordítást (101–515. old.) illeti: habár a mű kivételesen szépen van írva, annak értelmezése korántsem egyszerű. Nemcsak a gazdag fantáziával fabrikált szóképek határait és összefüggéseit nehéz időnként megállapítani, de a kimondottan arab és perzsa idézetek is gondot okozhatnak. Utóbbiaknál Vatin – helyesen – anyanyelvi szakértőket vont be. Nem szándékom, hogy belemenjek a hatalmas vállalkozás nyelvi finomságaiba, de azt leszögezhetjük: alapvetően megbízható szöveget tartunk a kezünkben. Az európai forrásfeltárási gyakorlatnak megfelelően számos magyarázó jegyzet segíti a dolgok jobb megértését. Bizonyára a közreadó is bosszankodott, amikor a kinyomtatott példány a kezébe jutott s meg kellett állapítania: az átírásban az alul pontos *k*-k helyére több esetben, főleg az első oldalakon, *h*-k kerültek.

A kötetet szöszedet is gazdagítja, amely egy-kétsoros magyarázatokat fűz a főbb terminusokhoz. A ziámet-birtok felső határát 100.000 akcsében adja meg, jöllehet ennél jelentősen magasabb kiutalásokat is ismerünk ebben a kategóriában: ez a javadalmazási forma inkább álláshoz, mintsem összeghatharhoz kötődött.

Szólni kell a könyv elején található szerény kivitelű két térképről. Ezek feltehetőleg sietve készültek; így fordulhatott elő, hogy egyes jelek nem lettek feloldva, másfelől a magyar helynevek közül több pontatlan. Ez a probléma végigvonul a munkán: például az 52. oldalon Babócsa háromszor jól, négyszer rosszul van leírva.

Mindent összevéve, Nicolas Vatin óriási feladatot vállalt ezen rendkívüli nehézségeket tartogató krónika magyar vonatkozású első részének megbízható közzétételével, lefordításával és részben kommentálásával. A komoly szellemi teljesítmény vitathatatlan, a mű ismerete éppúgy kötelező lesz a magyar oszmanisták számára, mint Abel Pavet de Courteille szinte éppen 150 évvel korábbi publikációja (*Histoire de la campagne de Mohacz, par Kemal Pacha Zadeh*. Paris, 1859.).

Dávid Géza

NÜZHET-İESRÂRÜ'L-AHYÂR DERAHBÂR-İ SEFER-İ SİGETVAR. SULTAN SÜLEYMAN'IN SON SEFERİ

Hazırlayanlar / Edited by H. Ahmet Arslantürk–Günhan Börekçi. Redaksiyon / Proof-reading Abdülkadir Özcan. (Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 26.) İstanbul, 2012, 431 oldal

Minden bizonnyal folytak már a krónika törökországi közrebocsátásának munkálatai, amikor Nicolas Vatin kötete, amely a kézirat első felét tartalmazza, elhagyta a nyomdát. Ez nem riasztotta el az átírás készítőit, hiszen ők elsősorban saját hazai közönségüket célozták meg publikációjukkal, másfelől a teljes kódex kiadása lebegett a szemük előtt. Vállalkozásukat komoly siker koronázta: a mű könyvészeti nézőpontból parádés kivitelezésű. Kitűnő, éles fakszimilék, ragyogó színekben pompázó miniatúrák, azok jó érzékkel kiválasztott felnagyított részletei, kemény vászonkötés, még tok is hozzá – a súlya is ezzel arányos.

A címmel kapcsolatban el kell mondanunk, hogy az eltérően szerepel az 1b fólió kalligrafált fejlécében, illetve a 304b fólión, ahol maga Feridún használ egy hosszabb verziót. Ez valamivel még nehezkesebb (A jó titkok kelleme a szigetvári hadjárat híreiben), de az egymással rímelő *ahyar* és *ahbar* tetszhetett a szerzőnek. Azt hiszem, helyes volt ezt a változatot elfogadni, hiszen jobban tükrözi a történetíró szándékát. Ettől függetlenül a másik variáció sem feltétlenül elvetendő, már csak azért sem, mert eléggé meggyökerezett a szakmai köztudatban.

Az előljáró részek felépítése jellegzetesen törökországi mintákat követ. Először a szerző életrajzát olvashatjuk (16–29. old.), s ebből nagy formátumú, művelt egyéniség rajzolódik ki. Figyelemre méltó az a Szelánikitől előbányászott passzus, miszerint a szigetvári ostrom során jó testőrként megmentette Szokollu Mehmed életét a várból érkező egyik bombától. Nem sokkal ezt követően kapta meg a mütefferika címet, amellyel komoly javadalmazás járt. Főnökének és annak embereinek későbbi háttérbe szorulása kapcsán az ő kegyvesztéséről is több érdekes momentumot tudunk meg. Így eléggé meglepő információ, hogy amikor a nevét leginkább megőrző dokumentumgyűjteményt, a *Münseát'üsz-szelátint* át akarta nyújtani III. Murád (1574–1595) szultánnak, az uralkodó nem volt hajlandó azt átvenni. Lényegében szerencsésnek mondható, hogy megúsza a kivégzést, s csak lefokozták, midőn szendrői, majd kösztendili (ma Kjusztendil, Bulgáriában) béggé tették. Az életpálya további állomásai, így a visszatérés a korábban három és fél évig (1570–1573) betöltött kancellári (*nisándzsi*) pozícióba (1581), az uralkodói családba való beházasodás (1582) és azt ezt követő gyors elhalálozás (1583), korábban is ismertek voltak. A kegyes alapítványában lekötött javak táblázatba sűrített tételei rendkívüli jómódról tanúskodnak. Szakmai elhivatottságát tükrözi az, hogy ezek bevételeire támaszkodva egy írnok- és számviteli-pénzügyigazgatási iskolát is létrehozott. Ebben

a fejezetben tájékozódhatunk Ferídún műveiről is, amelyek bemutatása a szokott nyomvonalon halad. Összesen négy példányról van tudomásunk, ebből egy, amelyet ma Konyában őriznek, szinte egykorú az autográffal, de számos kihasnyánzás figyelhető meg benne, a másik a 18. század elején került ki a másoló tolla alól. A harmadik a 20. század elején készült, s a konyai változatot vette alapul, így az is hiányos.

A *Nüzhet* általános leírása foglalja el a következő lapokat (30–47. old.). A felvezető megállapítások közül kiemelhető, hogy a 16. század közepén kevés s főleg ilyen minőségű miniatúrákkal gazdagított krónika készült. Fokozottan igaz ez a *Szigetvárnámékra* nézve. Vatin-nel egybehangzóan a török kiadók is úgy vélik, Ferídún inkább a nagyvezírnek, mintsem a szultánnak szánta a hadjáratról és az azt követő eseményekről összeállított beszámolóját. Ezek közül azonban csupán az utódlás kérdésével kapcsolatos szakaszt veszik bonckés alá, a többi elég röviden – jóformán egy oldalon – elintézik. A történeti háttér fölvezetése, a forrásérték bővebb tárgyalása sajnálatosan hiányzik. Pedig ki más ismer úgy meg egy anyagot, mint aki heteken, hónapokon keresztül foglalkozik vele?

Ferídún 1569. január 1-én fejezte be krónikáját,¹ éspedig az Isztambultól mintegy 120 kilométerre fekvő Csorluban; az nem derül ki, hogy mit keresett ott. Frissen élhettek még emlékezetében a látottak-hallottak. Bár a mű második felének csak részben volt szemtanúja, bizonyára törekedett arra, hogy a többi információnak is utánajárjon. Így tudósított a Habsburgokkal folyó béketárgyalásokról, a kondoleáló perzsa követet érkezéséről, az általa hozott ajándékokról, a számára rendezett fogadásokról és egy nagyobb keleti akcióról, amelynek során Jemen területén két beglerbégséget hoztak létre. Fontos kiemelnünk, hogy Ferídún számos dokumentumot is bemásolt művébe, amelyek már csak annyiban is figyelemre méltók, mert ebből az időszakból hiányoznak a szultáni tanács végzéseit magukba foglaló kötetek.

A bevezető eddig (beleértve a krónikát illető korábbi tanulmányok, a szövegben elhelyezett illusztrációk, a munka nyelvezete, irodalmi sajátságai és kéziratai taglalását) kétnyelvű, török és mives angol. Utóbbinak különösen örülhetünk, a magas színvonal háttere az, hogy Günhan Börekçi az Ohio State University-n tanult. A publikálásra kiszemelt Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1339 alatt őrzött kódex jellegzetességeit, a kéziratok egymáshoz való viszonyát, már csak törökül olvashatjuk. Minthogy pár lap az egész, ez nem okoz törést.

Ez után a több száz oldalra rúgó hasonmások és az átirás (86–410) következik, utóbbi elkészítése mindenképpen jelentős teljesítmény. A perzsa részt kivétel nélkül, az arabokat ritkábban törökül tették közzé, igaz más színrel szedve, de talán jobb lett volna ezek fordítását jegyzetekben megadni, ahogy az a Korán-részletekkel és néhány más formulával történt (ha nem is mindig konzekvensen – így egyik-másik lemaradt a 95, 167, 354 és 410. olda-

¹ Az 53. oldalon tévesen redzseb 1-e szerepel, 13-a helyett.

lon). Magyarázó jegyzeteket jóformán hiába keresünk, ami elég nagy hiányosság. Levéltári hivatkozás csak Feridún kézírását illusztrálандó tűnik elő. A helynevek – feloldás nélkül – térképekre lettek vetítve, időnként vitathatóan. Így például egy Grof (a szövegben Girof – 157, 163. old.) nevű „település” mellett a Kreutz alak is felbukkan, nem tudni milyen megfontolásból, és hogy mit takarna. Amint azt Vatin is jól gondolja (298/560. jegyzet), itt a gróf címből csinált Feridún helynevet. Lak Légráddal való kérdőjeles megfeleltetése sem állja meg a próbát, minthogy a Somogy megyei mai Öreglak korabeli neve forog szóban. A narratívába beágyazott 1568-as ahdnámében említett „Çarvar”, „Erdud” és „Bane” (378. old.) nem a Dunántúlon keresendő, maga a szöveg is az erdélyi végeken beszél róluk, s valójában mind a három, Szilágycseh (ma Cehu Silvaniei, Romániában),² Erdőd (ma Ardud, Romániában) és Nagybánya (ma Baia Mare, ugyanott), Szilágy, illetve Szatmár megyéhez tartozik-tartozott. Meg kell, hogy valljam: a pár sorral korábban Somogy megyei környezetben előtűnő „Lingoş (?)”³ és „Sugere (?)”⁴ megfejtése és következőképpen lokalizá-

² Az itteni alak inkább a Szatmár megyei Sárvárt juttatná eszünkbe, de az már a középkorban elpusztult, jóllehet emléke ma is él. Vö. Maksay Ferenc, *A középkori Szatmár megye*. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 4.) Budapest, 1940, 205–206. A békével kapcsolatos egyik latin szövegben Czehvarként szerepel, ld. *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. V. Második portai követség, 1567–1569*. (Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Második osztály: írók, 6.) Közli Szalay László. Pest, 1860, 257. Ez eldönteni látszik a kérdést. Vö. még Petri Mór, *Szilágy vármegye monographiája*. <http://mek.niif.hu/04700/04750/html/117.html>, aki szerint „a drinápolyi béke (1568) Csehet a Ferdinánd kezében hagyja”.

³ A béke török szövegében Ernst Dieter Petritsch (*Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Band 1. (1480–1574)*. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband, 10/1.) [Wien], 1991, 188.) szerint *Lifes (Lîkes ?)* áll. A szöveg német fordításában (Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkische Urkunden und Staatsschreiben, f. 15v) Laifisch, az olaszban (uo. f. 7r) Lituees, Verancsics (uo.) latin szövegében Licches, Katonánál (Stephanus Katona, *Historia critica Regum Hungariae, stirpis Austriacae*. Tomulus VI, Ordine XXV. Budae, 1793, 12.) Liwkes formában szerepel. (Az egyes alakok megtalálásához, az iratok fakszimiléjének megszerzéséhez Tóth Hajnalka és Papp Sándor, elolvasásához Oborni Teréz nyújtott baráti segítséget, amelyet szívből köszönök). Hiába gyűlt össze a hat-hét eltérő alak, egyik sem visz közelebb a megoldáshoz.

⁴ Petritschnél *Şoñi* (Somogyvár?), a német fordításban Somgi, az olasz és a latin változatban, valamint Katonánál Sogro. Utóbbiak írásképe alapján talán megfeleltethető lenne az Iharos-Berénytől délre fekvő Sokoró(d)dal, bár annak váráról nincs hírünk. Vö. Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest, 1894, 640. – Másik lehetőség a mai Mezőcsokonya határában található Sörnye (Csánki, *i. m.*, II. 641.), ahol körvonalazódnak romok, amelyeknek helyi neve Törökhányás: http://www.varbarat.hu/varak/torokhanyas_sornye.html. Mindkét esetben az a probléma, hogy a török verzióban az első betű egyértelműen *esz*. – Másfelől város hely volta miatt Szenyér is szóba jöhet, amely Forgách Ferenc szerint (Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt. Ford. Borzsák István. *Humanista történetírók*. Budapest, 1977, 867) különösebb ellenállás nélkül hódolt meg. Somogyvárra azért nem gondolnék, mert annak ekkoriban valószínűleg nem volt vára (Csánki, *i. m.*, II. 574–575.).

lása számomra is megoldhatatlan vagy bizonytalan.⁵ A maga módján meglepő, hogy egykor erődített helyeket – még ha a szigetvári hadjárat alatt romossá váltak is – ne tudjunk azonosítani.

A bilingvis megközelítés visszatér, amikor a miniatúrák, amelyeknek a közreadók láthatóan nagy fontosságot tulajdonítottak, még egyszer megjelennek, hozzájuk köthető idézetekkel és magyarázatokkal. A kötetet alapos név- és szómutató zárja, de itt sincs semmiféle eligazítás azok valós tartalmáról.

A török kollégák egy rövid megjegyzésben értékelik Vatin publikációjának megbízhatóságát. Szerintük találhatók benne komolyabb átírási hibák („some serious flaws in the transcription”, „transkripsiyonlu metin kısmında bazı ciddi sorunlar” – 44, 45. old.), adósak maradnak azonban legalább egyetlen ilyen felmutatásával.

Nem vitás, örülhetünk annak, hogy ez a nagyszabású krónika a maga egészében ilyen színvonalas formában immár hozzáférhetővé vált a szakma számára. Remélhető, hogy előbb vagy utóbb lesz valaki, aki aprólékosan értékeli a benne leírtakat s kijelöli annak ténylegesen helyét a kor történeti irodalmában, egyben beépíti a korszakról alkotható képbe.

Dávid Géza

⁵ Megjegyzendő, hogy a békeegyezménynek a várakra vonatkozó szakasza kimaradt annak Bécsben őrzött egyik török variánsából, csakúgy, mint Feridün (*Medzsmua-i Münseát-i Feridün Bej*. II. [Isztanbul], 1265/1849, 324–328.) fentebb már említett iratkollekciójának nyomtatott változatából.

E számunk szerzői

Baski Imre	nyugalmazott tudományos főmunkatárs (MTA–ELTE)
Birtalan Ágnes	ELTE BTK Mongol- és Belső-ázsiai Tanszék
Csorba György	független kutató
Dávid Géza	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Demeter László	XIII. kerületi Polgármesteri Hivatal
Kápolnás Olivér	ELTE BTK Kínai Tanszék
Maróth Miklós	Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba
Péri Benedek	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Rákos Attila	ELTE BTK Mongol és Belső-ázsiai Tanszék
Somfai Kara Dávid	MTA BTK Néprajztudományi Intézet
Vásáry István	ELTE BTK Török Filológiai Tanszék
Végh József	A Tan Kapuja Buddhista Főiskola Szakkönyvtára
Zsidai Zsuzsanna	MTA BTK Történettudományi Intézet